

नेपाल

दिगो विकास लक्ष्य

आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान तथा वित्तीय रणनीति

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
काठमाडौं

नेपाल

दिगो विकास लक्ष्य

आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान तथा वित्तीय रणनीति

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं

डिसेम्बर, २०१७

दिगो विकास लक्ष्य: आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान तथा वित्तीय रणनीति
अगष्ट २०१७ मा अध्ययन टोलीबाट बुझाइएको
प्रतिलिपि अधिकार © राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल
डिसेम्बर, २०१७

प्रकाशक
नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल
टेलिफोन नं. +९९७-१-४२११९७०
www.npc.gov.np

फोटोक्रेडिट: नेपाल सरकार, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम र एसियाली विकास बैङ्क

डिजाइन र प्रतिलिपि तयार गर्ने
स्पन्दन डिजाइन कम्युनिकेसन, कुपण्डोल, ललितपुर

नेपालमा मुद्रण गरिएको

डिसेम्बर, २०१७

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

प्राक्कथन

हामीले सेप्टेम्बर २०१५ को अन्त्यतिर निर्वाचित संविधान सभाद्वारा प्रगतिशील र लोकतान्त्रिक संविधान जारी गरेपछि नेपालको नयाँ युग सुरु भयो। अहिले हामीसँग तीन तहको सरकार छ र हामी शान्ति र समृद्धि प्राप्त गर्ने बाटोमा छौं। यसैले, हामीले महशुस गरेका छौं कि हाम्रा प्रयासहरू दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको दिशामा निर्देशित हुनुपर्दछ। नेपाल सरकारले सीमित अवधिभित्र आर्थिक वृद्धि र व्यक्तिगत सुख एकसाथ प्राप्त गर्न “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” को एक सोचसहित रणनीतिक विकास मार्ग निर्धारण गरेको छ। यिनीहरू दिगो विकास लक्ष्यका पनि समग्र सोच र उद्देश्य हुन्।

राष्ट्रियस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय योजना आयोगले अगुवा भूमिका खेलेको छ। दिगो विकास लक्ष्यको राष्ट्रिय योजना, बजेट र लागत निर्धारण प्रक्रियाहरूमा एकीकरण र राष्ट्रियस्तरमा यसलाई सहज रूपमा अगाडि बढाउनका लागि संस्थाहरू स्थापना गर्नेजस्ता कार्यमा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू पहिले नै हासिल गरिसकिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको आँकलन, लगानीको आवश्यकता पहिचानका लागि लागत तयार गर्न र लगानी आवश्यकता पूरा गर्न वित्तीय रणनीतिसम्बन्धी सुझाव दिन यो प्रतिवेदन एक चरण अगाडि रहेको छ। मलाई विश्वास छ यो प्रतिवेदनले दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्नको लागि दिशानिर्देश गर्नेछ। समयसीमा अगाडि नै दिगो विकासका सबै लक्ष्यहरू प्राप्त होस् भन्ने म चाहना राख्दछु।

दिगो विकास लक्ष्यका महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सबै तहका सरकारहरूको एकीकृत प्रयासका साथै अनवरत रूपमा निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, विकास साभेदार र अन्य सरोकारवालाहरूको सहयोग आवश्यक छ र म सबैलाई २०३० सम्म यो विस्तृत विकास एजेण्डा प्राप्त गर्न प्रतिबद्ध साभेदारीका लागि अनुरोध गर्दछु।

के. पी. शर्मा ओली

प्रधानमन्त्री एवम् अध्यक्ष,

उच्चस्तरीय दिगो विकास लक्ष्य निर्देशक समिति

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

काठमाडौं, नेपाल

भूमिका

संयुक्त राष्ट्रसंघले सेप्टेम्बर २०१५ मा दिगो विकास लक्ष्यको विश्वव्यापी विकास एजेण्डा सुरु गर्‍यो। दिगो विकासका १७ लक्ष्यहरूले विश्वको परिवर्तनको लागि जीवनका सबै क्षेत्रहरू जस्तै शिक्षा, राम्रो स्वास्थ्य, लैङ्गिक समानता, आर्थिक वृद्धि, स्वच्छ ऊर्जा र अरु धेरै क्षेत्रहरू समेट्ने प्रयास गरेका छन्। दिगो विकास लक्ष्यलाई “कसैलाई पछाडि नछाड्ने” नाराको पृष्ठभूमिमा अगाडि सारिएको छ जसले सबैभन्दा कमजोर वर्गमा सबभन्दा पहिला पुग्ने र समाजको सबै वर्गहरूलाई माथि उठाउने उद्देश्य राखेको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको अधिल्लो विकास एजेण्डाले गरिबी घटाउने, बाल र मातृ मृत्युदर घटाउने, विद्यालय भर्ना र लैङ्गिक समानता बढाउने क्षेत्रहरूमा उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल गरेको थियो।

राष्ट्रिय योजना आयोग दिगो विकास लक्ष्यको योजना र कार्यान्वयनको लागि नेपालको सङ्घीय सरकारको प्रमुख निकाय हो। हाम्रोतर्फबाट हामी पहिले नै दिगो विकास लक्ष्यलाई योजना र बजेट प्रक्रियामा समावेश गर्न सुरु गरिसकेका छौं।

नेपालको दिगो विकास लक्ष्यका लागि आवश्यकताको आँकलन, लागत अनुमान र वित्तीय रणनीति प्रतिवेदनमा दिगो विकास लक्ष्य र यसका प्रमुख रणनीतिहरू प्राप्त गर्न गरिनुपर्ने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको आवश्यकताहरूको पहिचान गर्ने यो एक ठोस प्रयास हो। यो प्रतिवेदनले २०३० सम्मका दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न कुल वार्षिक रु.२०,२५ खर्ब लगानी आवश्यक रहेको अनुमान गरेको छ। विद्यमान स्रोत परिचालन र प्रमुख दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा गरिनुपर्ने आवश्यक लगानीको तुलनामा स्रोतको विद्यमान विनियोजनको प्रवृत्तिलाई दृष्टिगत गर्दा दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा कुल वार्षिक औसत रु. ५८५ खर्ब अपुग हुनेछ जसमध्ये सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको

लागि वित्त व्यवस्थाको अन्तराल क्रमशः रु.२१८ खर्ब र रु. ३६७ खर्ब हुने अनुमान गरिएको छ। यसबाहेक, यो प्रतिवेदनले दिगो विकास एजेण्डालाई अगाडि बढाउन आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र साभेदारी, यसको कार्यान्वयनमा सामान्जस्यता र दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा अहिलेसम्म हासिल गरिएको प्रगति कायम राख्न आवश्यक रहेको कुरा उठाएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोग डा युवराज खतिवडा (प्रारम्भिक कार्यका टोली नेता) र उहाँका टोलीका प्रा. डा. गोविन्द नेपाल (समापन चरणका टोली नेता), आशुतोषमणी दीक्षित र दामोदर ज्ञवालीसमेतलाई यो प्रतिवेदनको मस्यौदा तयार गर्नुभएकोमा प्रशंसा गर्न चाहान्छु। राष्ट्रिय योजना आयोगका पदाधिकारी, सरकारी निकाय, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, विकास साभेदार र नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको प्राप्तमा सहजीकरण गर्ने (एसपीजीएन) आयोगका टोलीलाई पनि यस प्रतिवेदनको तयारी र यसलाई अन्तिम रूप दिन सहयोग प्रदान गर्नुभएकोमा राष्ट्रिय योजना आयोग कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। राष्ट्रिय योजना आयोग यो प्रतिवेदन तयार गर्नको लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमको पनि प्रशंसा गर्दछु।

नेपाल सरकारको एकल प्रयासले मात्र दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न सकिँदैन। यसैले, २०३० सम्मका दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि समन्वयात्मक रूपमा सँगै काम गर्नको लागि सबै राष्ट्रिय सरोकारवाला, विकास साभेदार र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूलाई म यस अवसरमा आह्वान गर्दछु।

प्रा.डा. पुष्पराज कंडेल
उपाध्यक्ष

दिगो विकास लक्ष्य

लक्ष्य १		हरेक क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपहरूको गरिबीको अन्त्य गर्ने ।
लक्ष्य २		भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा र उन्नत पोषण प्राप्त गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने ।
लक्ष्य ३		सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने ।
लक्ष्य ४		समावेशी तथा गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि जीवनपर्यन्त सिकाइका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने ।
लक्ष्य ५		लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूलाई सशक्त बनाउने ।
लक्ष्य ६		सबैको निमित्त खानेपानी र सरसफाईको उपलब्धताका साथै यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने ।
लक्ष्य ७		घान्/बेहोर्न सकिने, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
लक्ष्य ८		स्थिर, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
लक्ष्य ९		समानुकूलित/उत्थानशील पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने, समावेशी तथा दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धन गर्ने र नवप्रवर्तनलाई प्रेरित गर्ने ।
लक्ष्य १०		देशभित्र तथा देशहरूबीचको असमानता हटाउने ।
लक्ष्य ११		शहरहरू र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, समानुकूलित/उत्थानशील र दिगो बनाउने ।
लक्ष्य १२		दिगो उपभोग र उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने ।
लक्ष्य १३		जलवायु परिवर्तन र यसका असरहरूसँग जुध्न तत्काल कार्य अधि बढाउने ।
लक्ष्य १४		दिगो विकासको निमित्त महासागरहरू, समुद्रहरू र सामुद्रिक स्रोतहरू संरक्षण गर्ने र दिगो रूपमा प्रयोग गर्ने ।
लक्ष्य १५		पृथ्वीको भूसतही/भूपरिधिस्तरीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको दिगो उपयोग, रक्षा र पुनर्स्थापन गर्ने, वनजङ्गलको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, वनजङ्गलको विनासलाई रोक्ने र जमिनको क्षयीकरण रोक्नुका साथै यसलाई पुनर्जीवन दिने र जैविक विविधताको ह्रासलाई रोक्ने ।
लक्ष्य १६		दिगो विकासका निमित्त शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच प्रदान गर्ने र सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जबाफदेही र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने ।
लक्ष्य १७		दिगो विकासका लागि कार्यान्वयनका उपायहरू/साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीलाई पुनः जीवन्त तुल्याउने ।

विषय सूची

प्राक्कथन.....	ग
भूमिका.....	ड
सङ्क्षेपीकरणको सूची	ड
कार्यकारी सारांश.....	घ
परिचय १: परिचय	१
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ रणनीतिका उद्देश्यहरू	३
१.३ रणनीतिका क्षेत्र र सीमाहरू.....	४
१.४ रणनीतिको बनावट	६
परिच्छेद २: दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान विधि र वित्तीय रणनीति	९
२.१ दिगो विकास लक्ष्यको लागत अभ्यासमा जोडिएका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरूको समीक्षा	९
२.२ लागत अनुमान विधिहरूको समीक्षा	१३
२.२.१ सीमान्त पुँजी-उत्पादन अनुपात (ICOR) अनुमान र अन्य आर्थिक वृद्धि मोडेलहरू	१३
२.२.२ सरल एकाइ लागत अनुमान वा लगानी परिणाम लचकता	१३
२.२.३ हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलन	१३
२.२.४ नीति/कार्यक्रमगत आधारित हस्तक्षेपहरूमा आवश्यकताहरू आँकलन	१४
२.३ विश्वव्यापी दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान अभ्यास समीक्षा	१५
२.४ लागत निर्धारण विधि	१५
२.५ दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय न्यूनताको अनुमान	१८
२.६ समष्टिगत आर्थिक प्रक्षेपण	१९
परिच्छेद ३: आवश्यकता पहिचान र लागत	२३
३.१ आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कनमा समावेश गरिएका प्रमुख मुद्दाहरू र नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू	२३
३.१.१ सम्बोधन गरिनुपर्ने प्रमुख मुद्दाहरू	२३
३.१.२ दिगो विकास लक्ष्यहरूको लागि प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू.....	२७
३.२ लक्ष्य र सूचकहरूको आधारमा दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान	३०
३.२.१ गरिवी	३०
३.२.२ कृषि	३२
३.२.३ स्वास्थ्य	३४
३.२.४ शिक्षा	३७
३.२.५ लैङ्गिक.....	३८
३.२.६ खानेपानी र सरसफाई.....	३९
३.२.७ ऊर्जा.....	४१
३.२.८ समावेशी वृद्धि र श्रम.....	४३
३.२.९ भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधार.....	४४
३.२.१० शहरी विकास.....	४८

३.२.११ जलवायु परिवर्तन.....	५०
३.२.१२ वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली.....	५३
३.२.१ शासकीय.....	५५
३.३ समग्र दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता.....	५७

परिच्छेद ४: दिगोविकासलक्ष्यहरूको वित्त व्यवस्था रणनीति..... ६३

४.१ घरपरिवार वित्त व्यवस्था (Household Financing).....	६३
४.२ सार्वजनिक क्षेत्रको वित्त व्यवस्था.....	६७
४.३ निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन.....	६९
४.४ सहकारी, समुदाय र गैह्रसरकारी क्षेत्रहरूबाट वित्तीय व्यवस्थापन.....	७५
४.५ समग्र दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता.....	७९
४.६ दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रियस्तरमा आन्तरिक श्रोत परिचालन रणनीति.....	८०
४.७ दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि स्थानीयस्तरमा श्रोतको परिचालनको लागि रणनीति.....	८४
४.७.१ आफ्नै स्रोतको राजस्व (OSR).....	८४
४.७.२ अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदान (IGFTs).....	८६
४.७.३ स्थानीय ऋण.....	८७
४.७.४ स्थानीय सरकारहरूको बाह्य ऋण.....	८९
४.७.५ स्थानीय पूर्वाधारको वित्तीय व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी (सा.नि.सा.).....	८९
४.७.६ स्थानीय पूर्वाधार वित्तीय व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक सामुदायिक सहभागिता (PCP).....	९१
४.७.७ स्थानीय सरकारी वित्तीय व्यवस्थापनका अन्य स्रोतहरू.....	९२
४.७.८ स्थानीय वित्तीय व्यवस्थापन संस्थाको रूपमा नगर विकास कोष (TDF) को भूमिका.....	९२
४.८ सार्वजनिक वित्तीय क्षमता, व्यय सटाइ (Switching) र वित्तीय गुञ्जाइस (Fiscal Space).....	९४
४.९ आधिकारिक विकास सहायता (ODA).....	९५
४.१० क्षेत्र-विशेष वित्तीय व्यवस्थापनको लागि रणनीतिहरू.....	९६
४.११ दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि वित्तीय गुञ्जाइस.....	९८
४.१२ एकीकृत राष्ट्रिय वित्त व्यवस्थापन खाका.....	१००
४.१३ दिगो विकास लक्ष्यहरूको लगानी तथा वित्तीय व्यवस्थापन आवश्यकतासँग मिल्ने समष्टिगत दृष्टिकोण.....	१००

परिच्छेद ५: कार्यान्वयन साभेदारी रणनीति..... १०३

५.१ स्थानीय सरकारसँग साभेदारी.....	१०३
५.२ निजी क्षेत्रसँग साभेदारी.....	१०४
५.३ सहकारी संस्था, समुदाय, नागरिक समाज सङ्गठन र गैह्रसरकारी संस्थाहरूसँग साभेदारी.....	१०६
५.४ अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सीहरूसँग साभेदारी.....	११०
५.५ क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठनहरूसँग साभेदारी र दक्षिण-दक्षिण सहयोग कायम गर्ने.....	११४
५.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन र दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदनको लागि साभेदारी.....	११५

परिच्छेद ६: संस्थाहरू, नीतिहरू र आगामी कार्यदिशा..... ११७

६.१ दिगो विकास लक्ष्यको लागि समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूको अभिमुखीकरण.....	११७
६.२ विशिष्ट/महत्वपूर्ण दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न नीतिगत सुधार.....	१२०
६.३ संस्थागत सुधार.....	१२४
६.४ दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरण.....	१२६

सन्दर्भ ग्रन्थहरू..... १७७

तालिकाहरूको सूची

तालिका १ :	प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पूरा गर्नका लागि वार्षिक औसत लगानीको आवश्यकता.....	८
बक्स २.१ :	नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धित क्षेत्रगत रणनीतिहरू र तिनीहरूको आवधिकताको संक्षिप्त चित्र.....	१६
तालिका ३.१:	गरिवीसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र वार्षिक औषत लगानी आवश्यकता	३१
तालिका ३.२:	कृषि विकास रणनीति (२०१५) र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) अनुसार कृषि क्षेत्रको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू.....	३३
तालिका ३.३:	नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र कृषिको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यक	३४
तालिका ३.४:	नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सर्भेक्षण र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनमा समावेश स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचकहरू	३५
तालिका ३.५:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र स्वास्थ्य र कल्याणको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता	३६
तालिका ३.६:	विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनमा समावेश शिक्षा सूचकहरू.....	३७
तालिका ३.७:	मुख्य नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शिक्षाको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	३८
तालिका ३.८:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र लैङ्गिकको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	३९
तालिका ३.९:	दिगो विकास लक्ष्य ६ (खानेपानी र सरसफाई) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	४०
तालिका ३.१०:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र खानेपानी र सरसफाईमा वार्षिक औसत लगानी आवश्यक.....	४०
तालिका ३.११:	दिगो विकास लक्ष्य ७ (ऊर्जा क्षेत्र) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	४१
तालिका ३.१२:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र ऊर्जामा वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता	४२
तालिका ३.१३:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र पर्यटन र श्रमबजारमा वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता	४३
तालिका ३.१४:	प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना (PIP) २००७ र २०१५ अन्तर्गत लागत अनुमान.....	४५
तालिका ३.१५:	सडक क्षेत्रमा वार्षिक औसत लगानी.....	४६
तालिका ३.१६:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र पर्यटन र उद्योगका लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	४७
तालिका ३.१७:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र उद्योग र नवप्रवर्तनका लागि लगानी आवश्यकता.....	४८
तालिका ३.१८:	शहरी आवास, सांस्कृतिक र पुरातात्विक क्षेत्रको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू	४९
तालिका ३.१९:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शहरी पूर्वाधार, आवास र पुनर्निर्माण लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता	५०
तालिका ३.२०:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र जलवायु परिवर्तनको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	५३
तालिका ३.२१:	दिगो विकास लक्ष्य १५ (वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	५४
तालिका ३.२२:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र वन र पारिस्थितिकीय प्रणालीको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	५४
तालिका ३.२३:	दिगो विकास लक्ष्य १६ (शासकीय व्यवस्था) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	५५
तालिका ३.२४:	प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शासकीय र सेवा प्रवाहको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता	५६
तालिका ३.२५:	दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनका लागि समग्र वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता.....	५७
तालिका ३.२६:	दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकताको संरचना.....	५८
तालिका ४.१:	प्रस्तावित घरपरिवार वित्त व्यवस्था मापदण्ड (आय समूहको वर्गीकरणअनुसार दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा) ..	६४
तालिका ४.२:	प्रक्षेपित घरपरिवार वित्त व्यवस्था (आय समूहको वर्गीकरणअनुसार दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा).....	६५
तालिका ४.३:	सार्वजनिक क्षेत्रको लागि दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता, वित्तीय व्यवस्थापनका स्रोत र वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता (महत्तम परिदृश्य).....	६७
तालिका ४.४:	सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको आवश्यकताको वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोतहरू, वार्षिक औसत (महत्तम परिदृश्य).....	६८
तालिका ४.५:	निजी क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता, वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोत र वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता	७३
तालिका ४.६:	निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोत, वार्षिक औसत.....	७५
तालिका ४.७:	महत्तम परिदृश्यमा सहकारी र गैह्रसरकारी क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको वित्तीय पोषणको स्रोत (वार्षिक औसतको आधारमा)	७८
तालिका ४.८:	विभिन्न अवधिमा समग्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता (महत्तम परिदृश्यमा, वार्षिक औसत)	७९
तालिका ४.९:	प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार कुल सार्वजनिक वित्तीय आवश्यकता (सामान्य वृद्धि परिदृश्य, ५ प्रतिशत कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि).....	८०
तालिका ४.१०:	प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार कुल सार्वजनिक वित्तीय आवश्यकता (कम राजस्व परिचालन परिदृश्य).....	८१

अनुसूची

तालिका १:	दिगो विकास लक्ष्यका लागि तथ्याङ्कको आवश्यकता र अनुगमनका लागि उपलब्धता.....	१३३
-----------	--	-----

सङ्क्षेपीकरणको सूची

(क) नेपाली

अ.म.	अर्थ मन्त्रालय
आ.ग.	आर्थिक गणना
उ.नि.सू.	उच्च निर्भरता सूचकाङ्क
उ.वा.आ.म.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
ऊ.ज.सि.म.	ऊर्जा, जलस्रोत र सिँचाई मन्त्रालय
औ.ग.	औद्योगिक गणना
का.न्या.सं.मा.म.	कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
कृ.ग.	कृषि गणना
कृ.प.वि.म.	कृषि तथा पशुपक्षी विकास मन्त्रालय
के.त.वि.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
खा.म.	खानेपानी मन्त्रालय
गृ.म.	गृह मन्त्रालय
घ.स.	घरपरिवार सर्वेक्षण
ने.कृ.अ.प.	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
नि.आ.	निर्वाचन आयोग
ने.ज.स्वा.स.	नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण
ने.जी.स.	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण
ने.ना.उ.प्रा.	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण
ने.ब.सू.स.	नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण
ने.मा.अ.आ.	नेपाल मानव अधिकार आयोग
ने.रा.बै.	नेपाल राष्ट्र बैंक
ने.श्र.श.स.	नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण
प.म.	परराष्ट्र मन्त्रालय
प्र.म.म.प.का.	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
वि.व्य.सू.प्र.	विमा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
भू.व्य.स.ग.नि.म.	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
भौ.पू.या.म.	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
म.वा.ज्ये.ना.म.	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय
यु.खे.म.	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
र.म.	रक्षा मन्त्रालय
रा.अ.का.यो.	राष्ट्रिय अनुकूलन कार्य योजना
रा.मा.अ.आ.	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
रा.मा.वि.प्र.	राष्ट्रिय मानव विकास प्रतिवेदन
रा.यो.आ.	राष्ट्रिय योजना आयोग

रा.स्वा.ले.	राष्ट्रिय स्वास्थ्य लेखा
व.वा.म.	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
वा.घ.स.	वार्षिक घरपरिवार सर्वेक्षण
वि.अ.आ.	विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
वि.उ.रा.मू.	विद्यार्थीहरूको उपलब्धिको राष्ट्रिय मूल्याङ्कन
वि.खा.सु.प.	विश्व खाद्य सुरक्षा पहल
वि.प.आ.मू.	विपद्पश्चात्को आवश्यकता मूल्याङ्कन
वि.प्र.म.	विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
वि.स्वा.स.	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन
व्य.सू.प्र.	व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
शि.वि.प्र.म.	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
शि.व्य.सू.प्र.	शिक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
श्र.रो.सा.सु.म.	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय
स.प.ना.उ.म.	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
स.मा.सा.प्र.म.	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
स.रा.वि.का.	संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम
स.वि.म.	शहरी विकास मन्त्रालय
स.सू.प्र.म.	सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय
स्वा.ज.म.	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
स्वा.व्य.सू.प्र.	स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
स्वा.से.वि.	स्वास्थ्य सेवा विभाग

(ख) अङ्ग्रेजीमा

ADB	Asian Development Bank
ADS	Agriculture Development Strategy
AIDS	Acquired Immune Deficiency Syndrome
AIIB	Asian Infrastructure Investment Bank
BFI	Bank and Financial Institutions
BIMSTEC	Bay of Bengal Initiative for Multi-sectoral Technical and Economic Cooperation
CAC	Community Awareness Centre
CBS	Central Bureau of Statistics
CFUG	Community Forestry User Group
CGE	Computable General Equilibrium
CME	Census of Manufacturing Establishments
CNI	Confederation of Nepalese Industries
CO ₂	Carbon Dioxide
CRVS	Civil Registration and Vital Statistics
CSO	Civil Society Organisation
DAC	Development Assistance Committee
DCC	District Coordination Committee
DoR	Department of Roads
FDI	Foreign Direct Investment
FNCCI	Federation of Nepalese Chambers of Commerce and Industry
FSS	Forest Sector Strategy
GDP	Gross Domestic Product
GFSI	Global Food Security Index
Gg	Gigagram
GHG	Greenhouse Gas
GIZ	German Development Corporation
GJ	Giga Jules
GPI	Gender Parity Index
HIV	Human Immunodeficiency Virus
HMIS	Health Management Information System,
ICOR	Incremental Capital-Output Ratio
ICT	Information and Communication Technology
IFC	International Finance Corporation
IGFT	Inter-Governmental Fiscal Transfer
ILO	International Labour Organisation
INGO	International Non-Governmental Organisation
IPT	Integrated Property Taxation
LAPA	Local Adaptation Plan for Action
LDC	Least Developed Country
LLDC	Land Locked Developing Country

LPG	Liquid Petroleum Gas
LSGA	Local Self-Governance Act
MDGs	Millennium Development Goals
MFSC	Ministry of Forests and Soil Conservation
MIS	Management Information System
MMR	Maternal Mortality Ratio
MPI	Multi-dimensional Poverty Index
MTEF	Medium-Term Expenditure Framework
MWSS	Nepal Rural Water Supply and Sanitation
NAP	National Adaptation Plan
NAPA	National Adaptation Program of Action
NARC	Nepal Agricultural Research Council
NDHS	Nepal Demographic Health Survey
NGO	Non-Governmental Organisation
NHDR	Nepal Human Development Report
NHSS	Nepal Health Sector Strategy
NLFS	Nepal Labor Force Survey
NLSS	Nepal Living Standard Survey
NMICS	Nepal Multiple Indicator Cluster Survey
NNRFC	National Natural Resources and Fiscal Commission
NPC	National Planning Commission
NRB	Nepal Rastra Bank
NSDS	National Strategy for the Development of Statistics
NSS	National Statistical System
NUDS	National Urban Development Strategy
NUP	Nepal Urban Policy
NWSSHSP	Nepal Water Supply, Sanitation and Hygiene Sector Development Plan
OBOR	One Belt One Road
ODA	Official Development Assistance
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OoP	Out-of-Pocket
OPHI	Oxford Poverty and Human Development Initiative
OSR	Own-Source Revenue
PCP	Public Community Participation
PDNA	Post Disaster Needs Assessment
PIP	Priority Investment Plan
PPP	Public-Private Partnership
RSMP	Road Sector Master Plan
RTA	Road Traffic Accidents
SAARC	South Asian Association for Regional Co-operation
SDGs	Sustainable Development Goals
SDP	Sector Development Plan

SE4ALL	Sustainable Energy for All
SRN	Strategic Road Network
SSDP	School Sector Development Plan
SYB	Statistical Year Book
TB	Tuberculosis
TDF	Town Development Fund
TEVEC	Technical and Vocational Education Council
TFR	Total Fertility Rate
ToE	Tonnes of Oil Equivalent
UN	United Nations
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
UNDESA	United Nations, Department of Economic and Social Affairs
UNDP	United Nations Development Programme
UNESCAP	United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific
UNICEF	United Nations Children's Fund
USAID	United States Agency for International Development
VGf	Viability Gap Funding
WASH	Water, Sanitation and Hygiene
WB	The World Bank
WHO	World Health Organisation

कार्यकारी सारांश

दिगो विकास लक्ष्य यस ग्रह, मानिस र उनीहरूको समृद्धिका लागि एक विश्वव्यापी रूपमा सहमति कायम भएको साभ्ना विकास खाकाको रूपमा उदय भएका छन् । यिनीहरू सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) मा आधारित छन् र यसले अधिकारमा आधारित दिगो विकासका मुद्दाहरूको एक विस्तृत शृङ्खला समेटेको छ । दिगो विकास लक्ष्यको महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्य र कसैलाई पछ्याडि नछोड्ने सर्वोपरी लक्ष्यले राम्रो तरिकाले तयार गरिएको कार्यान्वयन रणनीतिको माग गर्दछ, जसले सही प्रकारका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूका साथै लगानीको आवश्यकता, वित्तका स्रोतहरू र साभ्नेदारी संयन्त्र पहिचान गर्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्यले यसका सरोकारवालाहरूद्वारा कार्यान्वयन गर्ने गतिविधि, तिनका प्रतिफलहरू र आवश्यक वित्तीय स्रोत सहितको खाका समावेश गरेको छ । यसमा सरकार, निजी क्षेत्र, विकास साभ्नेदार, सहकारी संस्थाहरू, गैह्रसरकारी संस्थाहरू र घरपरिवारहरू समावेश हुन्छन् जसले पकेट खर्चको रूपमा धान्न र वित्त व्यवस्था गर्न सक्छन् ।

यस अध्ययन प्रतिवेदनको मुख्य उद्देश्य आवश्यकता मूल्याङ्कनमा आधारित दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन रणनीति तयार गर्नु, वित्तीय स्रोतको उपलब्धता र आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गर्नु र दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको लागि एक संयन्त्र बनाउनु हो ।

यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न छन्:

- (१) दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू पहिचान गर्नु ;
- (२) सामाजिक, आर्थिक, पूर्वाधार र वातावरणलगायतका प्रमुख दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा लगानीको आवश्यकताको अनुमान गर्नु ;

- (३) दिगो विकास लक्ष्यका लागि लगानीको आवश्यकता सरकार, निजी र समुदाय र धरपरिवार, सहकारी र गैह्रसरकारी संस्थाहरूलगायतका क्षेत्रहरूबीचमा बाँडफाँट गर्नु;
- (४) दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा सबै सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउन साभ्नेदारी रणनीतिको खाका कोर्नु ; र
- (५) राष्ट्रिय र क्षेत्रीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक नीति र संस्थाहरूबारे सुभाब दिनु ।

अन्तमा, अध्ययनले दिगो विकास लक्ष्यका नीति, संस्था, सङ्गठनहरू र मानव क्षमतासँग सम्बन्धित चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्दछ, दिगो विकास लक्ष्य २०३० को परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको प्रगति अनुगमनका लागि तथ्याङ्क विश्लेषण र स्रोत अन्तरालहरूको विश्लेषण गर्दछ र दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताका मुद्दाहरू र तीनलाई अगाडि बढाउने विषय प्रदान गर्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्यका आवश्यकताहरूको पहिचान, लागत र वित्तीय रणनीतिको विधि/तरिका (Methodology)

दिगो विकास लक्ष्यका रणनीतिको मुख्य अङ्गको रूपमा आवश्यकताको मूल्याङ्कन पर्दछ । यस अध्ययनले क्षेत्रगतस्तरमा गरिएको विद्यमान दीर्घकालीन आवश्यकता मूल्याङ्कन र लागत अनुमानलाई ठोस आकार प्रदान गर्नुका साथै यिनीहरूलाई सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्यसँग आवद्ध गर्ने, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत गतिविधिहरू पहिचान गर्दछ । यस्तै यसले हालसम्म लागत अनुमान नगरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागत अनुमान र नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक लगानीको अनुमान गर्दछ । त्यसपछि,

यसले सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरू दुवैको लागि वित्त व्यवस्थापनका रणनीतिहरू निर्धारण र दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू, नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र वित्त व्यवस्थापनको रणनीतिहरूसँग मिल्नेगरी समष्टिगत आर्थिक परिदृश्य कोर्दछ।¹ त्यसपछि, यसले दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख क्षेत्रहरूको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि वित्त व्यवस्थापनको अन्तरालको आँकलन, साधन स्रोतको उपलब्धता र कार्यान्वयनको लागि साभेदारीको एक संयन्त्रको चित्रण गर्दछ।

यस आवश्यकता मूल्याङ्कनले दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको २०३० को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि लाग्ने लागतको मात्राको निर्धारण गर्दछ। यो तल सूचीबद्ध गरिएअनुसार विभिन्न तरिका अपनाई गर्न सकिन्छ।

- (क) सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात (ICOR)
- (ख) लागत उत्पादन सम्बन्ध (जस्तै लचकता)
- (ग) हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलन (CGE), र
- (घ) नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकता मूल्याङ्कन।

यस अध्ययनले अन्तिम विधि नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकता पहिचान अपनाएको छ। नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले तयार पारेको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकता पहिचानलाई अन्य मापदण्डहरू (parameters) मा भएको परिवर्तनसँग समायोजन गरिएको साथै लगानी आवश्यकतासम्बन्धी हिसाब समावेश गरिएको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रक्रियाबाट प्राप्त लागतका केही उपकरणहरू पनि प्रयोग गरिएको छ, जस्तै लैङ्गिक, यातायात र पूर्वाधार।

प्रमुख दिगो विकास लक्ष्यका धेरै क्षेत्रहरूको सम्बन्धित विषयगत निकायहरू (क्षेत्रगत मन्त्रालयहरू) द्वारा ती क्षेत्रहरू जस्तै कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी र सरसफाई, ऊर्जा, सडक, शहरी विकास र जलवायु परिवर्तनको पहिले नै लागत अनुमान गरिसकिएको

छ र राष्ट्रिय लक्ष्यहरू कोरिएको छ। त्यो अवस्थामा, हामीले प्रत्येक क्षेत्रको प्रक्षेपणका लागि एकात्मक लागत प्रक्रियामा आधारित रहेर यी क्षेत्रहरूको लागि लागतको आवश्यकताहरू पहिचान गरेका छौं।

यसबाहेक, दिगो विकास लक्ष्यको गरिबी, लैङ्गिक, समावेशी वृद्धि (मुख्यतया पर्यटन र श्रम), उद्योग, आवास र शासकीय व्यवस्थासम्बन्धी लक्ष्य र परिमाणात्मक लक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू क्षेत्रगत विशिष्ट अध्ययन र तथ्याङ्कका स्रोतहरूको समीक्षाको आधारमा लेखकहरूले आफै गणना गर्नुभएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थापनको अन्तर (फरक) निकाल्दा कुनै एक समयमा आवश्यक लगानी र उपलब्ध लगानी तुलना गरेर विश्लेषण गरिएको छ। वास्तवमा, यस अध्ययनमा “लगानी” शब्दले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने खर्चलाई सङ्केत गर्दछ। कुनै खास लक्ष्यहरू पूरा गर्न आवश्यक लगानीले चालु र पुँजीगत दुवै खर्च जनाउँदछ। तर ऋण चुक्ताको ब्याजजस्ता वित्तीय र प्रशासनिक लागतहरू भने यसले समावेश गर्दैन। वित्तीय बजेटको लगभग ७५ प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यमा योगदान पुऱ्याउने पहलहरूको कार्यान्वयन गर्नको लागि लाग्ने अनुमान गरिएको छ। व्यवहारमा निजी वा गैह्रसरकारी क्षेत्रहरूद्वारा गरिएको सबै खर्चहरूले दिगो विकास लक्ष्य प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गर्न भने योगदान गर्दैनन्।

दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्न सबै नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू न त नीति विश्लेषणको लागि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन् न त यिनीहरूमा मूल्य टाँस्न सम्भव नै छ। यस्ता नीति/कार्यक्रमहरूमध्ये केही असमानता घटाउने, केहि दिगो उपभोग र केहि दिगो उत्पादन वा समावेशी वृद्धि अन्तर्गत पर्दछन्।

दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थापनबारेको छलफललाई चार ठूला क्षेत्रहरूमा विभाजन गरिएको छ। ती हुन्: सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी,

¹ समष्टिगत र दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०) को समयावधिको लगानी आवश्यकतालाई २०१४ र २०१५ को नेपाली रुपैयाँ र अन्य सम्बन्धित तथ्याङ्कको आधारमा अनुमान गरिएको छ।

सामुदायिक र गैह्रसरकारी संस्था क्षेत्र र घरपरिवार क्षेत्र। दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थापन न्यूनता (Gap) वित्त व्यवस्था स्रोतहरूबाट दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता घटाएर गणना गरिएको छ। सहकारी, सामुदायिक र गैह्रसरकारी संस्था क्षेत्र र घरपरिवार क्षेत्रहरूको दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित गतिविधिहरूमा आम्दानी पूर्णतया समाप्त हुन्छ भन्ने मानिएको छ। यी क्षेत्रहरूमा कुनै वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता छैन भनी मानिएको छ।

तीन परिदृश्यहरूको लागि नतिजाहरू प्राप्त गरिएको छ। ती हुन्:

(क) महत्तम परिदृश्य (Optimum Scenario) : यो २०१६-२०३० सम्ममा औसत ८.६७ प्रतिशत वार्षिक वृद्धि दर हासिल गर्ने र दिगो विकास लक्ष्यको अवधिको अन्त्यसम्ममा राजस्व सङ्कलन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत पुग्ने सरकारको आकङ्क्षासँग आवद्ध छ;

(ख) तल्लो परिदृश्य (Low Scenario) : २०३० सम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५ प्रतिशत राजस्व सङ्कलन हुने मानिएको छ, तर २०३० सम्ममा औसत ८.६७ प्रतिशत वार्षिक वृद्धि दर निरन्तरताका साथ हासिल हुने अनुमान छ;

(ग) सामान्य परिदृश्य (Normal Scenario) : कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि ५.२ प्रतिशत र राजस्व सङ्कलन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ।

सन् २०३० सम्ममा राजस्व सङ्कलन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ।^१ उक्त रकमको ६३ प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थापनका लागि उपलब्ध हुनेछ। बाँकी ३७ प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धिमा कुनै प्रत्यक्ष प्रभाव नपार्ने गैह्र दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरू जस्तै सुरक्षा, ऋण सेवा, राष्ट्रिय र स्थानीय प्रशासन र सवैधानिक निकायहरूमा

खर्च गरिनेछ। यस अध्ययनले नेपालका विभिन्न उप-राष्ट्रिय सरकारहरू (सङ्घीय निकायहरू, प्रादेशिक तहका निकायहरू तथा स्थानीय तह) बीच कर राजस्व बाँडफाँट गर्ने संयन्त्रहरूको विस्तृत वर्णन गर्दै किनकि यी मुद्दाहरूको मूल्याङ्कन यस अध्ययनको कार्यदेश/क्षेत्रभन्दा बाहिर छ। त्यसैले यस अध्ययनमा प्रस्तुत नतिजाहरू राष्ट्रियस्तरमा एकीकृत रूपका छन्। सार्वजनिक र निजी खर्चको वितरण सरकारको विभिन्न तहमा क्षेत्रगत लगानीका प्रकारहरूले फरक पारेको छ। यो समयसमयमा फरक पनि हुन सक्दछ। यी मुद्दाहरूको विस्तृत लेखाजोखा भविष्यमा हुने यस विषयको अध्ययनमा गरिनुपर्दछ।

सार्वजनिक क्षेत्रको कुल आन्तरिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १.१४ प्रतिशतभन्दा कम रहने अनुमान छ। आधिकारिक विकास सहायता (ODA) २०२० सम्म वार्षिक १० प्रतिशत, त्यसपछि २०२१-२०२५ सम्म ५ प्रतिशतले र त्यसपछि बाँकी अवधिमा २ प्रतिशतले बढ्ने अनुमान गरिएको छ।

निजी क्षेत्रका लागि उपलब्ध वित्त व्यवस्थाका स्रोतहरू (अर्थात् कहिलेकाहीँ अन्तर्क्रिया) कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आन्तरिक निजी स्वपुँजी २.५ प्रतिशत, बैंक ऋण ६.८ प्रतिशत र विदेशी प्रत्यक्ष लगानी (FDI) प्रतिशत हुने साथै बाह्य ऋणको व्यवस्थासमेत हुने अनुमान गरिएको छ।

घरपरिवारलाई उपलब्ध कोषहरू आय स्तरहरूको लागि विभिन्न मापदण्डहरू (कम, मध्यम र उच्च आय समूहहरू) प्रयोग गरेर अनुमान गरिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यको लागि लगानीका आवश्यकताहरू आर्थिक वर्ष २०१४/१५ को स्थिर मूल्यको आधारमा (जुन प्रतिवर्ष ५ प्रतिशत मुद्रास्फीति दर रहने मान्यताको आधारमा) अनुमान गरिएको छ। प्रति व्यक्ति आय अमेरिकी डलरको मूल्यमा अनुमान गरिएको छ र अन्य सबै

^१ केही लेखहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कर प्रतिशतलाई करको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपात भनेर व्याख्या पनि गरिएको छ। यसको नम्बर भने छैन।

अनुमानहरू वास्तविक मूल्यमा र नेपाली रुपैयाँ (२०१४/१५ को स्थिर मूल्य) मा गरिएको छ ।

आवश्यकताहरूको पहिचान र लागत अनुमान (Needs Assessment and Costing)

दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान र वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिले यसको कार्यान्वयनका चुनौतीहरूका देहायका तीन पक्षहरूलाई समेटेको :

- (क) दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न महत्वपूर्ण नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको पहिचान;
- (ख) श्रोत आवश्यकताको अनुमान; र
- (ग) दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक नीति तथा संस्थाहरू ।

दिगो विकास लक्ष्य: वस्तुस्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) ले दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको बारेमा सुझाव दिएको छ । यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू^३ को आधारतथ्य (बेसलाइन) प्रतिवेदनमा दिगो विकास लक्ष्यको लागि निर्दिष्ट गरिएका सूचकहरूसँग नजिकैको सम्बन्ध छ । यस प्रतिवेदनमा प्रयोग गरिएको क्षेत्रगत नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू दिगो विकास लक्ष्यको सम्बन्धित लक्ष्यहरूसँग पनि घनिष्ट रूपमा सम्बन्धित छन् ।

गरिवी न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा प्रतिवर्ष औषत लगानी २०१६-१९ मा रु.७६.७ अर्ब, २०२०-२२ मा रु.१३४.६ अर्ब, २०२३-२५ मा रु. १७४ अर्ब र २०२६-३० मा रु.२११.८ अर्ब आवश्यक हुने अनुमान गरिएको छ । २०१६ देखि २०३० सम्म दिगो विकास लक्ष्यअनुरूपका

नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूका लागि अध्ययन टोलीले अनुमान गरेको उल्लेखित सबै रकमहरू एक्सेलको आधारमा तयार गरिएको आर्थिक मोडेलमा आधारित छ । गरिवी विरुद्धको लडाईंमा सबैभन्दा ठूलो लगानी/हस्तक्षेप सामाजिक सुरक्षामा रहेको छ । यसमा सन् २०१६-१९ मा गरिवीविरुद्धका कार्यक्रमहरूको कुल लागतको ३२.७ प्रतिशत लागत रहेको छ, जुन बढेर सन् २०२६-३० मा ७२.४ प्रतिशत पुगेको छ ।

कृषि विकास मन्त्रालयको कृषि विकास रणनीति (ADS) मा सुझाव दिइएअनुसार कृषि विकास र भोकमरी घटाउने सम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूका लागि औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ मा प्रतिवर्ष रु.७७.२ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु.९९.२ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु.१२०.१ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. १४१.१ अर्ब हुनेछ । यस क्षेत्रमा सबैभन्दा ठूलो लगानी आवश्यकता सिँचाई र प्रतिस्पर्धी मूल्य शृङ्खलाको प्रवर्द्धनको लागि हो । कृषि लगानीको करिब पाँच भागको एक भाग हिस्सा सिँचाई, ग्रामीण सडक र विद्युतीकरणलगायत अन्य ग्रामीण पूर्वाधारहरूको लागि आवश्यक पर्ने अनुमान छ ।

स्वास्थ्य क्षेत्रका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको कार्यान्वयनका लागि औसत वार्षिक लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि रु. ५६.३ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. ९१.३ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. १३७.५ अर्ब, र सन् २०२६-३० को लागि रु. २२०.१ अर्ब हुनेछ ।

शिक्षा क्षेत्रहरूको लागि औषत लगानीको आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु.१३८.८ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु.२०६.५७ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु. ३१६ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. ४९३ अर्ब हुने अनुमान छ ।

^३ नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेप भन्ने शब्दले त्यस्तो हस्तक्षेपलाई मात्र लिन्छ जहाँ आवश्यकताहरूको पहिचान कार्यमा लागतको परिमाणलाई उल्लेख गरिएको छ ।

लैङ्गिक सम्बन्धित नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूका लागि अनुमानित औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु. ७.४ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु. १२.२ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु.१६.४ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. २३.४ अर्ब पर्दछ।

स्वच्छ खानेपानी र सरसफाई क्षेत्रको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागि औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु. ३७ अर्ब हुने अनुमान छ र सन् २०२०-२२ मा प्रतिवर्ष रु.१००.५ अर्बसम्मको उच्चतामा पुग्ने अनुमान गरिएको छ। यसैगरी सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष क्रमशः घट्टै गई रु.८६.४ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ। खानेपानी र सरसफाईसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको वर्गीकरणले लगानीको आवश्यकताको लगभग आधा पहुँच र उपयोगमा बढावाको लागि र पानीको वृद्धि र गुणस्तर सुधारको लागि पाँच भागको एक भागभन्दा बढी खर्च हुने देखाउँछ।

ऊर्जा क्षेत्रको उपलब्धिका लागि औषत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिका लागि प्रतिवर्ष रु. ६९.२ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु. १३२.५ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु.२३९.१ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु.५०२.८ अर्ब हुनेछ। ऊर्जामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण भाग ऊर्जा उत्पादन हो जसले कुल ऊर्जा क्षेत्रको लगानीको लगभग दुई-तिहाई अंश माग गर्दछ। सन् २०३० सम्ममा १५,००० मेगावाट जडित क्षमता भएको जलविद्युत् उत्पादन गर्ने लक्ष्यको लागि रु. ३,१३६ अर्ब लगानीको आवश्यकता पर्दछ।

पर्यटन र श्रम क्षेत्रका लागि अनुमानित औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिका लागि प्रतिवर्ष रु. २८.९ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु.४३.३ अर्ब, सन् २०२३-२५ को

लागि प्रतिवर्ष रु. ६३.४ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु.८३.६ अर्ब हुनेछ। पर्यटन क्षेत्रको महत्वपूर्ण भाग होटल उपक्षेत्रमा ८३.६ प्रतिशत लगानीको आवश्यकता हुनेछ।

यातायात, उद्योग र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT)^४ क्षेत्रसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूका लागि लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु २९६.३ अर्ब हुनेछ जुन बढेर सन् २०२६-३० को अवधिमा प्रतिवर्ष रु.९६३.३ अर्ब हुनेछ।

शहरी विकास र आवास क्षेत्रका लागि औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु. १७०.३ अर्ब, सन् २०२०-२२ मा प्रतिवर्ष रु.१६२.२ अर्ब, सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु.१५४.९ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. १८५.३ अर्ब हुनेछ।

जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणका लागि औसत वार्षिक लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु.२१.१ अर्ब हुनेछ भने यो वृद्धि भई सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु.३३.२ अर्ब हुनेछ। लगानीको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा (५०% भन्दा बढी) पूर्वाधार परियोजनाको जलवायु प्रतिरोधमा हुनेछ।

उत्थानशीलता र अनुकूलन क्षमता बनाउन सन् २०१६-१९ को सुरुआती वर्षहरूमा लगानीको आवश्यकताको करिब पाँच भागको दुई भाग आवश्यक पर्दछ, जुन विस्तारै कम भई सन् २०३० सम्ममा लगानी आवश्यकताको एक चौथाईभन्दा केही बढी हुनेछ। किनकी यस क्षेत्रका नीति/कार्यक्रमहरू अगाडि सञ्चालन हुने भएकाले यिनलाई अधिल्लो भार (front-loaded) गरिएको छ।

वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली पुनर्स्थापनासम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागि अनुमानित

^४ सन् २०१६-१९ को अवधिमा राष्ट्रिय सडकको निम्ति औषत लगानी आवश्यकता रु. १६ अर्ब हुनेछ जुन सन् २०१६-३० को सम्पूर्ण अवधिमा वृद्धि भई रु. २२ अर्ब पुग्नेछ। रेल्वेमा सन् २०१६-१९ मा औषत वार्षिक लगानी रु. १२.४ अर्ब हुनेछ भने सन् २०२६-३० मा वृद्धि भई रु. ७८.१ अर्ब पुग्नेछ। विमानस्थलहरूको निर्माण कार्यका लागि सन् २०१६-३० को सम्पूर्ण अवधिमा अनुमानित वार्षिक औषत लगानी रु. २४.९ अर्ब हुनेछ।

औषत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. २०.६ अर्ब, सन् २०२०-२२ को अवधिको लागि यसमा वृद्धि भई प्रतिवर्ष रु. २८.६ अर्ब, सन् २०२३-२५ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ३८.२ अर्ब र सन् २०२६-३० को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ५६.१ अर्ब हुनेछ।

शासकीय क्षेत्रका लागि औषत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ४८.१ अर्ब, सन् २०२०-२२ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ५१.६ अर्ब, सन् २०२३-२५ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ५४.८ अर्ब र सन् २०२६-३० को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. ५९.२ अर्ब रहेको छ। धेरैजसो लगानी (४६.६ प्रतिशत) शान्ति तथा सुरक्षाको लागि र सेवा प्रवाहको सुधारमा २७ प्रतिशत हुनेछ, जबकि दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित योजना, बजेट, कार्यान्वयन, तथ्याङ्क उत्पादन, दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी क्षमता विकासको लागि २० प्रतिशत आवश्यक पर्नेछ।

सन् २०३० को लागि तोकिएका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न औषत दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिको लागि प्रतिवर्ष रु. १,०५५.८ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु. १,५५८.५ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु. २,०४६ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. ३,०६९.३ अर्ब रहेको छ। दिगो विकास लक्ष्यको सम्पूर्ण अवधिको लागि वार्षिक औषत लगानी आवश्यकता प्रतिवर्ष रु. २,०२४.८ अर्ब रहेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा सन् २०१६-१९ को अवधिको लागि वार्षिक औषत लगानीको आवश्यकता ४४ प्रतिशत रहेको छ, जुन बढेर सन् २०२६-३० को अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५० प्रतिशत नजिक पुग्नेछ। सन् २०१६-३० को सम्पूर्ण अवधिको लागि वार्षिक औषत लगानीको आवश्यकता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ४८ प्रतिशत पुग्नेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको सम्पूर्ण अवधिको कुल लगानी आवश्यकतामध्ये गरिवीविरुद्धका उपायहरूले ७.५ प्रतिशत ओगटेका छन्, जबकि समावेशी वृद्धि र उत्पादनशील रोजगारी (मुख्यतः श्रम र पर्यटन) कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिकले क्रमशः २.८, ५.८, ६.६, १५.५, र ०.७ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन्। खानेपानी र सरसफाई र ऊर्जाले कुल लगानी आवश्यकताको क्रमशः ३.८ र २१.८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन्। भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधारको सबभन्दा बढी (३०.३ प्रतिशत) हिस्सा रहेको छ, जबकि शहरी विकास, आवास र पुनर्निर्माणले कुल लगानी आवश्यकताको ८.४ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन्। अन्य दिगो विकास लक्ष्यका लागि, जलवायु परिवर्तनले १.२ प्रतिशत, वनले १.८ प्रतिशत र शासकीय क्षेत्रले भण्डै ३ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ।

वार्षिक लगानीको आवश्यकताको संरचना/स्वरूप सबै क्षेत्रहरूमा समयक्रममा परिवर्तन भइरहन्छ। कृषिको लागि लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को अवधिमा कुल लगानी आवश्यकताको ७.८ प्रतिशत रहेकोमा सोबाट घटेर सन् २०२६-३० को अवधिमा ४.८ प्रतिशत हुनेछ। यसको मुख्य कारण सिँचाई र कृषि पूर्वाधारमा प्रारम्भिक चरणमा सुरुवाति ठूलो लगानी गर्नुपर्ने भएकाले हो। तथापि, स्वास्थ्यमा वार्षिक लगानी सन् २०१६-१९ को अवधिमा रहेको ५.३ प्रतिशतबाट बढेर सन् २०२६-३० मा ७.२ प्रतिशत पुग्नेछ।

ठूला जलविद्युत् परियोजनाहरू पछिल्ला वर्षहरूमा निर्माण हुने भएको कारण कुल लगानी आवश्यकतामा ऊर्जा क्षेत्रको अंश सन् २०१६-१९ को अवधिमा ६.६ प्रतिशत रहेकोमा बढेर सन् २०२६-३० को अवधिमा १६.४ प्रतिशतसम्म पुग्नेछ। शहरी विकास, आवास र विपदपश्चात् गरिने पुनर्निर्माणको हिस्सा यस अवधिमा १६.१ प्रतिशतबाट घटेर ६ प्रतिशत पुग्नेछ। तथापि १५ वर्षको अवधिभरमा यातायात र उद्योग, वन, लैङ्गिक, श्रम, पर्यटन र जलवायु परिवर्तनको अंश लगभग समान रहनेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय रणनीति (SDG Financing Strategy)

दिगो विकास लक्ष्यहरूको कुल लगानी आवश्यकताको लगभग ५५ प्रतिशतले लगानी सार्वजनिक (सरकारी) क्षेत्रले गर्ने अपेक्षा गरिएको छ, जसमध्ये गरिवी निवारणमा सबभन्दा बढी लगानी हुनेछ। त्यसपछि कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक, खानेपानी र सरसफाई, यातायात पूर्वाधार, जलवायु र शासकीय सुधारजस्ता क्षेत्रहरूमा लगानी आवश्यक हुनेछ। पर्यटनक्षेत्रमा सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता तुलनात्मक रूपमा कम हुने अपेक्षा गरिएको छ। त्यसपछि ऊर्जा, उद्योग र शहरी पूर्वाधार क्षेत्रहरूमा अन्य दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमाभन्दा कम लगानीको आवश्यकता हुनेछ।

समग्रमा सन् २०१६-२०३० को लागि सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय न्यूनता गरिवी निवारण र पूर्वाधार विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी हुनेछ। यसमा खानेपानी र सरसफाई, ऊर्जा, यातायात, औद्योगिक र शहरी पूर्वाधार समावेश छन् जसले कुल वित्तीय न्यूनताको करिब ५९ प्रतिशत ओगटेका छन्। यस्तै सामाजिक क्षेत्रका गरिवी, स्वास्थ्य, शिक्षा र लैङ्गिकले कुल वित्तीय न्यूनताको ३१ प्रतिशत ओगटेका छन्। जलवायु परिवर्तन र वनले वित्तीय अपुगत न्यूनताको करिब ४.५ प्रतिशत समेटेका छन्, जबकि आर्थिक क्षेत्रहरूमा ठूलो वित्तीय न्यूनता छैन। शुरुका वर्षहरूमा सिँचाई, ग्रामीण सडक र ग्रामीण विद्युतीकरणमा लगानी भएपछि कृषिमा समयसीमाको पछिल्ला वर्षहरूमा वित्तीय न्यूनता अन्त्य हुनेछ।

आन्तरिक वित्त व्यवस्था (राजस्व र ऋण) ले सार्वजनिक क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको ६२ प्रतिशतमात्र वित्तीय व्यवस्था गर्न सक्दछ र वित्तीय न्यूनताको अरू २० प्रतिशत प्रदान गर्दछ। वार्षिक औसत वित्तीय न्यूनता सार्वजनिक क्षेत्र दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय आवश्यकताको करिब २१ प्रतिशत हुनेछ।

दिगो विकास लक्ष्यमा लगानीका लागि आन्तरिक वित्तीय स्रोतहरू राजस्व र आन्तरिक ऋणको योग हो। सार्वजनिक क्षेत्रका लागि उपलब्ध कुल आन्तरिक स्रोतको दुई-तिहाई दिगो विकास लक्ष्यको क्षेत्रमा वितरण गरिएको छ। अनुमानित आधिकारिक विकास सहायता (ODA) आप्रवाहको लगभग ९० प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थाको लागि उपलब्ध हुने अनुमान छ।

सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्था अन्तर सन् २०२०-२२ सम्म लगानी आवश्यकताको २४.८ प्रतिशत हुनेछ र सन् २०२६-३० को अवधिमा विस्तारै घट्दै १३.५ प्रतिशत हुनेछ। किनभने दिगो विकास लक्ष्यको लगानीका धेरै आवश्यकताहरू अगाडि भारत भएका छन्, जबकि राज्यको राजस्व सन् २०३० सम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशतसम्म विस्तारै बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ। सन् २०१६-३० को अवधिभर औसत सार्वजनिक क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको वित्तीय न्यूनता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५.९ प्रतिशत हुनेछ।

निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यका धेरै क्षेत्रमा लगानी गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। श्रम र पर्यटन क्षेत्रमा यसको लगानी करिब ५० प्रतिशत रहनेछ।

विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूको लागि लगानी आवश्यकता र वित्तीय व्यवस्थापनका सम्भावित स्रोतहरूलाई ध्यानमा राख्दा निजी क्षेत्रको वित्तीय न्यूनता यातायात, उद्योग, ऊर्जा र शहरी विकासका लागि उच्च हुने छ। गरिवी, कृषि, श्रम र पर्यटन क्षेत्रमा वित्तीय न्यूनताको सामना गर्नुपर्ने छैन। तर शिक्षा र स्वास्थ्यले लगानीसम्बन्धी कमीको सामना गर्नुपर्नेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको लागि निजी लगानीको माध्यमबाट उपलब्ध औसत स्रोत सन् २०१६-१९ को लागि प्रतिवर्ष रु.२२४ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु.३३३ अर्ब र सन् २०२३-२५

का लागि प्रतिवर्ष रु. ४१८ अर्ब रहेको छ । सन् २०१६-३० को सम्पूर्ण अवधिमा औसत आवश्यकता प्रतिवर्ष रु. ३७३ अर्ब रहेको छ । निजी क्षेत्रमा औसत वार्षिक वित्तीय न्यूनता (Gap) निजी लगानी आवश्यकताको ३८ प्रतिशत हुनेछ, जुन वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७ प्रतिशत हो ।

निजी क्षेत्रमा वार्षिक वित्तीय न्यूनतालाई बढी स्वपुँजी, बैंक वित्तव्यवस्था र वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी परिचालनद्वारा पूरा गर्न सकिन्छ । दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरूमा अधिक निजी लगानीका लागि उत्प्रेरणा प्रदान गर्नका लागि प्रोत्साहन र सहजीकरणको वातावरण सृजना गर्न आवश्यक छ । साथै, आगामी वर्षमा अधिक मात्रामा बाह्य स्रोतहरू परिचालन गर्न बाह्य ऋण प्रणालीलाई सहजीकरण गर्ने एकद्वार प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सकिनेछ ।

सहकारी संस्थाहरूले हालसम्म सेयर पुँजी, सञ्चय र बचतमा प्रतिवर्ष करिब रु. ३०० अर्ब परिचालन गरिसकेका छन् । दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रका लागि सहकारी क्षेत्रबाट वार्षिक रूपमा रु. २५ अर्ब उपलब्ध हुने अनुमान गरिएको छ । गैह्रसरकारी संस्थाहरू (NGOs) ले पनि सामाजिक र आर्थिक गतिविधिहरूको लागि वित्त व्यवस्था गर्न वार्षिक करिब रु. २० अर्ब परिचालन गर्दछन् । दिगो विकास लक्ष्य अवधिभर गैह्रसरकारी संस्था र सहकारी क्षेत्रका लागि उपलब्ध वित्त व्यवस्था स्रोतहरू वार्षिक औसत रु. ८६ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ । सहकारी र गैह्रसरकारी संस्थाले दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित गतिविधिहरूमा लगानी प्राप्त गर्नका लागि वित्तीय न्यूनताको सामना गर्नुपर्ने छैन ।

सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको लागि संयुक्त वित्तीय न्यूनता (Joint financing gap) सन् २०१६-१९ मा प्रतिवर्ष रु. २१६ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि प्रतिवर्ष रु. ३९९ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि प्रतिवर्ष रु. ५४७ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि प्रतिवर्ष रु. १,०२० अर्ब हुनेछ । २०१६ देखि २०३० सम्म (अर्थात् दिगो विकास लक्ष्यको अवधिभर) को सम्पूर्ण अवधिको लागि औसत वित्तीय न्यूनता प्रतिवर्ष रु. ५८५ अर्ब रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आधारमा, वार्षिक वित्तीय

न्यूनता सन् २०१६-१९ को लागि औसत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ८.८ प्रतिशत रहेको छ, सन् २०२०-२२ को लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १२.३५, सन् २०२३-२५ को लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १३.५, र सन् २०२६-३० को लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १६.४५ रहेको छ । समग्रमा, सन् २०१६ देखि सन् २०३० सम्मको सम्पूर्ण अवधिमा वार्षिक वित्तीय न्यूनता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १२.८ प्रतिशत रहेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको समयसीमाको प्रारम्भिक चरणले सार्वजनिक लगानीको लागि आधारभूत पूर्वाधार स्थापना गर्न आह्वान गर्दछ, जहाँ सरकारले उच्च लगानीको कमीको सामना गर्नेछ । निजी क्षेत्रले विस्तारै लगानीको ठूलो हिस्सा बेहोर्ने छ । परिणामस्वरूप समयसीमाको पछिल्लो चरणमा निजी क्षेत्रको लगानीको न्यूनतामा वृद्धि हुनेछ, जुन सन् २०१६-१९ मा रु. ३५ अर्ब प्रतिवर्ष बाट बढेर सन् २०२६-३० मा प्रतिवर्ष रु. ८१६ अर्ब पुग्नेछ ।

सन् २०१६ देखि २०३० को समग्र अवधिमा जम्माजम्मी (Cumulative) वित्तीय न्यूनता रु. ८,७७५ अर्ब रहेको छ भने निजी क्षेत्रको लगानी अपुगता रु. ५,५०२ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ, जुन कुल जम्माजम्मी वित्तीय न्यूनताको ६२ प्रतिशत हुन आउँछ । दिगो विकास लक्ष्यको कुल अवधिका लागि कुल लगानी आवश्यकता रु. ३०,३८४ अर्ब हुनेछ, जसमध्ये सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता रु. १६,६७० अर्ब हुनेछ । त्यस अवधिमा आधिकारिक विकास सहायतालागायत कुल उपलब्ध सार्वजनिक लगानी रु. १३,३९६ अर्बमात्र हुनेछ । यसबाट सार्वजनिक क्षेत्रमा कुल आवश्यकताको करिब २० प्रतिशत लगानीको कमी रहनेछ ।

माथि उल्लेखित वित्त व्यवस्था महत्तम आर्थिक वृद्धि परिदृश्यमा लागू हुन्छ । यस परिदृश्यमा सन् २०१६-३० को अवधिभर ८.७ प्रतिशतले वार्षिक औसत वृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ । राजस्व परिचालन र आन्तरिक ऋणलाई आर्थिक वृद्धिसँगै जोडिएकोले अधिकतम वृद्धिको परिदृश्यले स्वचालित रूपमा उच्च आन्तरिक स्रोत परिचालनको परिणाम दिन्छ ।

तालिका १ : प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पूरा गर्नका लागि वार्षिक औसत लगानीको आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा, २०१५ को स्थिर मूल्यमा)

क्षेत्रहरू	सन् २०१६-२०१९	सन् २०२०-२०२२	सन् २०२३-२०२५	सन् २०२६-२०३०	सन् २०१६-२०३०
दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकता	१,०५५	१,५५९	२,०४६	३,०७०	२,०२५
दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकता (२०१५ को स्थिर मूल्यमा अमेरिकी डलरमा) ^१	१०.२५	१५.१४	१९.८७	२९.८२	१९.६८
दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकता (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)	४३.८	४८.८	४८.८	४९.७	४७.८
निजी लगानी आवश्यकता	२५९	४४३	७३६	१,३०३	७३९
निजी क्षेत्रबाट हुने स्रोतहरूको उपलब्धता	२२४	३३३	४१८	४८८	३७३
निजी वित्तीय न्यूनता	३५	११०	३१८	८१५	३६६
सरकारी लगानी आवश्यकता	७०२	९७९	१,१३४	१,५०५	१,१११
सरकारी स्रोत उपलब्धता (आधिकारिक विकास सहायता-ODA सहित)	५२१	६९८	९०५	१,३००	८९३
सरकारी वित्तीय न्यूनता	१८१	२८१	२२९	२०५	२१८

*राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

नोट १: नेपाल राष्ट्र बैंकले उपलब्ध गराएअनुसार २०१५ मा अमेरिकी डलरसँगको नेपाली मुद्राको दैनिक औषत विनिमय दर (खरिद दर) नेपाली मुद्राको अमेरिकी डलरमा @ अमेरिकी डलर १ = १०२.९५ नेपाली रुपियाँ (२०१५मा) परिवर्तन गर्दा प्रयोग गरिएको छ ।

वित्त व्यवस्था अन्तर १५ वर्षमा (सन् २०१६-३०) मा अधिकतम वृद्धि परिदृश्यको रु.८,७७५ अर्बको तुलनामा सामान्य वृद्धिमा (५ प्रतिशत वार्षिक औसत वृद्धि) परिदृश्यमा जम्मा रु.८,७६१ अर्ब हुनेछ । सामान्य वृद्धिमा समग्र वार्षिक औसत वित्तीय न्यूनता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औसतमा १५ प्रतिशत हुनेछ ।

यदि अर्थव्यवस्था अपेक्षित उच्च वृद्धिलाई गति दिन सक्षम भएन भने सामान्य वृद्धि परिदृश्यमा वित्तीय न्यूनतामा हुने वृद्धिले उच्च आकार घटाउने जोखिम (downsize risk) लाई सङ्केत गर्दछ । त्यस्तै, यदि राजस्व परिचालन, सन् २०३० सम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत पुग्ने लक्ष्यको तुलनामा २५ प्रतिशतमात्र भयो भने त्यसपछि वित्तीय न्यूनता सम्पूर्ण अवधिमा रु.९,०२० अर्ब हुनेछ । यो सोचेको वृद्धि परिदृश्यमा भन्दा रु.२४५ अर्ब बढी हो । यी दुई परिदृश्यहरूले (अर्थव्यवस्थामा आर्थिक वृद्धि दर र राजस्व परिचालनको मात्रामा कमी हुनु) वित्तीय कमीको उच्च संवेदनशीलतालाई दर्शाउँदछन् ।

दिगो विकास लक्ष्यको समयसीमाको समष्टिगत आर्थिक दृश्यले सन् २०१६-१९ को अवधिमा निरपेक्ष गरिवी १६.७ प्रतिशतमा घट्ने देखाउँदछ । त्यसपछि सन् २०२०-२२ को अवधिमा ९.६ प्रतिशत, सन् २०२३-२५ को अवधिमा ४.२ प्रतिशत र अन्तमा सन् २०२६-३० को अवधिमा ३ प्रतिशत हुने देखाउँछ । बेरोजगार श्रमशक्तिको कुल स्तर सन् २०१६-१९ को अवधिमा औसत ३७ लाखबाट घटेर सन् २०२०-२०२२ को अवधिमा २३ लाख, सन् २०२३-२५को अवधिमा १० लाख र सन् २०२६-३० को अवधिमा ४ लाख पुग्नेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि राजस्व परिचालन रणनीतिले दुई महत्वपूर्ण उद्देश्यहरू पूरा गर्नुपर्नेछ । ती हुन्:-

- (क) प्रगतिशील कर प्रणालीमार्फत उच्च राजस्व परिचालन गर्ने, राजस्वको आधार फराकिलो पार्ने, र
- (ख) निजी र अन्य गैह्रसरकारी क्षेत्रहरूलाई उनीहरूको लगानी र स्रोतहरू दिगो विकास लक्ष्यतर्फ विनियोजित गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।

पहिलो उद्देश्य लिने क्रममा गरिबमाथि गरेको सम्भावित प्रभाव र अर्थतन्त्रमा आयको वितरणमा नकारात्मक असर पर्ने कुरामा उचित ध्यान दिइनुपर्दछ। दोस्रो उद्देश्य लिँदा गैह्रसरकारी पात्रहरूले दिगो विकास लक्ष्यको सहयोगमा कर छुटको फाइदा उठाउँदा राजस्व छोडेको कुरामा ध्यान दिनुपर्छ।

सार्वजनिक क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था रणनीतिको प्रमुख तत्वहरू निम्नानुसार छन्:-

- (क) समता सुनिश्चित गर्न प्रगतिशील कर प्रणालीमार्फत राजस्व परिचालन गर्न थप प्रयासहरू गर्ने।
- (ख) दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रत्यक्ष रूपमा मद्दत गर्ने सार्वजनिक वस्तु र सेवाहरूको लागि मूल्य र उपभोक्ता शुल्कहरू निर्धारण गर्ने। तर, त्यसो गर्दा गरिबहरूको आधारभूत सेवाहरूको पहुँचमा ध्यान दिने।
- (ग) दिगो विकास लक्ष्यको लागि खर्चको प्राथमिकीकरण र उच्च बजेट विनियोजन गर्ने।
- (घ) ऋण मुक्तिका लागि पहल गर्ने।
- (ङ) दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थामा स्रोतको न्यूनता पूरा गर्न अधिक आधिकारिक विकास सहायताको लागि खोजी गर्ने।

दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्त व्यवस्था गर्न स्थानीय सरकारले उच्च स्तरमा स्रोतहरू परिचालन गर्नुपर्ने हुन सक्छ। तिनीहरूले आफ्नै राजस्व स्रोत (OSR), अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण (IGFTs), स्थानीय ऋण र निजी र सामुदायिक क्षेत्रहरूसँग वा नागरिक समाज (CSOs) सँग साभेदारीको माध्यमबाट यो गर्न सक्नेछन्। आफ्नै राजस्व स्रोतको स्तर बढाउन राजस्व प्रशासन प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्ने; आफ्नै राजस्व स्रोतको तथ्यांक आधारलाई अद्यावधिक गरी कार्यात्मक बनाउने; कर र गैह्रकर राजस्व दरहरू पुनरावलोकन गर्ने; स्थानीय कर सङ्कलन प्रणाली (संस्थाहरू) सुधार गर्ने; राजस्व सङ्कलन संयन्त्रलाई सक्षम बनाउने; आफ्नै राजस्व स्रोतका सम्भावित वैकल्पिक मार्गहरू खोजी गर्ने र सम्भव भएसम्म

आयोजना कार्यान्वयनमा लागत साभेदारीलाई संस्थागत गर्नेजस्ता विभिन्न माध्यमबाट गर्न सकिनेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि सार्वजनिक वित्तीय न्यूनता पूरा गर्न सरकारले सार्वजनिक निजी साभेदारी (PPP) लाई बढावा दिनेछ। यस्तो साभेदारीले निजी क्षेत्रलाई सञ्चालन र राजस्व उठाउने गतिविधिहरूमा विश्वसनीय ठाउँ प्रदान गर्दछ, जस्तै (क) करार गर्ने (ख) छुटहरू (ग) फ्रान्चाइजिज र (घ) स्वयं सहयोग समूहहरू।

समुदायहरू स्थानीय विकास गतिविधिहरूमा सक्रिय रूपमा संलग्न रहेका छन्। शहरी क्षेत्रमा तिनीहरूले विकास योजनाहरूको लागतमा ४० प्रतिशतदेखि ८० प्रतिशतसम्म योगदान गरिरहेका छन्। दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूको कार्यान्वयनका लागि समुदायबाट बढी स्रोतहरू जुटाउन समुदायहरूसँग परियोजना साभेदारी गर्ने प्रणालीलाई संस्थागत गरिनेछ।

स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न केही नवप्रवर्तनीय वित्तीय संयन्त्रहरू विकास गर्न सकिनेछ। उदाहरणको लागि, औचित्यता न्यून कोष (VGF) र भूमि एकीकरण। भूमि एकीकरणले साभेदारीलाई बढावा दिन्छ जहाँ समुदायहरू आफ्नो जग्गा साभेदारी गर्न उत्प्रेरित हुन्छन्। यातायात पहुँचको विकास र आधुनिक पूर्वाधारमा जोडिएपछि भूमिको मूल्य बढ्न जाने हुँदा यसले प्रोत्साहन गर्नेछ।

कम विकासको परिदृश्य र नेपालमा विकास आवश्यकताको मात्राको स्थितिमा खर्च परिवर्तन र दक्षताको लाभको माध्यमबाट मात्र वित्तीय गुञ्जाइस सिर्जना गर्ने ठाउँ कम छ। दिगो विकास लक्ष्यका लागि वित्त व्यवस्था गर्न सार्वजनिक क्षेत्रले निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्नेछ। त्यसकारण दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकतामा गैह्रराज्य पात्रहरूको अंश ४५ प्रतिशतभन्दा बढी हुनेछ।

सरकारबाट हुने आन्तरिक स्रोत परिचालन दिगो विकास लक्ष्यमा लगानीको लागि पर्याप्त भने हुनेछैन। यस बाहेक ऋण तिर्न र रक्षा खर्चजस्ता सार्वजनिक खर्चअन्तर्गत गैह्र दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि वित्तीय आवश्यकताको एक ठूलो हिस्सा सिर्जना हुन्छ। यसैले आधिकारिक विकास सहायता यस्तो वित्त व्यवस्थाको न्यूनता पूरा गर्न महत्वपूर्ण छ। स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि र अन्य क्षेत्रहरूमा कुल खर्चको ठूलो हिस्सा रहेको चालु खर्चलाई पूर्णरूपमा व्यहोर्न मुलुक असमर्थ हुनेछ। यसैले समष्टिगत आर्थिक स्थिरता र ऋणको दिगोपना कायम राख्न आधिकारिक विकास सहायताको एक उच्च अनुपात ऋणको सट्टा अनुदानको रूपमा प्राप्त गर्न आवश्यक छ।

कार्यान्वयन साभेदारी रणनीति

(Implementation Partnership Strategy)

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनको अनुभवले के देखाएको छ भने लक्षित जनसङ्ख्या, समुदायहरू, आय समूहहरू र भौगोलिक क्षेत्रहरूलाई ठीकसँग सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय विकास लक्ष्यहरूको स्थानीयकरण गरिनु महत्वपूर्ण छ। त्यसकारण उपराष्ट्रियस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि एउटा खाका बनाउनु आवश्यक छ। लैङ्गिक, सामाजिक र जातीय समूहहरू र भौगोलिक रूपमा वञ्चितमा परेका क्षेत्रहरूमा रहेको न्यून विकासको विविध पक्षलाई सम्बोधन गर्न सर्वव्यापी र लक्षित उपायहरू समेट्ने दुईखम्बे दृष्टिकोण आवश्यक छ।

सरकारी, गैह्रसरकारी, निजी र सामुदायिक क्षेत्र एक रणनीतिक साभेदारीको लागि दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित योजना तयारी, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीका अवयवहरू हुन्। राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा स्वामित्व लिन र सहजीकरण गर्न संसद, राजनीतिक दलहरू र उनीहरूका सम्पूर्ण

उपकरणहरूलगायत राजनीतिक संस्थाहरूलाई संलग्न गराइएको हुनुपर्दछ।

स्थानीय सरकारको आवधिक योजनाहरू र वार्षिक बजेटमा दिगो विकास लक्ष्य एकीकृत गर्ने प्रक्रियापछि पनि दिगो विकास लक्ष्यको दृष्टिकोणबाट वार्षिक बजेट र कार्यक्रमहरूको नियमित लेखापरीक्षणको आवश्यकता पर्दछ। आर्थिक वर्ष सन् २०१६/१७ को बजेटदेखि लेखापरीक्षणको ढाँचा कार्यान्वयनमा रहेको छ। यसलाई नियमित रूपमा सुधार र आलोचनात्मक मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक छ। सरकारबाहिरका निकायहरूलाई पनि विश्वसनीयताको लागि बजेट लेखापरीक्षणको कार्य गर्ने जिम्मेवारी दिन सकिन्छ। दिगो विकास लक्ष्यको लागि नागरिक समाजका फोरमलाई मूल्याङ्कन कार्यको जिम्मा दिन सकिन्छ र यसका परिणामहरूलाई त्यस लगत्तैको बजेट कार्यहरूको लागि मार्गनिर्देशनको रूपमा लिनुपर्दछ।

निजी क्षेत्रले धेरै क्षेत्रहरूमा सरकारको रणनीतिक साभेदारको रूपमा काम गर्न सक्छ। त्यसका लागि निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी नीति निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा पनि भाग लिन सक्ने एउटो संयन्त्रको विकास गर्नुपर्दछ।

दिगो विकास लक्ष्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि गैह्रराज्य पात्रहरू, अर्थात् नागरिक समाज समूहहरू, सहकारीहरू, सञ्चार माध्यमहरू र सामुदायिक समूहहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक हुन्छ। तिनीहरूले परिभाषित भूमिका र जिम्मेवारीहरूको साथ सरकारी र निजी क्षेत्रसँग साभेदारीमा काम गर्नुपर्दछ। प्रादेशिक र स्थानीय तहमा दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरणका लागि अनुगमन, रिपोर्टिङ र योजना बनाउने र बजेटमा पृष्ठपोषण दिनको लागि उनीहरूको सहभागिता आवश्यक छ।

सहकारी र समुदायहरू दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा पहिलेदेखि नै संलग्न रहेका छन् र यस क्षेत्रमा स्वचालित रूपमा काम गर्न सुरु गरिसकेका छन्। सरकारले सहकारीलाई दिगो

विकासका लागि सार्वजनिक र निजी क्षेत्रले गर्न सक्ने कार्यहरूको पूरक बनाउन चाहन्छ। त्यसो गर्दा सरकारले उनीहरूको लागि लगानीको आवश्यकता पूरा गर्न उपयुक्त वातावरण बनाउनेछ।

युवा सङ्गठनहरू र अन्य नागरिक समाजका कार्यकर्ताहरू पनि दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी संवाद र दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा सामेल हुन सक्छन्। सञ्चार माध्यमले २०३० एजेण्डालाई प्रभावकारी रूपमा प्रचारप्रसार गर्न र दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति अनुगमन गर्न पनि सक्छ। दिगो विकास लक्ष्यको राष्ट्रिय र उपराष्ट्रिय तहमा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि यी समूहहरूसँगको साभेदारी महत्वपूर्ण हुनेछ।

हाल नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसंघका १३ वटा विभिन्न एजेन्सीहरू दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा संलग्न रहेका छन्। राम्रो समन्वय र प्रभावकारी सहयोगका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका एजेन्सीस्तरीय दिगो विकास लक्ष्य कार्यसमूह गठन गरिएको छ। दिगो विकास लक्ष्य कार्य समूहले दिगो विकास लक्ष्यलाई योजना, कार्यक्रम र बजेट प्रक्रियामा समाहित गर्न र यिनीहरूको कार्यान्वयनको लागि क्षमता निर्माण गर्न, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सुदृढ पार्न राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीयस्तरको क्षमता निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।

दिगो विकास लक्ष्यको लागि आवश्यक श्रोतहरू परिचालन गर्न बहुपक्षीय र द्विपक्षीय दाताहरूसँग साभेदारी गर्नु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। जबसम्म बहुपक्षीय र द्विपक्षीय सहायता प्रवाह देशको सार्वजनिक वित्त र वार्षिक बजेट प्रणालीमा प्रवेश गर्दैनन् र राष्ट्रिय प्राथमिकताका आधारमा विनियोजन गरिदैन, सहायताको ठूलो प्रवाहले पनि दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धि सुनिश्चित गर्ने सम्भावना कम रहन्छ। देशमा विदेशी सहायताको खर्चको स्तर र तरिकामा दक्षता र प्रभावकारिता बढाउनको लागि विकास साभेदारहरूबीच सहायताको समन्वय महत्वपूर्ण हुन्छ।

नेपाल दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) को सदस्य हो, जसले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) र एशिया र प्रशान्त क्षेत्रका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक तथा सामाजिक आयोग (UNESCAP) को सहयोगमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई अघि बढाउन विगतमा धेरै पहल गरिसकेको छ। व्यापार, लगानी, पर्यटन, पुँजी प्रवाह, आप्रवासी कामदार, प्रकोप र सामाजिक सुरक्षाजस्ता सीमापार प्रभावहरू दिगो विकास लक्ष्यबाट पर्ने भएकाले यिनलाई सम्बोधन गर्न सामूहिक रूपमा काम गर्नुपर्नेछ। निर्धारित समयभित्र दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न नेपाल सरकारले यी क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ सङ्गठनहरूसँग मिलेर काम गर्नुका साथै यिनीहरूसँग साभेदारी पनि गर्नेछ।

विमस्टेक र एआईआईवी थप दुई एशियाली विकास सहयोग सङ्गठनहरू हुन् जसले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि केवल नेपालमा मात्र नभएर समग्र क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। अन्य क्षेत्रीय सहयोग ढाँचा जस्तै चीनको एक क्षेत्र एक सडक (OBOR) अवधारणा (जसलाई क्षेत्र र सडक पहलको रूपमा पनि चिनिन्छ) लाई सार्वजनिक क्षेत्रको पूर्वाधार परियोजनाहरूको वित्त व्यवस्था गर्नका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ। यदि आर्थिक र पूर्वाधार आयोजनाहरूमा ठूलो मात्रामा वाह्य वित्तीय साधन जुटाउन सकिएमा सामाजिक र वातावरणीय क्षेत्रको लगानीमा बढी सार्वजनिक स्रोतहरू विनियोजन गर्न सकिनेछ र दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू हासिल गर्ने कार्य पनि सुनिश्चित गर्न सकिनेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमन र मूल्याङ्कन सरकार, नागरिक समाज र विकास साभेदारहरूको सामूहिक प्रयासबाट गरिनेछ। दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सबै तहमा देशका विकास कार्यक्रमहरू ठिक ठाउँमा छन् कि छैनन् भनेर हेर्न क्षमता अभिवृद्धिसहितको बलियो संस्थागत र सञ्चालन संयन्त्र आवश्यक पर्दछ। दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने कार्यमा निजी क्षेत्र प्रमुख

खेलाडी हुने भएकाले अनुगमन प्रक्रियाले निजी क्षेत्रको गतिविधि र असरलाई समाहित गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पूरा गर्ने दिशामा भएको प्रगतिको वार्षिक समीक्षा गर्न सरकारले निजी क्षेत्र र नागरिक समाज सँग संयुक्त अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नेछ ।

नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यको तथ्याङ्क आवश्यकताहरूको नक्साङ्कन र यिनीहरूको गुणस्तरले राष्ट्रियस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको अनुगमनका लागि तथ्याङ्कमा ठूलो न्यूनता रहेको देखाउँदछ । कुल तथ्याङ्क आवश्यकताको द्रुत मूल्याङ्कनले नेपाल सरकारका ४७९ वटा प्रतिबद्ध दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूमध्ये २१४ सूचकहरूका लागि तथ्याङ्क र परिभाषा स्वीकार्य मानकमा नेपालमा उपलब्ध छन् भने १०५ सूचकहरूका लागि तथ्याङ्कको उपलब्धता मध्यम स्तरमा छ । तर ९ वटा सूचकहरूको लागि भने तथ्याङ्क अत्यन्त कमजोर छन् । जबकि, लगभग १०० सूचकहरूका लागि तथ्याङ्क र थप जानकारीहरू उपलब्ध नै छैनन् । तसर्थ, सरकारको विभिन्न तहमा दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूमा तथ्याङ्क सिर्जना गर्न र सूचना सङ्कलन गर्न सबै विकास पात्रहरूबीचको साभेदारी आवश्यक पर्दछ, साथै तथ्याङ्कको स्रोत सिर्जना गर्न र सुधार गर्न ठूलो लगानी गर्नुपर्नेछ ।

नीतिहरू, संस्था र आगामी गन्तव्य

दिगो विकास लक्ष्यका धेरै सूचकहरू गुणात्मक प्रकृतिका छन् र तिनीहरूको मौद्रिक रूपमा लगानी आवश्यकता निकाल्नको लागि लागत अनुमान गर्न सकिदैन । तसर्थ नीति, नियमहरू र प्रशासनिक कार्यान्वयनको माध्यमबाट यी लक्ष्यहरू प्राप्त गरिने छ । यसका साथै, असमानता, अन्याय, बहिष्करण वा असुरक्षासम्बन्धी सूचकहरूका मुद्दाहरूमा काम गर्नका लागि दिइएको अधिकारभित्र नीति र संस्थाहरूमार्फत सम्बोधन गरिनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य गतिशिल छन् । त्यसैले समष्टिगत आर्थिक नीति प्रगतिशिल हुन आवश्यक छ । यस क्षेत्रतर्फ सार्वजनिक र निजी लगानीलाई मार्गनिर्देशन र अभिमुखीकरण गरिने छ । यस्ता नीतिहरूमा वित्तीय, मौद्रिक, व्यापार र विदेशी लगानी नीतिहरू पर्दछन् । पूर्वाधार र औद्योगिक, वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी, प्रविधि हस्तान्तरण, श्रम र विदेशी मुद्रा र वैकिड क्षेत्रका संस्थाहरूसँग सम्बन्धित नीतिहरूलाई सुधार गरेर दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा बढी लगानी सुनिश्चित गरिनेछ ।

उचित समष्टिगत आर्थिक नीतिले आर्थिक वृद्धि गर्न र देशमा गरिवी र असमानताको स्तरलाई घटाउन सक्छ । तर यसले विभिन्न सामाजिक समूहहरूमा फरक तरिकाले प्रभाव पार्दछ । यस्तो उच्च वृद्धिले लैङ्गिक, सामाजिक समूहहरू र आय समूहहरूलाई फरक समयवधिमा भिन्न तरिकाले असर गर्न सक्छ । आर्थिक वृद्धि समावेशी तब हुनेछ जब अधिकांश नागरिक उत्पादन प्रक्रियामा भाग लिन सक्दछन् र लाभहरू बाँड्न सक्दछन्, वा यिनीहरू सामाजिक सुरक्षाद्वारा समेटिएका हुन्छन् । उचित समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू यस उद्देश्यलाई पूरा गर्न सक्षम हुन सक्छन् ।

समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूको माध्यमबाट दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू अघि बढाउनको लागि निम्नानुसारका केही महत्वपूर्ण चरणहरू अवलम्बन गरिनेछ ।

- (क) गरिवी, असमानता र बहिष्करणको दृष्टिकोणबाट वर्तमान वित्तीय र अन्य सार्वजनिक नीतिहरूको लेखापरीक्षण गर्ने र गरिवमुखी वृद्धिको लागि तिनीहरूलाई अभिमुखीकरण गर्ने;
- (ख) दिगो विकास लक्ष्यको वृहत उद्देश्यहरू जस्तै समावेशी वृद्धि, उत्पादनशील श्रोतमा पहुँच, दिगो उत्पादन र उपभोग र प्रभावकारी सेवा वितरणको लागि सुशासनजस्ता विस्तृत उद्देश्यहरू अनुरूप वित्तीय, मौद्रिक, ऋण र विदेशी विनिमय नीतिहरू छन् कि छैनन् भनेर हेर्न तिनीहरूको लेखापरीक्षण गर्ने ;

- (ग) स्वदेशी र विदेशी दुवै लगानीकर्ताहरूको लागि लगानीका निम्ति वैदेशिक मुद्रा र विनिमय दर नीतिहरू सहज छन् कि छैनन् भन्ने हेर्न तिनीहरूको मूल्याङ्कन गर्ने ; र
- (घ) विशेषगरी दिगो उपभोग र उत्पादनको दृष्टिकोणबाट विद्यमान व्यापार र लगानी नीतिहरूको मूल्याङ्कन गर्ने ।

राज्य र गैह्रराज्य पात्रहरूको बीचमा उचित संस्थागत संयन्त्रले मात्र दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत स्तक्षेपहरूको समन्वय, सुसङ्गति र परिपूरक तरिकाले कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सक्दछ । उदाहरणका लागि, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनलाई सहज र जिम्मेवार बनाउन कानून बनाउने र सुधार गर्ने सवालमा संसदको भूमिका विशेष रूपमा महत्वपूर्ण हुनेछ । संसदीय समितिहरूको दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको कार्यान्वयन र असरको प्रगति अनुगमन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका हुनेछ । यसैले संसदमा दिगो विकास र शासकीय समिति गठन गरिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताहरू वित्त, वित्तीय, व्यवस्थापकीय, संस्थागत र अन्य क्षमता अवरोधहरूलाई दृष्टिगत गर्दै निर्धारण गर्नुपर्नेछ । तर यी प्राथमिकताहरू यस्ता अवरोधहरूमा बाँधिनु हुँदैन साथै आवद्ध स्रोतहरू खुलाउन र अन्य क्षमतासम्बन्धी अवरोधहरू सम्बोधनका लागि पनि प्रयास गरिने छ ।

दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताहरू एकै समयमा एकसाथ सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको कार्यान्वयन क्षमतालगायतका कारणहरूले गर्दा कार्यान्वयन गर्न नसकिने हुन्छ । त्यसकारण प्राथमिकताहरूलाई अनुक्रमित (Sequencing) गर्न आवश्यक हुन्छ । यसमा यस्ता प्राथमिकताहरू समावेश हुन्छन् जसले :

- (क) नयाँ कानून, नयाँ सङ्गठन संरचना वा नयाँ कर्मचारीको माग गर्दैनन्,

- (ख) विकासको प्रतिफल चाँडो प्रवाह गर्दछन्, र
- (ग) अन्य शीर्ष प्राथमिकताहरूलाई कार्यान्वयन र प्रवाह गर्न सहयोग पुर्याउँदछन् ।

दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्ति र समृद्धितर्फको सङ्क्रमणकालमा नेपालले दुई पल्ट ठूला भूटकाहरूको सामना गर्यो । पहिलो भूटका अप्रिल र मे २०१५ मा ७.८ रेक्टर स्केलको ठूलो भूकम्प थियो, जसले मध्य नेपालमा ज्युज्यान, सम्पत्ति र भौतिक संरचनाको ठूलो क्षति पुऱ्यायो । दोस्रो भूटका अक्टुबर २०१५ मा सुरु भएको भारत र नेपालको सीमामा चार महिना लामो व्यापार नाकाबन्दीसँग सम्बन्धित छ । त्यसपश्चात् विपद् रोकथामको लागि तयारी गर्ने, खाद्यान्न, औषधी र ऊर्जाजस्ता आधारभूत वस्तुहरूमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने र दिगो एवम् स्थिर समष्टिगत आर्थिक प्रणालीतर्फ अगाडि बढ्ने कुराहरूमा नेपालको प्राथमिकता बढ्दो रूपमा परिवर्तन भएको छ ।

नेपालका लागि दिगो विकास लक्ष्यको बजेटको प्राथमिकीकरण महत्वपूर्ण रणनीति भएको छ किनभने धेरै कार्यहरू स्रोतको अभाव, समय र मानव संसाधनको अपर्याप्त क्षमताको बीचमा गर्नुपर्ने भएको छ । त्यसैले दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि संस्था र संयन्त्र निर्माण गर्न र लक्ष्यहरूबीच समन्वयिक अन्तरक्रियालाई प्राथमिकता दिइने छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरणका लागि निम्न मापदण्डहरू लागू गरिनेछ :-

- (क) राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्य ।
- (ख) सहस्राब्दी विकास लक्ष्यका अधुरा एजेण्डा सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्राथमिकता प्राप्त नीति/कार्यक्रम अनि धेरै लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न उच्च प्रभाव पार्न सक्ने नीति/कार्यक्रमहरू
- (ग) नीति/कार्यक्रमहरू जसले रोजगारी सिर्जना गर्दछन् र गरिवी न्यूनीकरणको लागि महत्वपूर्ण छन् ।

(घ) नीति/कार्यक्रमहरू जसले विपद् जोखिम कम गर्दछन् र मानव सुरक्षा सुनिश्चित गर्दछन् ।

अन्तमा, सरकारको परियोजना प्राथमिकीकरण मापदण्डलाई संस्थागत गरिने छ । साथै परियोजना र कार्यक्रम प्राथमिकीकरण मापदण्डहरूमा पुनरावलोकन गर्न चालु र सम्पन्न भइसकेका प्राथमिकताप्राप्त परियोजनाहरूको व्यापक र गहन मूल्याङ्कन गरी पुनः प्राथमिकीकरणका लागि आधार पनि विकास गरिने छ ।

सरकारका तीन तह (राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकार) को योजना, सार्वजनिक क्षेत्रको बजेट (दुर्लभ स्रोतहरू) को विनियोजन र दिगो विकास लक्ष्यका लक्षित क्षेत्रहरूमा सार्वजनिक वित्तव्यवस्था गर्न र देशमा आर्थिक विकास, समृद्धि र दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्न यस अध्ययन प्रतिवेदनमा समावेश गरिएका दिगो विकास लक्ष्यको लागि तथ्याङ्क, सूचना र आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान र वित्तव्यवस्थाको सुधारिएको ज्ञानको आधार धेरै उपयोगी हुनेछ ।

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

दिगो विकास एजेण्डा दुई दशकभन्दा बढी समय विश्वव्यापी छलफलमा रहेको छ। यो एजेण्डाका तीन आयामहरू -आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरणको वरपर संरचित छन्, जसलाई समावेशिता र समृद्धि सँगसँगै केन्द्रित भएर उदय हुने परिकल्पना गरिएको छ। दिगो विकास एजेण्डामा आधारित रहेर र सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (MDGs) का अधुरो एजेण्डालाई ध्यानमा राखेर दिगो विकास लक्ष्यमा सहमति गरेर जनवरी सन् २०१६ देखि यो एजेण्डा कार्यान्वयन गरिएको हो। दिगो विकास लक्ष्यले १७ वटा लक्ष्यहरू र कुल १६९ वटा परिमाणात्मक लक्ष्यहरू समेटेका छन् जसमा व्यापक दायरा समेटेका दिगो विकासका मुद्दाहरू रहेका छन्। सेप्टेम्बर २०१५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले दिगो विकास लक्ष्यमा सहमति गरेअनुसार यसको प्रगति मापन गर्न र पहिल्याउन २३० भन्दा बढी सूचकहरू निर्धारण गरिएका छन्।

दिगो विकास लक्ष्य व्यापक, महत्वाकाङ्क्षी र चुनौतीपूर्ण लक्ष्यहरू हुन्। निर्धारित समयभित्र यी लक्ष्यहरू हासिल गर्न ठूलो स्रोत साधनका साथै क्षमता आवश्यक पर्दछ। साथै, दिगो विकास लक्ष्य एकआपसमा समेटिएका र एकलो रूपमा खडा नभएकाले एक लक्ष्यको उपलब्धिको समीकरण प्रभाव अरू उपलब्धिमा समेत पर्दछ। यी लक्ष्यहरू पारस्परिक रूपमा प्रभाव पार्ने प्रकृतिका भएका कारणले तिनीहरूलाई छुट्याउन नसकिने भएको हुँदा यिनीहरूले पूरक कार्यान्वयनको माग गर्दछन्। दिगो विकास लक्ष्यको महत्वाकाङ्क्षी परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र “कसैलाई पनि पछि नछोडौं” भन्ने

सर्वोपरि लक्ष्यले एउटा राम्ररी तयारी गरिएको कार्यान्वयन रणनीतिको माग गर्दछ, जसले सही प्रकारको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू, लगानी, वित्त र साभेदारी पहिचान गर्दछ।

१९३ हस्ताक्षरकर्तामध्येको एक राष्ट्रका रूपमा नेपाल १४ औं योजनाको पहिलो वर्ष आर्थिक वर्ष सन् २०१६-१७ देखि दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्न सहमत भएको थियो। देशको मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) र १४ औं योजना र आर्थिक वर्ष २०१६/१७ को बजेटमा प्राथमिकीकरण र साधन स्रोतहरूको विनियोजन गर्दा दिगो विकास लक्ष्यलाई राम्ररी ध्यान दिइएको छ। दिगो विकास लक्ष्यमा देशको स्वामित्व प्रधानमन्त्रीद्वारा अध्यक्षता गरिने निर्देशक समितिको संस्थागत संरचना र यसको तल राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्षबाट अध्यक्षता गरिने एक समन्वय र कार्यान्वयन समिति रहेबाट प्रष्ट हुन्छ। राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्यहरूको संयोजकत्वमा विषयगत कार्य समूहहरू पनि गठन गरिएका छन् जसमा सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र अन्य सम्बन्धित निकायहरू सदस्यहरूको रूपमा रहेका छन्।

नेपालले आफ्नो दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी राष्ट्रिय (प्रारम्भिक) प्रतिवेदन सन् २०१५ मा प्रकाशित गरेको छ, जसलाई दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र भावी मार्गचित्र प्रतिवेदनको रूपमा सन् २०१७ मा अद्यावधिक गरियो। नेपालले दिगो विकास लक्ष्यमा भएका आफ्नो प्रगतिको स्वेच्छिक राष्ट्रिय समीक्षा पनि प्रस्तुत गरेको छ। यो समीक्षा प्रतिवेदनमा नेपालमा दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न उपयुक्त वातावरण, संस्थागत संयन्त्र, आवधिक उपलब्धिहरूको प्रमाण सिर्जना गर्ने प्रणाली, भावी चुनौतीहरू, प्रगति र नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको प्रभावकारी

कार्यान्वयनका लागि तयारीलगायतका पक्षहरूमा प्रकाश पारिएको छ ।

चीन र भारतको बीच रहेको हाम्रो भौगोलिक अवस्थिति हाम्रो आर्थिक एवं सामाजिक विकासलाई अगाडि बढाई परिवर्तन गर्न सक्ने पहिलो कारक तत्व हो । हाम्रा यी छिमेकीहरूमा भइरहेका गतिविधिहरूलाई ऊर्जा दिने शक्ति औद्योगिक क्रान्तिको सुरुको चरणका शक्तिहरूभन्दा ज्यादै बढी शक्तिशाली छ । दिगो विकास लक्ष्य यस्तो समयमा लागू भइरहेका छन् जब देश एकल राज्य संरचनाबाट संघीय संरचनामा गैरहेको छ । यसका साथै, १५ औं राष्ट्रिय योजनाले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य एजेण्डाका अधुरा विषयहरू र महत्वाकाङ्क्षी दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि धेरै प्रयास गर्नुपर्दछ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको अन्तिम स्थिति प्रतिवेदन (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१६) ले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूका विभिन्न अधुरा एजेण्डा जस्तै निरपेक्ष गरिवी, कुपोषण, सर्वव्यापी स्कुल भर्ना, मातृ मृत्युदर (MMR) र प्रजनन स्वास्थ्य सुविधाहरूमा पहुँचजस्ता विषयमा प्रकाश पारेको छ । यस प्रतिवेदनले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा सङ्ख्यात्मक रूपमा शिक्षा, बाल स्वास्थ्य र वातावरणमा प्राप्त उपलब्धिहरूको गुणस्तर, समावेशिता र समानता पक्षहरूबारेमा राष्ट्रिय सरोकार रहेको कुरा पनि उठाएको छ । दिगो विकास लक्ष्यले थप प्रगति हासिल गर्ने दिशातर्फ अगाडि बढ्न यी अधुरा कार्यहरू पूरा गर्नुपर्छ ।

२०७२ को संविधानले दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित विकास र सेवा प्रवाहका धेरै जिम्मेवारीहरू प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूलाई निक्षेपण गरेको छ । यस्ता जिम्मेवारीहरूमा गरिवी, कृषि, आधारभूत स्वास्थ्य उपचार, आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा, पानी र सरसफाईका साथै ऊर्जा, यातायात, शहरी विकास र वातावरणमा सानास्तरका पूर्वाधार समेटिएका छन् । दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण एक सर्वव्यापी, समतामूलक र समावेशी प्रतिफलको लागि महत्वपूर्ण भएजस्तै यो विकास एजेण्डालाई प्रभावकारी रूपमा सम्हाल्न ती तहहरूमा इच्छुक र सक्षम एक राजनीतिक संरचना हुन आवश्यक छ ।

ती तहहरूमा एक दिगो विकास लक्ष्य वित्तव्यवस्था रणनीतिको तयारी गर्न र यी रणनीति लागू गर्न क्षमता विकासको लागि सहयोग गर्नु पनि आवश्यक छ । राष्ट्रिय दिगो विकास लक्ष्यको रणनीतिले स्थानीय सरकारहरूलाई सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन रणनीतिहरू तयार गर्न मार्गदर्शन प्रदान गर्नुपर्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यले विभिन्न प्रकारका निर्धारित प्रतिफलहरू र गतिविधिहरू समावेश गरेका छन् । ती प्रतिफल र गतिविधिहरू प्राप्त गर्नको लागि लगानी आवश्यक हुन्छ जसको विभिन्न स्रोतहरूद्वारा वित्तीय व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । सरकारले सार्वजनिक लगानी कार्यक्रमको माध्यमबाट वित्त व्यवस्था गर्न सक्दछ । जुन घरपरिवारले खर्च वहन गर्न सक्छन् उनीहरूले पकेट व्ययहरू (OoP) को रूपमा वित्त व्यवस्था गर्न सक्छन् । गैह्रसरकारी संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू र सामुदायिक क्षेत्रहरूले सामुदायिकस्तरमा साधन परिचालनको माध्यमबाट केही दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्त व्यवस्था गर्न सक्छन् । निजी क्षेत्रले आन्तरिक बजारबाट इक्विटी र कर्जाका साथै विदेशी प्रत्यक्ष लगानीका माध्यमबाट स्रोत परिचालन गर्न सक्दछ ।

यी सबै मुद्दाहरूले दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी रणनीति विकास गर्नुपर्ने कुरा आवश्यक रहेको देखाउँदछ । रणनीतिले सरकारलाई योजना प्रक्रियासँग दिगो विकास एजेण्डालाई आबद्ध गर्न मद्दत गर्नेछ र दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न वित्त, मानव संसाधन र अन्य क्षमताको आवश्यकता पहिचान, दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको आवश्यकताअनुसार वित्त व्यवस्था गर्न र गैह्रसरकारी तथा निजी क्षेत्रका संस्थाहरूसँग काम गर्न साभेदारी कायम गर्न सक्नेछ ।

सार्वजनिक र निजी लगानीको आवश्यकताहरू समेटिएको राम्रो आवश्यकता पहिचान तयार किन हुनपर्दछ भन्ने कुराको चार प्रमुख कारणहरू छन् । पहिलो, दिगो विकास लक्ष्यको एक मार्गचित्रको परिकल्पना गर्नको लागि आवश्यकताको आँकलन गर्नु महत्वपूर्ण छ । दोस्रो, कसरी निजी वित्तव्यवस्था

गर्नको लागि निजी क्षेत्रलाई उत्प्रेरित गर्ने र एजेण्डा २०३० पूरा गर्न आवश्यक लगानी परिचालन गर्ने नीतिहरूको बारेमा बुझ्न आवश्यक छ। तेस्रो, यसले आन्तरिक सार्वजनिक वित्त व्यवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय सहवित्त व्यवस्थासम्बन्धी आवश्यकताहरू र सहयोगी समष्टिगत आर्थिक खाका चित्रित गर्दछ। चौथो, यसले स्रोत परिचालन योजनाको समर्थन गर्दछ, जसले एक उत्तरदायित्व खाका प्रदान गर्दछ।

१.२ रणनीतिका उद्देश्यहरू

यस रणनीतिको मुख्य उद्देश्य दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचानमा आधारित कार्यान्वयन रणनीति तयार गर्नु, वित्तीय स्रोत उपलब्धता र आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गर्नु र कार्यान्वयन साभेदारी संयन्त्रको खाका कोर्नु रहेको छ। साथै, यसले सार्वजनिक, निजी र समुदायहरूबीच साभेदारी लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि सहकार्य र साभेदारी निर्माण गर्न अन्तर्निहित प्रोत्साहन प्रतिबिम्बित

गर्नेछ। आवश्यक लगानीको लागि अग्र वा पृष्ठ निर्धारण (Front-or-back-loading) क्षेत्रगत आवश्यकताअनुसार हुनेछ।

रणनीतिका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न छन्: (क) दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू पहिचान गर्नु, (ख) सामाजिक, आर्थिक, पूर्वाधार र वातावरण क्षेत्रहरू समेटेटी दिगो विकास लक्ष्यका मुख्य क्षेत्रहरूमा लगानीको आवश्यकता अनुमान गर्नु, (ग) घरपरिवार, सहकारी संस्थाहरू र गैह्रसरकारी संस्थाहरूलगायत सरकार, निजी र सामुदायिक क्षेत्रहरूबीच दिगो विकास लक्ष्यमा लगानी आवश्यकताको^४ बाँडफाँट गर्नु, (घ) दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा सबै सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउन साभेदारी रणनीति कोर्नु र (ङ) राष्ट्रिय र उपराष्ट्रिय/प्रादेशिकस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीतिहरू र संस्थाहरूको परिदृष्य प्रस्तुत गर्नु।

^४ यो रणनीतिले दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको अनुमानहरू (Estimates) राष्ट्रिय स्तरमा गर्दछ। यसको विनियोजन भने सरकारका तीन तहहरू (सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको तह) मा गरिनुपर्दछ। सरकारका तीन तहहरूका लागि गरिने खुद विनियोजन भने क्षेत्रगत प्रकार/किसिमअनुसार र समयकालमा फरक पर्दछ।

१.३ रणनीतिका क्षेत्र र सीमाहरू

यो रणनीतिले क्षेत्रगतस्तरमा भएका विद्यमान आवश्यकताहरूको पहिचान र लागतहरूको अनुमानको कामलाई खदिलो पार्दछ र सन् २०३० सम्मको लागि आवश्यक पर्ने दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूलाई वित्त व्यवस्थाको स्तर र त्यसलाई खर्च गर्ने संयन्त्रको चर्चा गर्दछ। वित्त व्यवस्थाको स्तर र संयन्त्र प्राप्तिका लागि निम्न विशेष तत्वहरू ग्रहण गरिएका छन् जसले यस रणनीतिका को क्षेत्र निर्धारण गर्दछन्। तिनीहरूलाई तल सूचीबद्ध गरिएको छ :-

- (क) दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिक परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको पहिचान गर्नु।
- (ख) उपलब्ध उपकरणहरू र क्षेत्रगत रणनीतिहरू लागत गणना गर्नका लागि प्रयोग गरी सामाजिक, आर्थिक, पूर्वाधार र वातावरणक्षेत्रहरू समेटेटी प्रमुख दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूको लगानी आवश्यकताको अनुमान गर्नु।
- (ग) सरकारी, निजी र सामुदायिक क्षेत्रहरू (सहकारी संस्थाहरू, समुदायहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूलगायत) साथै घरपरिवार क्षेत्रहरूबीच दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि लगानी आवश्यकताको बाँडफाँट गर्नु।
- (घ) वित्तीय गुञ्जाइस (Space) (राजस्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋणको प्रक्षेपण) को विश्लेषणमा आधारित रहेर सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्त व्यवस्थाको अन्तर (Gap) को अनुमान गर्नु र वित्त व्यवस्थाको अन्तर पूरा गर्न रणनीतिक उपायहरूको विश्लेषण गर्नु।
- (ङ) निजी क्षेत्रमा वित्त व्यवस्थाको अन्तरको अनुमान गर्नु र वित्त व्यवस्थाको अन्तर पूरा गर्न रणनीतिक उपायहरू (विदेशी प्रत्यक्ष लगानी, सार्वजनिक निजी साझेदारी र ऋणसँग सम्बन्धितसमेत) को विश्लेषण गर्नु।
- (च) गैरसरकारी सङ्गठन, समुदाय र सहकारी क्षेत्रहरूबाट हुने वित्त व्यवस्थाको अनुमान गर्नु।
- (छ) दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित वस्तुहरू तथा सेवाहरूको लागि घरपरिवारको पकेट खर्चको अनुमान गर्नु।
- (ज) दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी वित्त व्यवस्थाको अन्तर पूरा गर्न थप बाह्य विकास सहयोगको आवश्यकताको अनुमान गर्नु।
- (झ) दिगो विकास लक्ष्यको आधार प्रतिवेदनमा निर्धारित परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा आधारित रहेर र दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताहरूसँग मिल्नेगरी समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको प्रक्षेपण (आर्थिक वृद्धि, मुद्रास्फीति, सार्वजनिक ऋण, आन्तरिक बचत र लगानी आदि) गर्नु।
- (ञ) क्षेत्रगत आवश्यकता पहिचानबाट प्राप्त लगानीको आवश्यकतासँग दिगो विकास लक्ष्यमा भइरहेको विद्यमान लगानीको समीक्षा गर्नु र दिगो विकास लक्ष्यको पुनःबाँडफाँट, प्राथमिकीकरण र अनुक्रमणिकासम्बन्धमा सुझावहरू दिनु।
- (ट) स्थानीय सरकारहरू र द्विपक्षीय, क्षेत्रीय, त्रिपक्षीय र बहुपक्षीय संस्थाहरूलगायत दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउन एक साझेदारी रणनीति कोर्नु।
- (ठ) दिगो विकास लक्ष्य रणनीति लागू गर्न आवश्यक नीति र संस्थाहरूको पहिचान गर्नु।
- (ड) रणनीति द्वितीय सूचना स्रोतहरूमा आधारित छ जसमा टेकेर यसले कृषि, पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य, र खानेपानी आपूर्तिमा आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागतको मात्रा निर्धारण गर्दछ। साथै, लैङ्गिक, यातायात, पूर्वाधारजस्ता केही क्षेत्रहरूमा लगानी आवश्यकताको लेखाजोखा गर्न सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रक्रियाका विधिहरू/उपकरणहरू प्रयोग गरिएको छ। विभिन्न क्षेत्रहरूमा लगानीको आवश्यकताको प्रक्षेपण रेखिय (linear) आधारमा गरिएको छ र यसले नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूबीचको गतिशील सम्बन्धलाई समेट्दैन। उचित तथ्याङ्क र पद्धति (methodology) को अभावका कारण गुणस्तरीय प्रकृतिका (मुख्यतः गरिबी, लैङ्गिक र शासन) केही नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागि प्रोक्सी (proxy) लागत अनुमान गरिएको छ। समावेशी वृद्धि, असमानतामा कमी र दिगो

उत्पादन र उपभोगजस्ता केही दिगो विकास लक्ष्यको सम्बोधन नीतिगत रूपमा हुने भएकोले यिनीहरूको लागत अनुमान गरिएको छैन ।

यस रणनीतिमा दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान र वित्त व्यवस्था रणनीतिहरूको समग्र स्केल प्रयोग गरी क्षेत्रगत विषयहरू र देशको स्तरमा विश्लेषण गरिएको छ । व्यवहारमा, दिगो विकास लक्ष्यको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको ठूलो अंश प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूबाट कार्यान्वयन गरिनेछ । यद्यपि यो रणनीति तयार गर्न सन् २०१७ मा जब सुरु गरियो त्यसबेला नेपालको प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूको स्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान र वित्त व्यवस्था अनुमानका लागि महत्वपूर्ण तथ्याङ्कहरू (र प्यारामिटरहरू) उपलब्ध थिएनन् । यसर्थ, यो रणनीति ले प्रादेशिक र स्थानीयस्तरका सरकारहरूका दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान र वित्त व्यवस्था अनुमानको बारेमा जानकारी दिनेछैन ।

देश सङ्घीय ढाँचाहरू लागू गर्ने र सङ्घीयवादमा आधारित संविधानको निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा रहेको कारण विगत चारदेखि पाँच वर्षमा नेपाल सरकारका धेरै मन्त्रालयहरू र विभागहरूको नाम चाँडोचाँडो परिवर्तन भएको छ । फलस्वरूप, मन्त्रालयहरूको नाम अहिलेको भन्दा फरक हुन सक्छ । यो अवस्था विशेषगरी विभिन्न परिच्छेदहरूमा विगतका नीतिहरू उल्लेख गर्दा देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यस रणनीतिमा निकायहरूको नाम जुन वर्षमा जे थियो त्यही उल्लेख गरिएको छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि, आधिकारिक विकास सहायता (ODA), आन्तरिक ऋण र राजस्व परिचालनजस्ता समष्टिगत चलहरू (macroeconomic variables) को बीच गतिशील सम्बन्ध आँकलन गर्न एक वृहत् एक्सेलमा आधारित (excel-based) उपकरण डिजाइन गरिएको थियो । यो उपकरणमा, आर्थिक वृद्धि, रोजगारी, र गरिबी न्यूनीकरण दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको

पृष्ठपोषण, सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात (ICOR), रोजगारी लचकता र गरिबी लचकताजस्ता मापदण्डहरूमा आधारित छ ।

१.४ रणनीतिको बनावट

यो रणनीतिलाई ६ अध्यायहरूमा सङ्गठित गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि छ । दोस्रो अध्यायले सङ्क्षेपमा दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख अवधारणाहरू र आवश्यकता पहिचान, लागत अनुमान र वित्त व्यवस्थाको लागि अपनाइएको पद्धतिको चर्चा गर्दछ । यसमा सरकारको क्षेत्रगत रणनीतिहरूको समीक्षा र लागत अनुमानको तरिका र नतिजा पनि समावेश छ । तेस्रो अध्यायले दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान र प्रत्येक लक्ष्यको (क्षेत्रगत रूपमा समूहबद्ध) लागत अनुमानको स्तरको आवश्यकता र यसको लागि कोषको आवश्यकताहरू एवम् उपलब्धता अनुमान गर्दछ । चौथो अध्यायले दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था अन्तर र वित्त व्यवस्था रणनीतिको चर्चा गर्दछ । पाँचौं अध्यायले सरोकारवालाहरूबीच साभेदारीको बारेमा प्रकाश पार्दै कार्यान्वयन रणनीतिमा ध्यान दिन्छ । छैटौं र अन्तिम अध्यायमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीतिहरू, संस्थाहरू, भावी बाटो र दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरणसम्बन्धी नीतिगत मुद्दाहरूको वर्णन गरिएको छ ।

परिच्छेद २

दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान विधि र वित्तीय रणनीति

यस अध्यायले नेपाल दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र तिनीहरूको २०३० को प्रतिफलका साथै त्यसका लागि लागत तथा स्रोतको आँकलन गरिएको विस्तृत विधिको एक सिंहावलोकन प्रस्तुत गरेको छ। दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गाचित्र प्रतिवेदनले सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू, तिनीहरूको सूचकहरू र अपेक्षित प्रतिफलको एक व्यापक समीक्षा गरेको छ। यसैले, यो अध्यायले प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू पहिचान गर्न र सन् २०३० को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पूरा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने स्रोतहरूको सङ्क्षेपमा पुनः अनुमान गरेको छ।

२.१ दिगो विकास लक्ष्यको लागत अभ्यासमा जोडिएका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरूको समीक्षा

दिगो विकास लक्ष्य १: सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपको गरिबीको अन्त्य गर्ने। सन् २०३० को लागि परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको निर्धारण देशले विद्यमान गरिबीको अवस्थाको विरुद्ध आफैले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरूको आधारमा गरिएको छ। नेपालले अति गरिबीलाई ५ प्रतिशतभन्दा कम गर्ने प्रस्ताव गरेको छ, गरिबीको अन्तर २.८ प्रतिशतमा झार्ने र वार्षिक प्रतिव्यक्ति आय सन् २०१५ को ७६६ अमेरिकी डलरबाट वृद्धि गरेर सन् २०३० मा २,५०० अमेरिकी डलर पुर्याउने प्रस्ताव गरेको छ। सन् २०३० का लागि राष्ट्रिय रूपमा परिभाषित गरिबीको लक्ष्य

५ प्रतिशतभन्दा कममा ल्याउने रहेको छ। सन् २०१५ मा ४४ प्रतिशतभन्दा बढी रहेको बहुपक्षीय गरिबी सूचकांक (MPI) लाई सन् २०३० मा १० प्रतिशतभन्दा कम गर्ने लक्ष्य रहेको छ। वर्तमान औसत आय वृद्धिदरमा गरिबीलाई छिटो सम्बोधन गर्न सन् २०१५ मा २० प्रतिशत रहेको तल्लो घरपरिवारहरूको उपभोगको अंश ७.६ प्रतिशतबाट बढाएर सन् २०३० मा १२ प्रतिशतमा वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेको छ। सामाजिक सुरक्षा व्यय पनि सन् २०१५ मा राष्ट्रिय बजेटको ११ प्रतिशत रहेकामा सन् २०३० मा १५ प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य राखिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य २: भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा र उन्नत पोषण प्राप्त गर्ने र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने। सन् २०३० सम्ममा न्यून पोषण भएकाको उपस्थिति (खाद्यमा पहुँचको पर्याप्तताद्वारा मापन गरिने) ३ प्रतिशतमा र पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको तौलमा हुने कम लाई ५ प्रतिशतमा झार्ने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ। अन्य लक्ष्यहरूमा अपर्याप्त खानाको उपभोग गर्ने घरपरिवारको प्रतिशत सन् २०१५ मा ३६.१ प्रतिशत रहेकोमा सो लाई घटाई सन् २०३० मा ३ प्रतिशत पुर्याउने र सन् २०३० मा प्रजनन उमेरका महिला र बालबालिकामा रहेको रक्तअल्पताको उपस्थिति घटाई १० प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य रहेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य ३: सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने। मातृ मृत्युदर (प्रति १ लाख जीवित जन्ममा) लाई ७० भन्दा कम गर्ने,

जुन विश्वव्यापी परिमाणात्मक लक्ष्यअनुसार रहेको छ। बालबालिकाको स्वास्थ्यसम्बन्धी परिमाणात्मक लक्ष्यमा नवजात शिशुहरू र ५ वर्षमुनिका बालबालिकाको रोक्न सकिने (Preventable) मृत्युदर १ प्रतिशतभन्दा कम गर्ने रहेको छ। यसैगरी सन् २०३० सम्ममा, सबै नवजात शिशु र ५ वर्षमुनिको बाल मृत्युदर क्रमशः २३ र ३८ बाट क्रमशः १२ र २० प्रतिहजार जीवित जन्ममा ओराल्ने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ। अन्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा एचआईभी, क्षयरोग, औलोज्वरो, उष्णप्रदेशीय रोगहरू र पानीजन्य रोगहरूको उपस्थिति करिब अन्त्य गर्ने रहेको छ। थप अन्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा सन् २०३० सम्ममा नसर्ने रोगबाट हुने असामयिक मृत्युदरलाई एकतिहाइमा ओराल्नुका साथै सन् २०१५ मा स्वास्थ्य सेवाको खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०३० सम्ममा कम्तीमा ७ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। सन् २०३० सम्ममा आधुनिक परिवार नियोजन विधिको प्रयोग दर ६० प्रतिशत पुऱ्याउने, दक्ष प्रजनन स्वास्थ्यकर्मीको उपस्थितिमा प्रसूति सेवा प्राप्त गर्नेको अनुपात ९० प्रतिशत पुऱ्याउने, संस्थागत प्रसूति सेवा ९० प्रतिशत पुऱ्याउने र ९० प्रतिशत आमालाई प्रशुतिपश्चात्को सेवा प्रदान गर्ने।

दिगो विकास लक्ष्य ४: समावेशी तथा गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि आजीवन सिकाइका अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने। सन् २०३० सम्ममा खुद भर्नादर र प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने ९९.९ प्रतिशत र माध्यमिक शिक्षामा कुल भर्नादर ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ। अन्य लक्ष्यहरूमा कक्षा एकमा भर्ना भएर आठ कक्षासम्म पुग्ने विद्यार्थीहरू ९५ प्रतिशत, पूर्वप्राथमिक शिक्षामा ९९ प्रतिशत बालबालिकाहरूको उपस्थिति, काम गर्ने उमेरको जनसङ्ख्याको अनुपात (जससँग रोजगारीका लागि प्राविधिक र व्यावसायिक दक्षताहरू, मर्यादित रोजगार र उच्चमशीलतालगायतका सान्दर्भिक सीपहरू छन्) ७५ प्रतिशत पुग्ने, सबै युवा र कम्तीमा ९५ प्रतिशत वयस्क पुरुष र महिला

दुवैले साक्षरता र साङ्ख्यिक ज्ञान हासिल गर्ने, र सन् २०३० सम्ममा उच्च शिक्षा (स्नातक तह) मा छात्रहरूको तुलनामा छात्राहरूको भर्ना अनुपात १ पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्यहरू राखिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने तथा सबै महिला तथा किशोरीहरूलाई सशक्त बनाउने। समान कामको लागि दिइने ज्यालाको भेदभावको उन्मूलन, भौतिक/यौन हिंसाको उन्मूलन, बाल, कम उमेर र जबर्जस्ती विवाह र छाउपडी (मासिक धर्मको समयमा वा बच्चा जन्मेपछि महिलाहरूलाई जबरजस्ती अलग राख्ने) जस्ता सबै कुप्रथाहरूको उन्मूलन, राष्ट्रिय संसदमा महिलाहरूको सीट सङ्ख्या बढाई ४० प्रतिशत पुऱ्याउने र सार्वजनिक सेवाको निर्णय गर्ने पदमा महिलाको अंश कुल सार्वजनिक सेवामा हालको ११ प्रतिशतबाट तीन गुणाले बढाई सन् २०३० मा ३३ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य ६: सबैको निम्ति खानेपानी तथा सरसफाईको उपलब्धताका साथै यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने। सन् २०३० को लागि राखिएका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा आधारभूत खानेपानीको दायरा ९९ प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने र पाइपबाट वितरित खानेपानी र सुधारिएको सरसफाई सेवा ९० प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने लक्ष्य छ। अन्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा ९९ प्रतिशत समुदायहरूलाई खुला दिशामुक्त बनाउने, ९५ प्रतिशत घरपरिवारमा एकल सुधारिएको सरसफाई सुविधा पुऱ्याउने र ९८ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई शौचालय (साभेदारी सुविधासहित) प्रयोग गर्न सक्षम बनाउने।

दिगो विकास लक्ष्य ७ : किफायती/बेहोर्न सकिने, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने। परिमाणात्मक लक्ष्यमा ९९ प्रतिशत घरपरिवारलाई विद्युतको सुनिश्चितता। हाल लगभग ७५ प्रतिशतभन्दा बढी जसले खाना पकाउने प्राथमिक स्रोतको रूपमा ठोस इन्धनको सहारा लिन्छन् त्यसलाई घटाई ३० प्रतिशतमा

भार्ने, तरल पेट्रोलियम ग्याँस (LPG) को उपयोग ४० प्रतिशतभन्दा कम घरपरिवारमा सीमित गर्ने । जलविद्युत्को जडित क्षमता १५,००० मेगावाट पुऱ्याउने, प्रतिव्यक्ति विद्युत् १,५०० किलोवाट वृद्धि गर्ने र व्यावसायिक ऊर्जा प्रयोग सन् २०१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतियुनिट ३.२० टन बराबरको तेल (ToE) रु. प्रति दश लाखवाट घटाई सन् २०३० मा ३.१४ रु. प्रति दश लाख पुऱ्याउने ।

दिगो विकास लक्ष्य ८ : सबैका लागि, समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्धन गर्ने । सन् २०३० को लागि विश्वव्यापी लक्ष्य प्रतिव्यक्ति वार्षिक ७ प्रतिशत कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि हासिल गर्ने रहेको छ जुन नेपालको पनि लक्ष्य हो । निकट भविष्यमा अतिकम विकसित देशहरूको आधिकारिक समूहको एक सदस्यको रूपमा रहेको नेपालको लागि आफ्नो स्थितिबाट स्तरोन्नति हुन आर्थिक वृद्धि आवश्यक छ । अन्य लक्ष्यहरूमा कृषिको वृद्धि लगभग ५ प्रतिशत प्रतिवर्ष कायम गर्ने र दिगो विकास लक्ष्यको अवधिभरि निर्माणको वृद्धि १५ प्रतिशत प्रतिवर्ष पुऱ्याउने, उद्योगमा साधनको सघनता ६० प्रतिशतमा भार्ने, अर्धबेरोजगारी १० प्रतिशतभन्दा कम गर्ने र निकृष्ट स्वरूपको बालश्रमको अन्त्य गर्ने, पर्यटन उद्योगमा रोजगारको सङ्ख्या करिब दश गुणाले बढाउने र पर्यटनबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्रत्यक्ष योगदान चार गुणाले वृद्धि गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पनि रहेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्य ९ : समानुकूलित/बलियो पूर्वाधार निर्माण, समावेशी तथा दिगो औद्योगीकरणको प्रवर्धन र नवप्रवर्तनलाई प्रेरित गर्ने । सडक घनत्व १.३ कि.मि./वर्ग कि.मि. र प्रशोधित सडक घनत्व ०.२५ कि.मि./वर्ग कि.मि. बढाउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ । सबै जिल्लाहरू र गाउँहरू सडक सञ्जालबाट जोड्ने लक्ष्य रहेको छ । कम्तीमा ५० प्रतिशत सडक सुरक्षित हुने लक्ष्य राखिएको छ । सबै जनसङ्ख्यालाई मोबाइलको सेवा सुनिश्चित गर्ने टेलिफोन आबद्धताको लक्ष्य छ । श्रम-सघन गतिविधिहरूलाई बढावा दिन र उद्योगमा कुल रोजगारीको १३ प्रतिशत रोजगार बढाउनका लागि

सन् २०३० सम्ममा कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा उद्योगको अंश वृद्धि गरी २५ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य पनि रहेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य १०: देशभित्रै तथा देशहरूबीचको असमानता हटाउने । सन् २०३० सम्म उपभोग असमानता सूचकाङ्क सन् २०१५ को ०.३३ बाट ०.१६ मा भार्ने, आय असमानता ०.४६ बाट ०.२३ मा, पाल्मा अनुपात (Palma Ratio) (सबभन्दा तल्लो ४० प्रतिशतको आयको तुलनामा सबभन्दा माथिल्लो १० प्रतिशतको आय) लाई १.३ बाट १ मा भार्ने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ । यस्तै सबभन्दा तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको आयको अंश वृद्धि गरी राष्ट्रिय आयको १२ प्रतिशतबाट १८ प्रतिशत पुऱ्याउने, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क वृद्धि गरी प्रत्येकको ०.७० पुऱ्याउने र कामदार वर्गको वास्तविक ज्यालाको संरक्षण गर्न सन् २०३० सम्ममा चालु ज्यालाको सूचकाङ्कको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क अनुपात २.९ बाट ३ पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य पनि रहेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य ११ : शहर एवम् मानववस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, सबल/समानुकूलित र दिगो बनाउने । सन् २०१५ मा पाँचभन्दा बढी व्यक्ति भएको घरपरिवारहरूको सङ्ख्या ४७ प्रतिशतबाट २० प्रतिशतमा भार्ने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ । सडक सुरक्षा मानकहरू लगभग नभएको अवस्थाबाट विश्व मानकअनुसार कम्तीमा ५० प्रतिशत सडक सुरक्षित बनाउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ । सन् २०३० का अन्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा सुरक्षित घरहरूमा बसोबास गर्ने घरपरिवारको अंश दोब्बर गरी ६० प्रतिशत पुऱ्याउने, वायु प्रदूषण र विपदको कारणबाट हुने मृत्यु र चोटपटकहरू पनि उल्लेखनीय रूपमा घटाउने र भूकम्पबाट क्षति भएका सबै सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई सन् २०२० सम्ममा मर्मत र पुनर्निर्माण गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्य १२: दिगो उपभोग तथा उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने । उपलब्ध सबै खेती गरिएका भूमिको ७५ प्रतिशत भूमि अन्न

उत्पादनको लागि उपलब्ध गराउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ। प्रतिव्यक्ति काठको उपभोग सन् २०१५ मा ०.११ घनमिटर (एम ३) रहेकोमा ०.०५ घनमिटर प्रतिवर्षमा सीमित गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। सन् २०१५ मा प्रतिव्यक्ति प्लास्टिकको उपयोग २.७ ग्राम प्रतिदिनबाट लगभग शून्य गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। त्यस्तै सन् २०१५ मा खाद्य वस्तुको बाली स्याहारपछिको नोक्सानी (post-harvest loss) १५ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०३० सम्ममा १ प्रतिशतभन्दा कममा भार्ने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ। दिगो विकास लक्ष्य १२ का अन्य मुख्य परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा पानीको कुल उपयोगलाई उपलब्ध जलस्रोतको २० प्रतिशतमा सीमित पार्ने र सन् २०३० सम्ममा जिवाश्म इन्धन (Fossil Fuel) को उपयोगलाई कुल ऊर्जा उपभोगको १५ प्रतिशतमा सीमित गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्य छ।

दिगो विकास लक्ष्य १३ : जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभावहरूसँग जुध्न (Combat) तत्काल कार्य अधि बढाउने। २०३० का लागि निर्धारित परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा यातायात, औद्योगिक र व्यावसायिक क्षेत्रहरूबाट भइरहेको विद्यमान कार्बन डाइअक्साइड (CO₂) उत्सर्जनको स्तरहरूलाई आधा पार्ने। ओजोन घटाउने पदार्थको उपभोगलाई विद्यमान स्तरबाट एक तिहाई घटाउने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ। १२० गाउँपरिषद् र ७५० समुदायहरूको लागि जलवायु परिवर्तन अनुकूलन योजनाहरू प्रस्तावित गरिएको छ। जलवायु स्मार्ट गाउँहरूको सङ्ख्या २०१५ मा शून्य रहेकोमा २०३० मा १७० पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य १४ : दिगो विकासको निम्ति महासागर, समुद्र र सामुद्रिक स्रोतहरू संरक्षण गर्ने र दिगो रूपमा प्रयोग गर्ने। यो नेपाल सरकारको लागि कुनै आधिकारिक प्रतिवद्धता जनाएको लक्ष्यको रूपमा पर्दैन।

दिगो विकास लक्ष्य १५: भूसतही/भूपरिधिस्तरीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको दिगो उपयोग, रक्षा र पुनर्स्थापन गर्ने, वनको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमिकरणविरुद्ध लड्ने र जमिनको क्षयीकरण

रोक्नुका साथै यसलाई उल्ट्याउने तथा जैविक विविधताको क्षतिलाई रोक्ने। सन् २०३० सम्ममा कुल जमिन क्षेत्रको २३.३ प्रतिशत संरक्षित क्षेत्र कायम राख्ने, सामुदायिक व्यवस्थापनअन्तर्गत वन क्षेत्र ३९ प्रतिशतबाट वृद्धि गरी ४२ प्रतिशत पुऱ्याउने, वनको विनाश र क्षयीकरण रोक्ने, सन् २०१५ मा संरक्षित क्षेत्रबाट ढाकिएको पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली ६८ प्रतिशत भएकोमा सोलाई वृद्धि गरी सन् २०३० मा ७९ प्रतिशत पुऱ्याउने र प्रतिवर्ष ५,००० हेक्टर जमिनमा थप वृक्षारोपण कार्य गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्यहरू रहेका छन्।

दिगो विकास लक्ष्य १६ : दिगो विकासको निम्ति शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच प्रदान गर्ने र सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने। हिंसात्मक द्वन्द्वबाट मृत्यु हुने, महिलाहरूविरुद्ध हुने हिंसा र बालबालिकाहरू विरुद्धका हिंसा समाप्त पार्ने, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अड्क हालको स्केल ३ बाट सुधार गरी ५ पुऱ्याउने र सुशासन स्केल -०.७८ देखि २.० (स्केल -२.५ देखि २.५) मा प्रतिशत पुऱ्याउने, १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई अन्त्य गर्ने, जन्म दर्ता १०० प्रतिशत गराउने, निर्वाचनमा ८० प्रतिशत मतदाताले भाग लिने र सबैमा न्यायको पहुँच पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य १७ : दिगो विकासका लागि कार्यान्वयनका उपायहरू/साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारीलाई पुनर्जीवन दिने। सन् २०३० का लागि राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत निर्धारण गरिएको छ। आन्तरिक आयबाट वित्तीय व्यवस्था गरिएको आन्तरिक व्यय सन् २०१५ मा ७६ प्रतिशत रहेकोमा ८० प्रतिशत पुग्नेछ, वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (देशभित्र आउने स्टक) सन् २०१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३ प्रतिशतभन्दा कम रहेकोमा सोलाई वृद्धि गरी २० प्रतिशत पुऱ्याउने र विप्रेषणको मात्रा सन् २०१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २९ प्रतिशत रहेकोमा ३५ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ।

२.२ लागत अनुमान विधिहरूको समीक्षा (Review of Costing Methods)

यो अध्यायमा दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान सामान्य तरिकाले समीक्षा गरिएको छ। यो अध्यायले यस रणनीतिमा प्रयोग गरिएको आँकलन विधिको औचित्य प्रदान गर्दछ। दिगो विकास लक्ष्यका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागत अनुमानका लागि सामान्यतया अपनाइआएका विधिहरू तल सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ।

२.२.१ सीमान्त पुँजी-उत्पादन अनुपात (ICOR) अनुमान र अन्य आर्थिक वृद्धि मोडेलहरू

सीमान्त पुँजी-उत्पादन अनुपात कुल लगानी र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका बीच समग्र अर्थव्यवस्थामा रहेको सम्बन्धलाई उत्पादन र लगानीको अन्तरक्षेत्रगत रिग्रेसन (cross-sectoral regression) बाट प्राप्त गरिएको छ। यो back-of-the envelope तरिका प्रयोग गर्न सरल छ, तर यो धेरै अवधारणात्मक छ र व्यवहारिक छैन। यो अत्यधिक मात्रामा अतिरिक्त व्याख्या (extrapolation) मा निर्भर गर्दछ, जुन एजेण्डा सन् २०३० का लागि आवश्यक संरचनात्मक परिवर्तनहरूका निम्ति एक कमजोर मार्गदर्शन हुन सक्दछ। कुल लगानी आवश्यकताहरूले सार्वजनिक खर्चको योजना, निजी लगानीका अवसरहरूका विशेष कुराहरू वा एक उत्तरदायित्व ढाँचा प्रदान गर्न मद्दत गर्दैनन्। यसैले, यो विधि दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता अनुमान गर्न उपयुक्त मानिँदैन (Deverajan, 2015)।

२.२.२ सरल एकाइ लागत अनुमान वा लगानी असर लचकता (Simple Unit Cost Estimates or Input-Outcome Elasticity)

केही अध्ययनहरूले कहिले काँही सरकारी खर्चलाई प्रमुख प्रतिफलको चलले भाग गरी निकालिएको समग्र एकाइ लागतहरू प्रयोग गर्छन्। सरल वर्णनात्मक मोडेल (simple descriptive models) जसले लगानीहरूको एउटा स्तरलाई लक्ष्य चलहरू (target variables) सँग जोड्छ, जस्तै आर्थिक वृद्धि यस उपागमका चलहरू हुन्। आर्थिक मोडेलहरू

(Econometric models) छन् जसले आर्थिक पूर्वाधार लगानीहरूलाई आर्थिक वृद्धिमा रिग्रेस (regress) गर्दछन्। नतिजा गुणाङ्कलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि दरलाई लक्षित गर्न प्रयोग गरिन्छ। यी मोडलहरू सरल र सीधा प्रकृतिका भए पनि यदि लगानीको आवश्यकताको संरचना परिवर्तन भएमा यी मोडलहरूको प्रयोग सीमित रूपमा मात्र हुन्छ। त्यसैगरी, ब्याक-अफलिफा-एकाइ लागत (back-of-the-envelope unit cost) अनुमानहरूले पनि सिर्जना भएका संयुक्त प्रभावहरू (synergy) र ट्रेडअफ एवम् अन्य सम्पूर्ण अर्थव्यवस्थामा दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि लगानीको प्रभावलाई विचार गर्दैनन्। (Schmidt-Traub 2015).

२.२.३ हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलन

(Computable General Equilibrium (CGE) मोडेलहरू

हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलनहरूले कुल उत्पादन र उपयोगिता कार्यहरू (utility functions) दुवैलाई जोडेर अर्थव्यवस्था सन्तुलनमा रहेको चित्रण गर्दछ। त्यसपछि विभिन्न नीति विकल्पहरूको लागि लगानीको आवश्यकताको अनुमान गर्नका लागि प्रणालीमा हुने परिवर्तनलाई राख्न सकिन्छ। एक व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलन मोडेल विश्व बैंकको MDG simulation model हो जसको प्राथमिक शिक्षा, स्वास्थ्य, पानी र सरसफाईजस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूका उपसमूहहरू (subsets) रहेका छन्। यसले धेरै महत्वपूर्ण प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्दछ, जस्तै (क) निर्दिष्ट दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरूमा भएको लगानी र तिनीहरूलाई प्राप्त गर्न डिजाइन गरिएको नीतिहरूबीचको अन्तरक्रिया, (ख) दिगो विकास लक्ष्यको परिणामका लागि गरिएको लगानी र वृहत् अर्थ व्यवस्थाबीचको अन्तरक्रिया जुन मूल्य र निश्चित तत्वहरूको आपूर्तिको माध्यमबाट परिवर्तन हुन्छ, जस्तै सीपयुक्त श्रमिक, (ग) समयको क्रमसँगै वित्त व्यवस्थाको आवश्यकता, ऋण सञ्चय र वित्तीय नीतिहरूको सङ्गति सुनिश्चित गर्नको लागि अन्तर-अस्थायी सन्तुलन (inter-temporal equilibrium) कायम गर्न आवश्यक छ।

यद्यपि, यस्ता उपकरणहरूका धेरै सीमाहरू पनि छन्। लगानीको एक क्षेत्रहरू लगानीको आवश्यकता बुझ्न (विशेषगरी यदि समयको क्रमसँगै यी लगानीहरूको आवश्यकताका संरचनाहरू परिवर्तन हुन्छन् भने) यी कार्यहरू निकै शैलीगत रूपका (too stylized) छन्। हिसाब गर्ने (कम्प्युटेसनल) जटिलता र तथ्याङ्कको आवश्यकताहरूले यी मोडेलको दायरालाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू र दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरूको उपसमूहमा सीमित गर्दछ। हिसाबयोग्य सामान्य सन्तुलन मोडेलको अर्को संरचनात्मक कमजोरी भनेको यिनीहरूले बजारको बाहिरी तत्वहरू (externalities) को पर्याप्त रूपमा हिसाब गर्दैनन्।

२.२.४ नीति/कार्यक्रमगत आधारित हस्तक्षेपहरूमा आवश्यकताहरू आँकलन (Intervention-Based Needs Assessment)

एकाइ लागत अनुमानको विस्तारित रूप एक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकताको आँकलन हो जुन संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सहस्राब्दी आयोजना २००५ (UN Millenium Project 2005) ले प्रयोग गरेको थियो। यस्तो नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित तरीकाले निश्चित परिणामका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू निर्दिष्ट गर्दछ। यसलाई खण्डीकरण (disintegrated) सकिन्छ, जसले तिनीहरूलाई जिम्मेवारी खाका (accountability framework) को रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ। यसले लक्षित जनसङ्ख्यामा विकासका हस्तक्षेपहरू प्रवाह गर्नका लागि आवश्यक पुँजी र सञ्चालनको प्रक्षेपण गर्दछ। प्रतिएकाइ लागत जतिधेरै जनसंख्यामा जान सक्थ्यो त्यहीअनुसार परिवर्तन हुन सक्छ र देशहरूको पुँजीगत स्टक विस्तारसँगै पुँजी सञ्चालन खर्चको अनुपात बढ्न जान्छ। फलस्वरूप, सामाजिक सेवाहरूको विस्तार र पूर्वाधारको पहुँच समयसँगै सीमान्त लगानीको आवश्यकता परिवर्तन हुँदछ। नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारित उपकरणहरू अक्सर spreadsheet मा डिजाइन गरिएको हुने भएकोले यिनीहरू तुलनात्मक रूपमा पारदर्शी र प्रयोग गर्न सजिलो हुन्छन्।

यस अवधारणाको एक नकारात्मक पक्षमा समन्वयिकता (synergies) को गतिशील अन्तर-क्षेत्रगत आँकलन र सन्तुलन (trade-offs) को कमीलाई लिइन्छ। यसैले यस्ता हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकताको आँकलनले ज्याला र अन्य महत्वपूर्ण मापदण्डहरू (parameters) मा परिवर्तनको मान्यता राख्दछ। यस्ता परिवर्तनहरू बाह्य (exogeneous) हुन्छन् र परिणामस्वरूप यिनको अर्थव्यवस्थाव्यापी उपकरणसँग पुनर्मेसन (iteration) आवश्यक हुन्छ। हस्तक्षेपहरूमा आधारित आवश्यकताको आँकलन उपकरणको एक विस्तारित रूप इन्जिनियरिङ प्रणाली मोडलहरू हुन्। उदाहरणका लागि MESSAGE, MARKAL वा TIMER जसले सम्बन्धित क्षेत्रहरूको विस्तृत प्रतिनिधित्व गर्दछन् र गतिशील सन्तुलन (dynamic equilibrium) र अन्य अर्थव्यवस्थाव्यापी मोडेलको परिपूरकको काम पनि गर्न सक्छन्।

सारांशमा, यस रणनीतिमा हस्तक्षेपहरूमा आधारित उपकरणहरू दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान प्राप्त गर्न प्रयोग गरिएको छ। यसले उच्चस्तरको खण्डीकरणमा लगानीको आवश्यकताको रूपरेखा तयार गर्दछ। यो मध्यमकालीन खर्च बजेट अनुरूपको एक बढी पारदर्शी तरिका हो। यिनीहरू विशेषगरी सामाजिक क्षेत्रहरू र आधारभूत पूर्वाधार क्षेत्रको लागि बढी उपयोगी छन्। किनभने यी क्षेत्रहरूमा पुनःप्रयोग गर्न सकिने हस्तक्षेपहरूलाई विस्तृत रूपमा निश्चित गर्न सकिन्छ। यद्यपि हस्तक्षेपहरूमा आधारित उपकरणहरूको प्रयोगलाई अर्थव्यवस्थाव्यापी प्रभावको समावेशिताद्वारा पूरकता प्रदान गर्नु आवश्यक हुन्छ।

२.३ विश्वव्यापी दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान अभ्यास समीक्षा

संयुक्त राष्ट्रसङ्घका एजेन्सीहरूले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि लागत अनुमान गर्न सुरु गरेका छन्। दिगो विकास समाधान सञ्जाल (Sustainable Development Solution Network) ले कम आय भएका मुलुकहरूमा

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि सन् २०१३ को मूल्यमा प्रतिव्यक्ति लागत वृद्धि अमेरिकी डलर ४०४-४२४ सम्म प्रतिवर्ष लाग्ने अनुमान गरेको छ (Schmidt-Traub 2015) । यदि जलवायु न्यूनीकरण र अनुकूलन लागत पनि समावेश गर्ने हो भने लगानीको आवश्यकता प्रतिवर्ष अमेरिकी डलर ४४३ देखि ४६४ सम्म पुग्दछ । यसमा करिब ६० प्रतिशत सार्वजनिक क्षेत्रबाट र बाँकी निजी क्षेत्रबाट वित्तीय व्यवस्था हुने अनुमान गरिएको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा दिगो विकास लक्ष्य लगानीको आवश्यकता ४३-४५ प्रतिशतको दायराभित्र रहने अनुमान छ । यदि यसमा जलवायु अनुकूलन लागत समावेश गर्ने हो भने यो ४७-४९ प्रतिशतसम्मको दायरामा बढ्नेछ । त्यसपछि सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थाको आवश्यकता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७-२८ प्रतिशत हुनेछ । सार्वजनिक क्षेत्रका लागिमात्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २८ प्रतिशतसम्म लागत वृद्धि हुने भएकोले यो बुझ्न सकिन्छ कि पहिले नै बजेट खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३० प्रतिशतभन्दा बढी लागत भैसकेको नेपालजस्ता देशको लागि गैह्र दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरूलागत सार्वजनिक खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६० प्रतिशत नाध्नेछ । यदि निजी लगानी आवश्यकता जोड्ने हो भने दिगो विकास लक्ष्य र गैह्रदिगो विकास लक्ष्य लगानी आवश्यकता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ८० प्रतिशतसम्म पुग्न सक्छ ।

धेरै देशहरूले दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्तव्यवस्था आवश्यकताको अनुमान गर्न प्रयास गरेका छन् । बंगलादेशका लागि दिगो विकास लक्ष्यको एकमुष्ट नगरिएको कुल लागत (unsynchronized cost) अमेरिकी डलर १,१६३ अर्बमा हिसाब गरिएको छ । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि कुल अतिरिक्त एकमुष्ट नगरिएको लागत अमेरिकी डलर ९२३ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको अनुमानअनुसार यो सन् २०३० सम्ममा स्वास्थ्य सेवाको लागत प्रतिव्यक्ति ४१ अमेरिकी डलरमा ल्याउनको लागि औसतमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको

६.५ प्रतिशत स्वास्थ्य सेवामा खर्चको आवश्यकता हुनेछ । यो अनुमान कम र मध्यम आय भएका ६७ देशहरूको लागि हो जहाँ विश्व जनसङ्ख्याको ७५ प्रतिशत जनसंख्या रहेको छ । साथै सबै देशहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा स्वास्थ्य खर्च ५.६ प्रतिशतदेखि ७.५ प्रतिशतको दायराभित्र हुने अनुमान छ ।

विश्वव्यापी लगानी आवश्यकता केवल एक साङ्केतिक सङ्ख्या हो । देशअनुसार वास्तविक आवश्यकता विकासको विभिन्न प्रारम्भिक अवस्थाहरू, देश-निर्दिष्ट दिगो विकास लक्ष्य र लक्षित प्रतिफलको विभिन्न एकाइ लागतको कारण फरक हुन्छ । यसैले, देश-निर्दिष्ट दिगो विकास लक्ष्यको लागत आँकलन र लगानीको अनुमान आवश्यक छ ।

२.४ लागत निर्धारण विधि (Costing Methodology)

यस रणनीतिको लागत अनुमानमा मौजुदा कृषि योजनाहरू र रणनीतिहरू, कृषि मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय, खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालय, सडक विभाग, शहरी विकास मन्त्रालय, कृषि विकास रणनीति, खानेपानी तथा सरसफाई कार्यान्वयन रणनीति र प्राथमिकता लगानी योजना (भाग १ र २) को लागत परिमाणलाई समावेश गरिएको छ । विद्यमान क्षेत्रगत योजना र रणनीतिहरूको समिक्षाले अधिकांश क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले पहिले नै नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको पहिचान गरिसकेको र आवश्यक लगानीको अनुमान गरिसकेको देखाएको छ । यद्यपि, केही रणनीतिहरू दिगो विकास लक्ष्यको आकाङ्क्षासँग पूर्ण रूपमा आवद्ध गर्न बाँकी छन् । क्षेत्रगत रणनीतिहरू, सम्बन्धित लक्ष्यहरू र यिनको आवधिकताको एक सङ्क्षिप्त चित्र तल तालिका २.१ मा प्रकाश पारिएको छ ।

तालिका २.१ अनुसार कृषि विकास रणनीतिले दिगो विकास लक्ष्य २ को लागि आवश्यक लागतको

हिसाब गरेको छ । नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति कार्यान्वयनले दिगो विकास लक्ष्य ३ को लागि आवश्यक लगानीको अनुमान गरेको छ । विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमले दिगो विकास लक्ष्य ४ को लागि केही लागत परिमाण निकालेको छ । यसै प्रकारले SE4ALL ले दिगो विकास लक्ष्य ७ को लागि लागतको मात्रा निकालेको छ । सडक क्षेत्र गुरुयोजना र प्राथमिकता लगानी योजनाले रणनीतिक र स्थानीय सडकहरूको लागि प्रत्येक एकाइ कि.मि.को लागत परिमाण निकालेको छ । राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति, नगरपालिका फाइनान्सिङ फ्रेमवर्कले दिगो विकास लक्ष्य ११ सँग सम्बन्धित नीति/कार्यक्रमहरूको लागत मूल्याङ्कन गरेको छ ।

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको लागतको उपकरणजस्ता परम्परागत लागत अनुमान उपकरणहरू (Legacy Costing tools) सडक पूर्वाधारको लागि आवश्यक कुल लागतको गणना गर्न र लैङ्गिकसम्बन्धी लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक हस्तक्षेपहरूको लागि व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै, लागत अनुमान गर्न नसकिने केही लक्ष्यहरू लाई नीतिहरूमाफत सम्बोधन गरिएको छ । दिगो

विकास लक्ष्य ८ समावेशी वृद्धि र मर्यादित कार्यमा दिगो विकास लक्ष्य १० मा उल्लिखित असमानता कम गर्न, दिगो विकास लक्ष्य १२ सँग सम्बन्धित दिगो उपभोगमा र दिगो विकास लक्ष्य १६, जहाँ नीतिगत हस्तक्षेपहरूमाफत धेरै प्रशासनसम्बन्धी सूचकहरू प्राप्त भए, यसको लागि लागत अनुमान अभ्यासको आवश्यकता पर्दैन । यसको सट्टा यिनीहरूलाई सान्दर्भिक नीतिहरूको निर्माण तथा संस्थाहरूको सुरुवात गरी सम्बोधन गरिएको छ । तथापि, यदि त्यस्ता नीति र संस्थाहरूको कुनै लागत छ भने तिनीहरूलाई परिमाण निर्धारणको समयमा गणना गरिनेछ ।

यो रणनीति पढ्ने सन्दर्भमा बुझ्न आवश्यक केही महत्वपूर्ण विशेषकहरू (qualifiers) निम्नानुसार छन्: (क) सबै क्षेत्रहरूको लागि आवश्यक लगानीलाई सन् २०१५ को स्थिर मूल्य र विनिमय दरमा पुनः आबद्ध गरिएको छ र क्षेत्रगत योजनाहरू वा रणनीतिहरूको अनुमानित लागतलाई सन् २०३० सम्म रेखामा देखाइएको linearized गरिएको छ । (ख) यस प्रतिवेदनमा “लगानी” भन्नाले परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक रकम भन्ने जनाउँदछ । त्यसैले, चालु र

बक्स २.१ : नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धित क्षेत्रगत रणनीतिहरू र तिनीहरूको आवधिकताको संक्षिप्त चित्र

दिगो विकास लक्ष्य	क्षेत्रगत रणनीति	दिगो विकास लक्ष्यअनुसृत हस्तक्षेपहरू	आवधिकता	अनुमानित लगानी	कैफियत
दिगो विकास लक्ष्य २	कृ.वि.र.	छ	२०१४-२०२३	छ	२३२ क्रियाकलापहरूको लागत अनुमान गरिएको
दिगो विकास लक्ष्य ३	ने. स्वा. क्षे. र.	छ	२०१६-२०२१	छ	सबै स्वास्थ्य सेवा समेटिएको
दिगो विकास लक्ष्य ४	वि. क्षे. वि. का.	छ	२०१६-२०२१	छ	उच्च शिक्षाको लागि गणना नगरिएको
दिगो विकास लक्ष्य ६	NWSS/HSDP	छ	२०१६-२०३०	छ	एघार विषय समेटिएको
दिगो विकास लक्ष्य ७	SE4ALL	छ	२०१३-२०३०	छ	सबै ऊर्जा समेटिएको
दिगो विकास लक्ष्य ९	RSMP,PIP I & II	-	२००१-२०१६	-	आंशिक लागत अनुमान उपलब्ध रहेको
दिगो विकास लक्ष्य ११	NUDS	छ	२०१६-२०३०	छ	विस्तृत लागत अनुमान र वित्त व्यवस्था उपलब्ध रहेको
दिगो विकास लक्ष्य १३	NAPA, LAPA	-	-	-	-
दिगो विकास लक्ष्य १५	Nepal's FSS	छ	२०१२-२०२२	छ	FIP मा नेपाल सरकार र विश्व बैंकले काम गरिरहेको

स्रोत: विभिन्न सरकारी दस्तावेजहरू र रणनीति लेखन टोलीबाट समीक्षा गरी बनाइएको ।

पुँजीगत खर्च दुवैलाई लागत अनुमानको अभ्यासमा समावेश गरिएको छ ।

(ग) दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थाको लागि सार्वजनिक, निजी वा गैह्रसरकारी क्षेत्रको सबै खर्च भने लाग्दैन । सार्वजनिक खर्चहरूको ७५ प्रतिशत (चालु र पुँजीगत खर्चसहित) दिगो विकास लक्ष्यमा खर्च हुन्छ जबकि वैकिक प्रक्रियाबाट हुने निजी क्षेत्रको खर्चको लगभग ४० प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा जाने अनुमान गरिएको छ ।

(घ) लगभग सबै मन्त्रालयहरूको दिगो विकास लक्ष्यसँग केही न केही अन्तरआबद्धता भएकोले यिनीहरूलाई दश समूहमा समूहकृत गरिएको छ । दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमानको लागि गरिएको समूहहरू निम्नानुसार छन् :-

समूह १ गरिबी: यो समूहमा लक्षित गरिबोन्मुख कार्यक्रमहरू, सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू, लघुवित्त श्रम, पर्यटन, वाणिज्य र आपूर्ति र विपद् जोखिम न्यूनीकरण समावेश छ । तर, दिगो विकास लक्ष्य ८ को श्रम र पर्यटनको लागत अनुमान छुट्टै गरिएको छ ।

समूह २ कृषि: यो समूहमा कृषि, पशुपन्छी, भूमिसुधार तथा व्यवस्था, सिँचाई र नदी नियन्त्रण समावेश छ ।

समूह ३ स्वास्थ्य: यो समूहमा पोषण, जनसङ्ख्या र सुख/भलाइ (wellbeing) समावेश छ ।

समूह ४ शिक्षा: यो समूहमा शिक्षा, सीप, युवा, संस्कृति र खेलकुद समावेश छ ।

समूह ५ लैङ्गिक: यो समूहमा अन्य समूहहरूमा समावेश नभएका विशेषत लैङ्गिक विषयमात्र समावेश छ ।

समूह ६ खानेपानी र सरसफाई: यो समूह पानी र स्वच्छता र ऊर्जाको लागि हो । यसमा जलविद्युत्, सौर्य, साना जलविद्युत् र अन्य वैकल्पिक ऊर्जा आपूर्तिको स्रोतहरू समावेश छन् । पेट्रोलियम र आगो बाल्ने काठको आपूर्तिको लागत अनुमान गरिएको छैन, किनभने तिनीहरूलाई विस्तारै नवीकरणीय ऊर्जाद्वारा प्रतिस्थापित गरिनेछ । यद्यपि लगानीको आवश्यकताबारेमा राम्ररी बुझ्नका लागि ऊर्जाको अलग्गै लागत अनुमान गरिएको छ ।

समूह ७ भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधार: यो समूहमा यातायात (सडक, रेल र हवाई) जस्ता भौतिक पूर्वाधार समावेश छन् । औद्योगिक पूर्वाधार, नवप्रवर्तन र सूचना सञ्चार प्रविधि क्षेत्रहरूको अलग्गै लागत अनुमान गरिएको छ र तिनीहरूलाई भौतिक र औद्योगिक ढाँचाको रूपमा एकीकृत गरिएको छ ।

समूह ८ शहरी पूर्वाधार: यो समूहमा शहरी पूर्वाधार, आवास, पुनर्निर्माण र विपद् व्यवस्थापन समावेश छ ।

समूह ९ जलवायु परिवर्तन: यो समूह मा वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन समावेश छ । तथापि, जलवायु परिवर्तनको अलग्गै लागत अनुमान गरिएको छ र त्यसपछि एकसाथ एकीकृत गरिएको छ ।

समूह १० शासन/व्यवस्थापन: यो समूह मा शासन, नागरिक सुरक्षा, शान्ति र न्याय, अनुगमन, मूल्याङ्कन र तथ्याङ्क समावेश छ ।

२.५ दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय न्यूनताको अनुमान (Estimation of SDG Financing Gap)

दिगो विकास लक्ष्यको लागि लागत आवश्यकता हिसाब गर्ने दुई दृष्टिकोणहरू छन् । पहिलो दृष्टिकोणमा, लगानीको आवश्यकता अपेक्षित आर्थिक वृद्धि र ICOR को प्रतिफलको रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि, कुल लगानी आवश्यकता (ΔK) = लक्षित आर्थिक वृद्धि (ΔY) * ICOR (dK/dY), जहाँ Δ = परिवर्तन, K = पुँजी, Y = कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र ICOR = सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात वा $\Delta k = \Delta y * (\Delta k / \Delta y)$ ।

दोस्रो दृष्टिकोणमा, दिगो विकास लक्ष्यको लागि लगानी आवश्यकताको गणना आवश्यकता पहिचान र लागतको अनुमान अभ्यासको माध्यमबाट गरिन्छ । कुल लगानी आवश्यकता प्राप्त गर्नका लागि दिगो विकास लक्ष्यमा लगानी आवश्यकतामा

केही अन्य कुल लागत अनुमान नगरिएका क्षेत्रहरू (non-costed areas) (जस्तै सार्वजनिक प्रशासन र सुरक्षा) थपिन्छ। उदाहरणका लागि:

कुल लगानीको आवश्यकता = दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता (आवश्यकता पहिचानद्वारा अनुमान गरिएको) + गैह्रदिगो विकास लक्ष्यको क्षेत्रहरूमा लगानी आवश्यकता। लगानीलाई व्यापक अर्थमा परिभाषित गरी चालु र पुँजीगत खर्च समावेश गरिएको छ, किनकी धेरैजसो दिगो विकास लक्ष्यका चालु खर्चहरूले प्रतिफल (output) को प्रवाहबाट असर (outcome) प्राप्त गरिन्छ।

पहिलो तरिकामा धेरै सीमाहरू रहेका कारणले दोस्रो तरिकालाई कुल र दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता अनुमान गर्न अपनाइएको छ:

दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता = दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक खर्च लागत अनुमानद्वारा अनुमान गरिएको।

सार्वजनिक क्षेत्रको कुल लगानी (खर्चको आवश्यकता) = दिगो विकास लक्ष्य + गैह्र दिगो विकास लक्ष्यको खर्चको आवश्यकता। रक्षा खर्च, ऋण भुक्तानी, दिगो विकास लक्ष्यमा प्रत्यक्ष रूपमा सेवा नगर्ने संवैधानिक निकायहरूलाई सार्वजनिक क्षेत्रको गैह्र दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रको खर्चको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छैन।

दिगो विकास लक्ष्यको लगानीका लागि वित्तीय उपलब्धता = दिगो विकास लक्ष्यको सार्वजनिक, निजी, सहकारी र गैह्रसरकारी संस्थाहरू र घरपरिवार क्षेत्रहरूको कुल सम्भावित लगानी।

सार्वजनिक क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय न्यूनता = दिगो विकास लक्ष्यको लागि कुल साधनको उपलब्धता (राजस्व, वैदेशिक सहायता र ऋण) - सार्वजनिक क्षेत्रमा कुल लगानीको आवश्यकता।

निजी क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय न्यूनता = कुल साधनको उपलब्धता (निजी बचत वा स्वपुँजी, आन्तरिक बैंकबाट ऋण र वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी-निजी क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानीको आवश्यकता)।

गैह्रसरकारी क्षेत्रहरू (सहकारी र सामुदायिकसहित) मा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीयन्यूनता = कुल साधनको उपलब्धता (बचत, पुँजी, आन्तरिक बैंकबाट ऋण) - यस क्षेत्रबाट आशा गरिएको लगानी। तर गैह्रसरकारी क्षेत्रहरूको वित्तीयन्यूनता हुने छैन, किनकी यी क्षेत्रहरूले जे जति रकम परिचालन गर्न सक्छन् ती सबै लगानी गर्नेछन्।

वित्तीय न्यूनताबारे बुझ्न आवश्यक केही महत्वपूर्ण विशेषकहरू (qualifiers) निम्नानुसार छन्:

- (क) दिगो विकास लक्ष्यका वित्तीय आवश्यकतालाई सार्वजनिक, निजी, सहकारी र समुदाय, गैह्रसरकारी संस्थाहरू तथा घरपरिवार गरी चार व्यापक क्षेत्रहरूमा वर्गीकृत गरिएको छ।
- (ख) गैह्रसरकारी संस्थाहरू, सहकारी र घरपरिवार क्षेत्रहरूले लगानीको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि उपलब्ध आ-आफ्नो साधनको पूर्ण उपयोग गर्नेछन् र यस क्षेत्रमा कुनै वित्तीय न्यूनता हुनेछैन।
- (ग) सार्वजनिक, निजी, सहकारी र गैह्रसरकारी संस्थाहरू र घरपरिवार क्षेत्रहरूले दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यक लगानीको क्रमशः ५५ प्रतिशत, ३६ प्रतिशत, ४.३२ प्रतिशत र ४.३६ प्रतिशत योगदान दिने अनुमान गरिएको छ। यो अंश लगानी क्षेत्र, साधन उपलब्धता र योगदान गर्ने क्षमतामा जोडिएको छ।
- (घ) सन् २०३० सम्ममा राजस्व प्रक्षेपण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत पुग्ने र राजस्वको ६३ प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यमा लगानीको लागि उपलब्ध हुने अनुमान गरिएको छ। बाँकी रहेको रकम दिगो विकास लक्ष्यसँग कुनै प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्ध

वा प्रत्यक्ष प्रभाव नहुने सुरक्षा र प्रहरी, ऋण सेवा र सवैधानिक एवम् प्रशासकीय निकायहरूको गतिविधिहरूमा खर्च गरिनेछ। सार्वजनिक क्षेत्रमा आन्तरिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २ प्रतिशतभन्दा कम रहने अनुमान छ, जबकि आधिकारिक विकास सहायता (ODA) प्रारम्भिक वर्षहरू (२०२० सम्म) मा प्रतिवर्ष १० प्रतिशतले बढ्ने प्रक्षेपण गरिएको छ र त्यसपछिका वर्षहरूमा विस्तारै घट्दै जानेछ।

(ड.) निजी क्षेत्रको लागि उपलब्ध वित्त व्यवस्था निजी इक्विटी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.५ प्रतिशत रहने अनुमान छ, बैंक ऋण ८ प्रतिशतले बढ्ने र वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी आप्रवाह औषतमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

(च) घरपरिवारहरूको लागि उपलब्ध कोष वा रकम आय वर्गहरूमा विभिन्न भार प्रयोग गरेर अनुमान गरिएको छ। ती वर्गहरूमा कम आय, मध्यम आय र उच्च आय समूहहरू पर्दछन्। यी समूहहरूले पकेट खर्च गर्न विभिन्न सामर्थ्यहरू राख्दछन् भन्ने मान्यता राखिएको छ। कम आय भएका घरपरिवारहरू (कुलको २२ प्रतिशत) ले गर्ने आफ्नो उपभोगमा दिगो विकास लक्ष्यमा हुने मौद्रिक योगदानलाई हटाइएको छ। मध्यम आय समूहले (४८ प्रतिशत) आंशिक रूपमा योगदान दिने अनुमान गरिएको छ। उच्च आय समूह (३० प्रतिशत) ले दिगो विकास लक्ष्यमा खर्च हुने धेरैजसो खर्चमा योगदान गर्ने अनुमान गरिएको छ। यसमा चालुका साथै कमसे कम पुँजी ह्रासको लागत बेहोर्न पुँजीगत वस्तुहरूको व्ययको सानो भाग समावेश छ।

२.६ समष्टिगत आर्थिक प्रक्षेपण (Macroeconomic Projections)

दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय न्यूनता अनुमान गर्न विभिन्न समष्टिगत आर्थिक चलहरूको प्रक्षेपण गरिएको छ। यसमा सन् २०३० सम्म विदेशी प्रत्यक्ष लगानीलगायत चालु र वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, उपभोग, बचत, लगानी, वस्तु तथा सेवाको निर्यात र आयात र पुँजीको प्रक्षेपण गरिएको छ। यो प्रक्षेपण आर्थिक सर्वेक्षण र आर्थिक बुलेटिनबाट लिइएका तथ्याङ्कमा आधारित छ।

समष्टिगत आर्थिक प्रक्षेपण दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) सँग मेल खानेगरी गरिएको छ र अन्य समष्टिगत आर्थिक चलहरू जस्तै आर्थिक वृद्धि, कृषिको वृद्धिदर, कृषिको हिस्सा, उद्योग र पर्यटनको अंशहरू कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग मिल्नेगरी प्रक्षेपण गरिएको छ। आशावादी परिदृश्यमा वर्तमान मूल्यहरूमा गणना गरिएको न्यूनतम प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन सन् २०१५ को ७४५ अमेरिकी डलरबाट बढेर सन् २०३० मा ४,७०० अमेरिकी डलर पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ।^६ सामान्य आर्थिक वृद्धि परिदृश्यमा प्रतिव्यक्ति यस्तो कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बढेर सन् २०३० मा अमेरिकी डलर २,५५० पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। लक्षित वर्षहरूका लागि गरिवी लचकता ०.२५ मा निर्धारण गरिएको छ र रोजगारीको वृद्धि लचकता ०.४२ मा निर्धारण गरिएको छ।

मुद्रास्फीति ५ प्रतिशत रहने अनुमान छ र यसलाई implicit GDP deflator द्वारा लिइएको छ। सामान्य (nominal) कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र विनिमय दरको हास प्रतिवर्ष लगभग १.८ प्रतिशत छ। आन्तरिक राजस्वले सार्वजनिक खर्चको २७ प्रतिशत धान्ने अनुमान गरिएको छ। आधिकारिक विकास सहायता प्रतिवर्ष ६ प्रतिशतले बढ्ने अनुमान छ। यसले कुल खर्चको लगभग २० प्रतिशत वित्त व्यवस्था हुनेछ। ऋण दिगोपना विश्लेषणको लागि आधिकारिक विकास सहायताको ६० प्रतिशत ऋण र बाँकी अनुदान हुने अनुमान गरिएको छ।

६ अगाडि उल्लेख गरिए भैं यी अनुमानहरू २०१७ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि महत्तम (optimum) वृद्धि परिदृश्यअनुरूप हुने अनुमानका आधार मा गरिएका छन्।

परिच्छेद ३

आवश्यकता पहिचान र लागत

सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्यका लक्षित उपलब्धिहरू पूरा गर्ने हो भने विभिन्न मुद्दाहरू र चुनौतीहरूद्वारा निर्देशित दिगो विकास लक्ष्यका आवश्यकता पहिचानलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक छ। यसमा नेपालजस्ता कम आय भएका देशका लागि उच्च आर्थिक वृद्धिमात्र समावेश हुँदैन आर्थिक वृद्धिको पुनर्संरचना र समष्टिगत तथा क्षेत्रगत नीतिहरूको पुनःताजकीकरणका माध्यमबाट आय र सम्पत्तिको राम्रो वितरण पनि समावेश हुन्छ। आवश्यकता पहिचानले जनसाङ्ख्यिकीय सङ्क्रमण, शहरीकरण, भूटकाहरू (shocks) र विपद्हरूको बहदो खतराहरू, बहदो असमानता, समाजको संरचना परिवर्तन, सङ्घीय प्रणालीको कार्यान्वयनपछिको नयाँ शासन संरचना, प्रविधिको आविष्कार र व्यापार, लगानी र सहयोगको सम्बन्धमा एक बहदो अनिश्चित वातावरणजस्ता विभिन्न कारकहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ।

दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान र वित्त व्यवस्था रणनीतिले कार्यान्वयनका चुनौतीहरूको तीन पक्षहरू समेट्नु आवश्यक छ:-

- (क) लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको पहिचान ;
- (ख) साधन आवश्यकताको अनुमान ; र
- (ग) लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक नीति र संस्थाहरू।

३.१ आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कनमा समावेश गरिएका प्रमुख मुद्दाहरू र नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू (Interventions)

३.१.१ सम्बोधन गरिनुपर्ने प्रमुख मुद्दाहरू
“कसैलाई पनि पछि नछोडौं” भन्नुको तात्पर्य दिगो विकासका गतिविधिहरूमा पहुँच पुग्न कठिन हुने

मानिसहरूको घरदैलोमा विकास पुऱ्याउनु हो। आगामी १५ वर्षमा निरपेक्ष गरिवी निवारण गर्न र सबै प्रकारका गरिवी कम्तीमा आधाले घटाउन हरेक वर्ष गरिवी दरमा १ प्रतिशत बिन्दुले कमी ल्याउन आवश्यक छ। अहिलेसम्म भएको हाम्रो ऐतिहासिक उपलब्धिहरूको गतिलाई मान्ने हो भने राष्ट्रिय औसतभन्दा गरिवीको सघनता उच्च रहेको अवस्थामा लक्ष्य प्राप्त गर्न अभूतपूर्व प्रयासहरूको आवश्यकता पर्नेछ। राष्ट्रिय आय र उपभोगमा तल्लो २० प्रतिशतको अंश बढाउन ती समूहको आयमा औसतभन्दा माथिको वृद्धिको आवश्यकता हुनेछ। यो उत्पादन र आय वृद्धि प्रक्रियाको पुनःसंरचनालाई कसरी प्रभावकारी रूपमा गरिनेछ भन्ने कुरा भर पर्दछ। यो अवस्था शिक्षा, स्वास्थ्य र लैङ्गिक सशक्तीकरणजस्ता सामाजिक सेवाहरूको लागि समान हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यहरूको आँकलनमा यस्ता समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि हस्तक्षेपहरूको पहिचान र आकार निर्धारण हुनुपर्छ। यो विशेषगरी दलितहरू, सीमान्तकृत समुदायहरू र विकासमा पछाडिपरेका जनताको सशक्तीकरणका लागि महत्वपूर्ण छ।

जनसाङ्ख्यिकीय सङ्क्रमण र शहरीकरणले नयाँ अवसरहरू उद्घाटन गर्ने भएको कारणले विकासका चुनौतीहरू पनि सिर्जना गरिरहेको छ। उदाहरणका लागि युवाहरू, जसको जनसङ्ख्यामा ठूलो अंश रहेको छ, देशको लागि एक जनसाङ्ख्यिकीय लाभान्श हो। तर यस्तो लाभहरू प्राप्त गर्न उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना गरेर युवा मानव साधनलाई समायोजन गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ। नेपालमा तीव्र रूपमा शहरीकरण हुँदैछ, जहाँ शहरी जनसङ्ख्या अहिले प्रतिवर्ष ३.४ प्रतिशतले वृद्धि भैरहेको छ। यो वृद्धि राष्ट्रिय जनसङ्ख्या वृद्धिको लगभग तीन गुणा हो। त्यसबाहेक, नयाँ घोषित नगरपालिकाहरूको लागि शहरी पूर्वाधार जगबाट नै सुरु गर्नुपर्नेछ।

यसका साथै, हालैको भूकम्पले क्षतिग्रस्त मानव बस्तीहरू पुनर्निर्माण गर्नुपर्नेछ । यो प्रतिपादित सन्दर्भ अधिक चुनौतीपूर्ण छ, किनकी वर्तमानमा एक चौथाईभन्दा बढी घरपरिवार सिमेन्टले बन्धित (cement-bonded) घरहरूमा बस्दछन् र १० प्रतिशतभन्दा कममा भूमिगत ढल जोडिएको छ । बहदो शहरीकरण र विग्रिएको पूर्वाधारले यो कार्यलाई कठिन बनाउँछ । यसैले, सभ्य र सुरक्षित आवासको एजेण्डाका साथै प्रत्येक परिवारमा आधारभूत सेवाहरू दोब्बर पार्न उल्लेख्य मात्रामा स्रोतहरूको परिचालन गर्न आवश्यक पर्छ, जुन साधन स्रोतहरूको अभावका कारण स्थानीय समुदायहरूको लागि कठिनाई हुन सक्छ । यसैले, शहरी विकासमा सङ्घीय कोष प्राप्त गर्ने मुद्दा र अन्तर्राष्ट्रिय वित्त व्यवस्था महत्वपूर्ण छ । दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचानमा क्षेत्रगत मापदण्डहरू (parameters) निकाल्दा जनसाङ्ख्यिकीय सङ्क्रमणको गति, बसाइँसराइ र बहदो शहरीकरणलाई पनि ध्यानमा राखिएको छ ।

बहदो असमानताले गरिबी कम गर्न र नागरिकबीच समानता बढाउनको लागि गरिएका प्रयासलाई शून्य पार्नेछ । तर बजारमा आधारित नीतिगत साधनहरूमार्फत असमानता घटाउनु एक अत्यन्त ठूलो कार्य हो । जबसम्म गरिबोन्मुख वृद्धि नीति र बलियो वितरणमुखी उपायहरू अपनाइन्छ, राष्ट्रिय आयमा तल्लो ४० प्रतिशतको हिस्सा वृद्धि गर्न गाह्रो छ । असमानतालाई अगाडिबाट सम्बोधन गर्न एउटा कुनै पनि नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेप छैन । असमानतालाई सम्बोधन गर्न र गरिबीलाई न्यूनीकरण गर्नको लागि आर्थिक वृद्धिको लाभ अधिकतम हुनुपर्दछ । यसको लागि नीतिहरूमा धेरै परिवर्तन (समष्टिगतदेखि क्षेत्रगतसम्म) गरिनु अपरिहार्य हुनेछ ।

नेपाल यसको भूगोलका कारण विपद्हरूको जोखिममा रहेको छ । भूकम्प, बाढी, पहिरो, हिमपहिरो आगलागी र रोगहरूको फैलावटजस्ता बाहिरी तत्वहरू/पक्षहरू (externalities) ले गरिबीमा भएको कमी र मानव विकासमा प्राप्त उपलब्धिहरूलाई पछाडि धकेल्न सक्ने सम्भावना रहेको छ । राम्रो मानव विकास परिणामहरूको

साथ दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि पर्याप्त विपद् जोखिम कम गर्ने हस्तक्षेपहरूको माग गर्दछ । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन प्रक्रिया र यससँग जोडिएका रणनीतिलाई यस्तो तरिकामा संरचित गरिनुपर्नेछ ताकि दिगो विकासका प्रगतिलाई कुनै पनि वाट्य तत्वहरूले रोक्न वा अवरोध गर्न नसकून् ।

दिगो विकास लक्ष्यलाई स्थानीय सरकारको तहमा मूलप्रवाहीकरण गर्न विभिन्न कारणहरूबाट रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण छ । पहिलो, सरकारको सङ्घीय प्रणालीले प्रदेश र स्थानीय तहमा दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित धेरै सेवा प्रवाहहरूको जिम्मेवारी दिएको छ । यसमा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा, खानेपानी आपूर्ति र सरसफाई, कृषि, आधारभूत पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षा समावेश छन् । दोस्रो, सङ्घीय सरकारले सङ्घीय राजस्वको ठूलो भाग आकस्मिक वित्तीय अनुदान (contingent fiscal transfer) को रूपमा दिनुका साथै राजस्व र अन्य स्रोत परिचालन गर्ने अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहहरूलाई निक्षेपण गरेबाट विकासका आकाङ्क्षाहरूलाई पूरा गर्न प्रदेश र स्थानीय तहहरूलाई धेरै स्रोतसाधन प्रदान गरेको छ । तेस्रो, विकासको स्तर विभिन्न प्रदेश र स्थानीय तहहरूका एकाइहरूमा फरक भएको र विकासका प्राथमिकताहरू आत्मपरक (subjective) भएकाले प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा प्राथमिकीकरण र दिगो विकास लक्ष्यको हस्तक्षेपहरूको अनुक्रमण (sequencing) योजना र बजेट प्रक्रियाको माध्यमबाट सबैभन्दा राम्रोसँग सम्बोधन गर्न सकिन्छ । चौथो, दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रदेश र स्थानीय तहहरूको स्तरमा कार्यान्वयन गरेमा स्थानीय जनताको सहभागिता र प्रभावकारी सेवा प्रवाहलाई राम्ररी आश्वस्त पार्न सकिन्छ । पाँचौं, कसैलाई पनि पछि नपार्ने र विकासको असरमा समानता सुनिश्चित गर्न गरिब, वञ्चितमा परेका र अविकसित अवस्थामा रहेकाहरूलाई लक्षित गर्न आवश्यक छ । त्यसो गर्न स्थानीय सरकारहरू बढी सहयोगी हुन सक्छन् । त्यस्तै प्रदेश र स्थानीय तहहरूका स्तरमा सक्षम एवम् उपयुक्त राजनीतिक

संरचना स्थापित हुनु पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ, जसले प्रभावकारी ढङ्गले विकास एजेण्डालाई सम्हाल्ने इच्छा र सक्षमता राख्छ ।

यसकारण, प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित स्थानीय विकास रणनीति तयार गर्नुका साथै यिनीहरूको वित्तव्यवस्था रणनीति तर्जुमा कार्य र क्षमता विकाससम्बन्धी गतिविधिहरू समावेश गर्न आवश्यक छ । “क्षमता पहिला र निक्षेपण पछि” को धारणा अस्वीकृत गरी एकै समयमा अधिकारको निक्षेपण र क्षमता विकास एजेण्डाको धारणा लिइनुपर्दछ । प्रदेश र स्थानीय स्तरहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनलाई रोक्नको लागि क्षमताको अभाव भनी बहाना गर्ने अनुमति कसैलाई पनि दिनुहुँदैन । दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन क्षमता र वित्त व्यवस्थाका बाधाहरूलाई आवश्यकता मूल्याङ्कन र लागत अनुमान कार्यमा उचित रूपमा समावेश गरिनुपर्दछ । सुशासन, जुन लोकतान्त्रिक शासनको पर्याय हो, तब सम्भव हुन्छ, जब लोकतान्त्रिक मूल्य र मापदण्डहरूलाई राज्य, समाज र यसका संस्थाहरूको कार्यमा संलग्न गरिन्छ । यसो गर्दा सुशासनको लागि संस्थाहरूलाई सुदृढीकरण गरिनुपर्ने संस्थाहरू (विशेषगरी कानून र न्यायसँग सम्बन्धित, भ्रष्टाचारविरोधी र सेवा प्रवाहमा संलग्न) को पहिचान हुनुपर्छ र आवश्यक साधनको परिमाण निर्धारण हुनुपर्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्यको सफलताको लागि एक विश्वसनीय तथ्याङ्क आधार (database) का साथै बलियो अनुगमन प्रणाली आवश्यक हुन्छ । एक शक्तिशाली तथ्याङ्कीय प्रणालीको सहायताले सरकारले लक्ष्यहरू मापन र प्रगतिमा प्रोत्साहित गर्न सक्दछ । विश्वका कम आय भएका ७७ देशहरूका लागि दिगो विकास लक्ष्य मापन गर्ने क्षमता वृद्धिका निमित्त तथ्याङ्कीय प्रणालीहरू स्थापना गर्न कुल १ अर्ब अमेरिकी डलर प्रतिवर्ष आवश्यक छ, भन्ने कुरा विश्वव्यापी अध्ययनले बताउँछ (Sustainable Development Solution network 2015) । दातृ निकायहरूले तथ्याङ्कीय विकासको लागि हालको सहयोगलाई निरन्तरता दिनुपर्छ

र प्राप्तकर्ता देशले यसमा रहेको अन्तराललाई पूर्ति गर्न प्रतिबद्धता जनाउनु अनिवार्य छ । यो तथ्याङ्कको विकास र राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको पुनःनिर्माणमा आन्तरिक स्रोतहरू परिचालनद्वारा सम्भव छ । नेपालका लागि यसले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको पुनःसंरचना गर्नुपर्ने कुरा इङ्गित गर्दछ । यसले सङ्घीय नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि आवश्यक ठूलो सङ्ख्यामा तथ्याङ्क उत्पादन र प्रशोधन गर्न सक्षम बनाउँछ । तथ्याङ्कको गुणस्तर नियन्त्रणको अलावा यसको स्तरीकरण (standardisation) गरिनु पनि आवश्यक छ, किनकी सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारका दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको अनुगमनले विस्तृत तथ्याङ्क (granularity) को माग मात्र गर्दैन, यसको मानक, गुणस्तर र उपलब्धताको पनि माग गर्दछ ।

तथ्याङ्कका प्रमुख चुनौतीहरू विशेषगरी तथ्याङ्कलाई विभिन्नभाग/क्षेत्रहरूमा विभक्त (disaggregation) गर्ने, मानकीकरण (standardization) गर्ने, गणनाको विधिमा एकरूपता ल्याउने र यसको खुला स्रोतसँग सम्बन्धित छन् । नेपालले १६९ परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको अनुगमन गर्न करिब ४७९ सूचकहरू तयार गरेको छ, तर केवल २५० भन्दा कम सूचकहरूका लागि तथ्याङ्क नियमित रूपमा या समय अन्तरालमा राष्ट्रियस्तरमा उपलब्ध छन् । साथै, अन्य ५० सूचकहरूको लागि आंशिक रूपमा तथ्याङ्क उपलब्ध छन् र १०० भन्दा बढी सूचकहरूका लागि कुनै तथ्याङ्क उपलब्ध छैनन् । यसबाहेक, सार्वजनिक सेवा, भ्रष्टाचार र परिष्कृत सुख तथा भलाइका सम्बन्धमा नागरिकका धारणाजस्ता धेरै गुणात्मक सूचनाहरू सङ्कलन गर्न आवश्यक छ । केही तथ्याङ्क विश्वव्यापी रूपमा प्रकाशित भएका छन् तर यी कुनै देशको स्वामित्वमा छैनन् । सरकारी स्तरमा अभिलेख गरिएका तथ्याङ्क र गैरसरकारी संस्थाहरूद्वारा सङ्कलित तथ्याङ्कहरूबीचमा निकै ठूलो भिन्नता छ । विशेषगरी हिंसा, अपराध, मानव वेचबिखन वा तस्करी, मानव अधिकारको उल्लङ्घन आदि क्षेत्र/मामलाहरूमा यस्ता भिन्नता रहेका छन् ।

प्रस्तावित सूचकहरूको तथ्याङ्क उपलब्धताको सुनिश्चितताका लागि नेपाललाई बाह्य सहयोग

र क्षमता निर्माणको आवश्यकता पर्दछ। तथ्याङ्क प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने सरकारको प्राथमिकता छ। आवश्यकता निर्धारण प्रक्रियाले तथ्याङ्क र अनुगमन प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्न र कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोतहरूलाई विनियोजन गर्न आवश्यक हस्तक्षेपहरूको आवश्यकता मूल्याङ्कनमा समावेश गरिनेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि यिनीहरूको प्राथमिकीकरण महत्वपूर्ण चुनौतीको रूपमा रहेको छ। जबकि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूले न्यूनतम विकास लक्ष्यहरूलाई समाहित गरेका थिए, तिनीहरू सम्झौता गर्न नसकिने प्रकारका थिए। त्यसैले यसले प्राथमिकताको चुनौती दिएको थिएन। दिगो विकास लक्ष्यको पङ्क्ति नेपालजस्तो स्रोतसाधनको कमी भएको देशहरूको लागि महत्वाकाङ्क्षी विकास लक्ष्य हुन्। यी लक्ष्य प्राप्त गर्न यिनलाई प्राथमिकता र क्रमबद्धता (sequencing) गर्न आवश्यक छ। यद्यपि दिगो विकास लक्ष्यहरू समान रूपमा महत्वपूर्ण, टुक्र्याउन नसकिने र सबै देशहरूका लागि समान छन्, यिनीहरूको प्राथमिकताहरू विकासको स्तर, अन्तर र विकासको तरिकाको आधारमा देश-विशिष्ट हुन्छन्। नेपालका लागि, जहाँ लगभग एक-चौथाई मानिस पूर्णतया गरिबीमा रहेका छन् अनि आधारभूत आवश्यकताहरूबाट वञ्चित छन्, यो विषय धेरै दुखदायी छ। विकास कम भएको देशमा गरिबी थुप्रै क्षेत्रहरूमा गहिरो अन्तरसम्बन्धित मुद्दाहरूको रूपमा रहेकोले एक्लो छुट्टै रूपमा रहेका (stand-alone) लक्ष्यलाई प्राथमिकीकरण गर्न गाह्रो छ।

दिगो विकास लक्ष्यले लगभग हरेक क्षेत्रलाई समेटेका छन्, यी एकआपसमा जेलिएका छन्। तिनीहरूलाई लक्ष्य वा क्षेत्रहरूद्वारा निश्चित तरिकाबाट प्राथमिकीकरण गर्न कठिन छ। तर अबै पनि यिनीहरूलाई परिमाणात्मक लक्ष्य, सूचक, कार्यक्रम र क्रियाकलाप स्तरहरूमा प्राथमिकीकरण गर्न सकिन्छ। यो ध्यान दिनु जरुरी छ कि सामान्य योजना प्रक्रिया, जसमा क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकीकरण गरिन्छ, यो भन्दा फरक छ। उचित प्रोग्रामिङ उपकरणहरूको

अभावमा यिनीहरूलाई सायद नै बजेट विनियोजन र कार्यान्वयनमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ।

केही दिगो विकास लक्ष्यमा वित्त व्यवस्था, साधनको उपलब्धता र दातृ पक्षको सहयोगद्वारा पनि प्राथमिकीकरण निर्देशित हुन्छ। विश्वस्तरका दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता मूल्याङ्कन र लगानी आवश्यकताले विशेषगरी कम आय भएका विकासशील देशहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा ठूलो वित्त व्यवस्थाको अन्तराल विद्यमान रहेको देखाएको छ। सरकार, निजी क्षेत्रहरू र विकास साभेदारहरू प्राथमिकीकरणको मापदण्डमा सहमत हुनुपर्नेछ र मानकहरू (norms) को पालना गर्नुपर्नेछ। उपलब्ध वित्तीय स्थान (fiscal space) सँग वित्त व्यवस्थाको आकाङ्क्षा मिलाउन नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको क्रमबद्धता स्वतः आवश्यक देखिन्छ। त्यसैले, क्रमबद्धता समय, साधन, बहुस्तरको प्रभाव र कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने क्षमताजस्ता कुराहरूमा आधारित हुनुपर्दछ।

दिगो विकास १७ का लक्ष्यहरू राष्ट्रिय योजनाहरूलाई सहयोग गर्न विकासशील देशहरूमा प्रभावकारी कार्यान्वयन र लक्षित क्षमता निर्माणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग बढाउँदै लैजाने दिशातर्फ निर्देशित छन्। उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण र त्रिकोणीय सहयोगद्वारा सबै दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ। तर अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई राष्ट्रिय सरकारले नेतृत्व गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिने छ, ताकि प्रतिबद्धता, साधन उपलब्धता र एजेण्डा अगाडि बढाउन इच्छा भए तापनि क्षमतामा कमीका कारण दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धिलाई बाधा नहोस्। तसर्थ, दिगो विकास लक्ष्यलाई राष्ट्रिय विकास रणनीति तर्जुमा र कार्यान्वयन क्षमताको विकासलाई आफ्ना अभिन्न अङ्गको रूपमा समावेश गरिनेछ। दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता मूल्याङ्कनले क्षमता विकास कार्यक्रमलाई यसको एक गतिविधिको रूपमा लिएकोछ, ताकि यिनीहरूलाई पर्याप्त बजेट प्राप्त हुन सकोस्। किनभने जबसम्म क्षमता विकास

हस्तक्षेपहरूलाई राष्ट्रिय योजना र बजेट प्रक्रियामा मूलप्रवाहीकरण गरिन्, तबसम्म यिनीहरूले विस्तारित कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त प्राथमिकता र स्रोतहरू प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा विभिन्न तहका सरकार र सरोकारवालाहरूको स्वामित्वदेखि योजना, प्राथमिकीकरण, कमबद्धता, वित्त व्यवस्था र अनुगमनका विभिन्न मुद्दाहरूको सामना गर्नुपर्दछ । विगतमा र हालैका वर्षहरूसम्म पनि देखिएको विश्वव्यापी सहमति भएको एजेण्डामा देशको स्वामित्व सुनिश्चित गर्ने प्रायः एउटा मामला/मुद्दा भएको छ । यद्यपि दुई वर्षभन्दा बढी अवधिमा सबै सरोकारवालाहरूसँग धेरै परामर्शहरू सम्पन्न भए तापनि केही कम आय भएका देशहरूका केही समान चुनौतीहरूलाई दिगो विकास लक्ष्य र यिनका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूमा पर्याप्त रूपमा समेटिएको छैन । त्यस्ता देशहरूको चुनौती देशविशेष अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्ने लक्ष्यहरू अपनाउने रहेको छ । नेपालले पनि आफ्नो भौगोलिक स्वरूप, अर्थ व्यवस्थाको संरचना, समाज, मूल्यहरू र संस्थाहरूसँग सम्बन्धित विकासका चुनौतीहरूलाई पनि ध्यान दिदै एजेण्डा २०३० प्राप्त गर्ने दिशामा काम गर्नेछ ।

३.१.२ दिगो विकास लक्ष्यहरूको लागि प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू

दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) ले आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको सङ्केत जुन सूचकहरूको रूपमा गरेको छ सो अनुरूप उपलब्धि भने भएको छैन । यस खण्डमा छलफल गरिएका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नको लागि राखिएका प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू आधाररेखा प्रतिवेदनमा प्रत्येक लक्ष्यका लागि निर्दिष्ट गरिएका सूचकहरूसँग घनिष्ट रूपमा सम्बन्धित छन् ।

गरिवी घटाउनको लागि निर्दिष्ट गरिएका प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आय आर्जन कार्यक्रम (पुँजीको लागि ब्याज अनुदान); कामको लागि खाद्यान्न; साना तथा मध्यम उद्यम पुँजी

अनुदान; लक्षित स्थानीय पूर्वाधार कार्यक्रम; गरिबको लागि सार्वजनिक खाना अनुदान र विपद्को रोकथामजस्ता हस्तक्षेप समावेश गरिएको छ । अर्को प्रमुख हस्तक्षेप सामाजिक सुरक्षा रहेको छ, जसले सामाजिक विमा, सामाजिक सहायता र श्रम बजारसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूलाई समेटेछ । गरिवीको अन्तर घटाउनेसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूलाई प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि र राष्ट्रिय आयमा सबभन्दा तल्लो दशांस (lowest quintile) का परिवारहरूलाई नीतिगत सिफारिसहरूद्वारा सम्बोधन गरिएको छ ।

शून्य भोकमरी र कुपोषणसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूमा खाद्य सुरक्षा, खाद्यमा आधारित पोषण; कृषियोग्य भूमिमा पहुँचद्वारा पर्याप्त कृषि उत्पादन; सिँचाई, मल, ऋण र प्रविधि विस्तार; खानपिन व्यवहारमा परिवर्तन र निष्पक्ष सार्वजनिक खाना वितरण प्रणालीजस्ता हस्तक्षेपहरू समावेश गरिएका छन् । यसबाहेक, ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार; दिगो खेतीको बढावा; कृषि वन; राम्रो पशुधन अभ्यास; ग्रामीण विद्युतीकरण; नवीकरणीय ऊर्जाको विस्तार र साना किसानहरूको भलाइमा विशेष ध्यान दिई प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खलाको बढावा; खाद्य सुरक्षा र गुणस्तरमा लगानी र बजार पूर्वाधार विकासलाई हस्तक्षेपहरूको अन्य क्षेत्रहरूको रूपमा मानिएको छ । किसानहरूप्रति उत्तरदायी एक विकेन्द्रित प्रचारप्रसार प्रणाली र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकता, बीउबीजन सोच २०१३-२०२५ (Seed Vision 2013-2025) लगायत मौजूदा बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन दिगो विकास लक्ष्य २ प्राप्त गर्नको लागि अन्य नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू हुन् ।

स्वस्थ र परिष्कृत जीवनसँग सम्बन्धित नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा खोप, रोग नियन्त्रण र स्वास्थ्य विमा योजनाहरूसम्मको दायरा रहेको छ । मुख्य हस्तक्षेपहरूलाई तीनवटा प्रमुख शीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ:- (क) स्वास्थ्य प्रणाली सुदृढीकरण, (ख) स्वास्थ्य उपचार सेवा र (ग) अन्य क्षेत्रहरू । पहिलो शीर्षकअन्तर्गतका नीति/कार्यक्रमहरूले स्वास्थ्य पूर्वाधारको विकास; क्षतिग्रस्त स्वास्थ्य सुविधाहरूको पुनर्निर्माण; स्वास्थ्य पूर्वाधार व्यवस्थापनमा सुधार; ग्रामीण अवधारणा

र भर्नामा जोड दिई सबै स्तरमा कर्मचारीको उपलब्धता र व्यवस्थापन; मानव संसाधन शिक्षा र दक्षता; खरिद प्रणाली र आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापनको सुधार जस्ता कार्यक्रमहरूमा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ । दोस्रो भागमा गुणस्तर प्रतिवद्धतालगायत स्वास्थ्य सेवामा सुधार; सङ्क्रमण रोकथाम र स्वास्थ्य उपचार व्यवस्थापनमा सुधार; विशेषगरी स्वास्थ्य सेवा नपुगेको जनसङ्ख्याको लागि स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा सुधार र सिफारिस (रेफरल) प्रणालीलगायत स्वास्थ्य सेवा सञ्जालको सुदृढीकरण समावेश छन् । अन्तिम भागले सबै स्तरहरूमा रणनीतिक योजना र संस्थागत क्षमता विस्तार; स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको संरचनालाई स्वास्थ्य क्षेत्रका आवश्यकताहरूप्रति जवाफदेही बनाउने; निजी क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइएका स्वास्थ्य सेवाहरूमा सुधार; स्वास्थ्य क्षेत्रमा विकास सहयोग र सहायता प्रभावकारितामा सुधार; बहुक्षेत्रीय समन्वय प्रणाली सुदृढीकरण; सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार; स्वास्थ्य वित्त व्यवस्था प्रणाली र सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा संयन्त्रको सुदृढीकरणजस्ता नीति/कार्यक्रमहरूलाई समेटेको छ । यसले स्वस्थ व्यवहार र प्रथाहरू; सार्वजनिक स्वास्थ्य आकस्मिक स्थितिको लागि प्रतिकार्यको पूर्वतयारीमा सुधार; सार्वजनिक स्वास्थ्य आकस्मिक स्थितिहरूमा प्रतिकार्य सुदृढीकरण; एकीकृत सूचना व्यवस्थापन पद्धतिको अभ्यास; प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षणजस्ता कार्यक्रमगत हस्तक्षेपलगायत अध्ययन तथा अनुसन्धान सञ्चालन गरी प्राप्त नतिजालाई तथ्यमा आधारित योजना तर्जुमा र निर्णय गर्नको लागि प्रयोग गर्नसमेत जोड दिएको छ ।

शिक्षासम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा आधारभूत शिक्षा (प्रारम्भिक बालबालिका शिक्षा, विकास/पूर्व प्राथमिक शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षासहित); एक वर्षको व्यावसायिक पाठ्यक्रमको व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम र विशिष्टकृत प्रशिक्षणसहित तीन वर्षे स्नातक समाविष्ट छ । साक्षरता र जीवनपर्यन्त शिक्षा; शिक्षकहरूको

व्यावसायिक विकास र व्यवस्थापन कार्यक्रम; विपद् जोखिम न्यूनीकरण; विद्यालय सुरक्षा कार्यक्रम र शासन र व्यवस्थापनमा सुधार अन्य कार्यक्रमहरू हुन् । यी हस्तक्षेपहरूले पहुँच र समतामा सुधार; भर्ना र समान छात्र शिक्षामा विद्यालयको तयारीमा वृद्धि; युवाहरू र वयस्कहरूमा कार्यात्मक साक्षरता; र पढ्ने र सिक्ने बानीहरूमा वृद्धि गर्ने उद्देश्यहरू राखेका छन् । अन्य हस्तक्षेपहरूमा सुधारिएको शिक्षण र व्यवस्थापन; शिक्षकको व्यावसायिक विकास; विभिन्न प्रकारका विपद्हरूका लागि विद्यालय सुविधाहरूमा उत्थानशीलता र युवा कार्यक्रमहरू; उद्यमशीलता विकास; प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षाको लागि कर्जा; स्वरोजगारी सिर्जना गर्ने उद्यमको लागि वित्त व्यवस्था र मानसिक एवम् शारीरिक तन्दुरुस्तिका लागि खेलहरू समावेश छन् ।

लैङ्गिक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा यौन र प्रजनन स्वास्थ्य मुद्दाहरूमा सचेतना; बालबालिकाको कामको सङ्क्रमणको समयमा सहयोग; राजनीतिक सहभागितालाई प्रोत्साहन; राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम र सामाजिक सुरक्षा; जोखिममा रहेका महिला र बालबालिकाको लागि सामाजिक सहयोग; सामाजिक सुरक्षा र असुरक्षित महिला र बालबालिकाको लागि सामाजिक सहयोगजस्ता कल्याणकारी कार्यक्रमहरू समावेश छन् । अन्य लक्ष्यहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्नुपर्ने लैङ्गिक हस्तक्षेपहरूसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा निर्दिष्ट गरिएको छ ।

खानेपानी र सरसफाईमा सर्वव्यापी पहुँचको लागि आवश्यक हुने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा पहुँच र उपयोगमा विस्तार; पारिस्थितिकीय प्रणाली/पानीको वृद्धि र उत्पादन तथा दिगोपनाको सुनिश्चितता; शासनसम्बन्धी संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण; क्षमता विकास; पानी, सरसफाई र स्वच्छता (WASH) विषयमा कूटनीतिक पहलहरू; क्षेत्रगत मिलान (convergence) सञ्जाल र बढावा; पानीको गुणस्तर सुधार; आपतकालीन र जोखिमसम्बन्धी प्रतिकार्य र सुपरिवेक्षण तथा प्रणाली व्यवस्थापनजस्ता हस्तक्षेप समावेश गरिएका छन् ।

आधुनिक र नवीकरणीय ऊर्जाको पहुँचको लागि समावेश गरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा जलविद्युत् उत्पादन, विस्तार, प्रसारण र वितरण प्रणालीको स्तर वृद्धि; स्थानीयस्तरमा साना जलविद्युत् र सौर्य प्रणालीद्वारा नवीकरणीय ऊर्जाको उत्पादन; बायोग्याँस यन्त्र जडान र ऊर्जा दक्षतालाई प्रोत्साहन गर्ने हस्तक्षेप समावेश छन् ।

समावेशी वृद्धि र मर्यादित श्रम बजार प्राप्त गर्नका लागि गरिने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा श्रम-सघन क्षेत्रहरू जस्तै कृषि, निर्माण र पर्यटनको विस्तार; बाल श्रमको उन्मूलन र श्रमिकका लागि सामाजिक सुरक्षा पर्दछन् । पर्यटनअन्तर्गतका प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा होटल कोठा निर्माण; पर्यटन बस्तु र साना पर्यटन पूर्वाधार विकास र बजार प्रवर्द्धन पर्दछन् । श्रम बजारअन्तर्गतका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा बालश्रम उन्मूलन; कार्यस्थलमा सुरक्षा सुनिश्चितता; श्रममैत्री कानून निर्माण र श्रम लागू गर्ने नीति/कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधारसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूले नयाँ रणनीतिक सडक निर्माण; विद्यमान रणनीतिक सडकहरूको स्तरोन्नति; पुलहरू निर्माण; अन्तर्राष्ट्रिय तथा आन्तरिक विमानस्थलहरू र रेलमार्ग लाइनहरूको निर्माण र स्तरोन्नति; उद्योग क्षेत्रको विकास; औद्योगिक नवप्रवर्तन र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पूर्वाधारको विकासजस्ता कार्यक्रमहरू समेटेका छन् ।

शहरी विकास, सुरक्षित यातायात र आवासको लागि पहिचान गरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा शहरी सडक; स्ट्रोम (strom) ढल निकास र ढल निर्माण; पाइपलाइनबाट खानेपानीको आपूर्ति र ढल जडान; फोहरमैला फाल्ने स्थानहरू (landfill sites) को व्यवस्था; बस पार्कहरू, र अन्य शहरी पूर्वाधारजस्ता हस्तक्षेपहरू समावेश छन् । यो समूहमा गरिबहरूको लागि आवास; भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त घरहरूको पुनर्निर्माण; सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण र पुरातात्विक स्थलहरू र विपद् पूर्वतयारीसम्बन्धी कार्यक्रम समावेश छन् ।

जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका लागि पहिचान गरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा उत्थानशील र अनुकूलन क्षमता निर्माण; न्यूनीकरणको माध्यमबाट उत्सर्जनमा कमी; जलवायु तथ्याङ्क सुदृढीकरण; पूर्वाधार आयोजनाका लागि जलवायु निषेध (proofing) प्रविधि र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यक्रम पर्दछन् ।

वन र पारिस्थितिकीय प्रणालीको लागि पहिचान गरिएको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा राष्ट्रिय वन/जैविक विविधता संरक्षण; हिंस्रकजीव संरक्षण; जडिबुटी विकास; दिगो वन व्यवस्थापन र ग्रामीण जीवनयापन विस्तार; प्रशिक्षण अनुसन्धान र विकास; सामुदायिक वनको प्रवर्द्धन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन् ।

शान्ति, न्याय र शासनसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू धेरै प्रकारका छन् । यस्ता हस्तक्षेपहरूमा न्यायमा पहुँच; सुशासन र कानुनी संस्थाहरू र भ्रष्टाचारविरोधी निकायहरूको सुदृढीकरणसँग सम्बन्धित नीति/कार्यक्रमहरू छन् । प्रभावकारी सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित हस्तक्षेपहरूमा क्षमता विकास र सार्वजनिक उत्तरदायित्व समावेश गरिएका छन् । दिगो विकास लक्ष्यको लागि तथ्याङ्कसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू निम्नानुसार छन्:-

- (क) गुणस्तरीय र सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कको उत्पादन जसले तथ्यमा आधारित नीतिगत उपायहरूको लागि सरकारका सबै स्तरका आवश्यकताहरूका साथै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका व्यापक प्रयोगकर्ताहरूको आवश्यकताहरू पनि पूरा गर्दछ ।
- (ख) तथ्याङ्कीय सञ्चालन र विकासमा सहयोग गर्न नीतिहरू, अभ्यासहरू र क्षमताहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन ।
- (ग) दिगो विकास लक्ष्यहरूको अनुगमनलगायत विकास आवश्यकताको लागि सही, प्रासङ्गिक र यथासमयमै तथ्याङ्क उपलब्ध गर्न लागत प्रभावी ढङ्गले तथ्याङ्कीय प्रणालीको सञ्चालन/कार्यान्वयन । तथ्याङ्क विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीति (NSDS) को प्रमुख सुधार एजेण्डाले सूचना प्रविधि र उपकरणको

व्यापक प्रयोग; मानव संसाधन व्यवस्थापन र विकास; तथ्याङ्क उत्पादन विधि र तथ्याङ्क व्यवस्थापन; वितरण र पहुँचमा सुधारजस्ता विषय समेट्दछ । विशेषगरी दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको अनुगमनसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी देश-निर्दिष्ट सूचकहरूको पहिचान; दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि अनुगमन एकाइको स्थापना; दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको अनुगमन, सङ्कलन, तथा प्रकाशन; र दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको स्थानीयकरणका लागि क्षमता विकास र मानव संसाधन व्यवस्थापनजस्ता कार्यक्रम/हस्तक्षेपहरू समावेश गरिएका छन् ।

केही दिगो विकास लक्ष्य जस्तै असमानता घटाउने (दिगो विकास लक्ष्य १०), दिगो उत्पादन र उपभोग (दिगो विकास लक्ष्य १२) र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलगायत आन्तरिक साधन परिचालन विस्तार (दिगो विकास लक्ष्य १७) लाई नीतिगत व्यवस्थाबाट सम्बोधन गरिनेछ (हेर्नुहोस् अध्याय ४) । दिगो विकास लक्ष्य १४ को लागत अनुमान गरिएको छैन किनभने यो भूपरिवेष्टित राष्ट्रसँग सम्बन्धित छैन ।

३.२ लक्ष्य र सूचकहरूको आधारमा दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान (Costing of SDGs Based on Their Targets and Indicators)

३.२.१ गरिवी

सन् २०३० सम्ममा गरिवी अन्त्य गर्ने कुरा विभिन्न तत्वहरूमा निर्भर गर्दछ । तिनीहरू मध्ये आर्थिक विकासको आकार वा गति र यसको वितरण; आर्थिक वृद्धिको रोजगार प्रबलता र श्रम बजारको अवस्था; भूमि, पुँजी र प्रविधिजस्ता उत्पादनशील स्रोतहरूमा पहुँच; सामाजिक सेवाहरूमा र सामाजिक सुरक्षामा पहुँच प्रमुख हुन । केही

नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू अन्तरसम्बन्धित छन् । अन्यत्र लागत अनुमान नगरिएका यस्ता हस्तक्षेपहरूको बारेमा यस खण्डमा परिमाणसहित उल्लेख गरिएको छ ।

अति कम विकसित राष्ट्रहरूको समूहबाट स्तरोन्नति गर्ने समयसीमालाई स्थगित गरिएको छ, तर सन् २०१४ मा सरकारद्वारा तयार गरिएको स्तरोन्नति रणनीति प्रतिवेदन (राष्ट्रिय योजना आयोग २०१४) ले प्रतिव्यक्ति आय वृद्धिका लागि आवश्यक वित्तीय साधनको मात्रा तोकेको छ । नेपालको स्तरोन्नति रणनीतिले आवश्यक लगानी सन् २०१४ को रु. ४२८ अर्बबाट सन् २०२२ मा रु. १,७२३ अर्बसम्म बढ्ने देखाएको छ । यसको लागि प्रतिवर्ष लगानीको आवश्यकता १९ प्रतिशतका दरले बढ्ने मान्यता राखिएको छ । सम्पूर्ण अवधिका लागि कुल राष्ट्रिय आय वृद्धि गर्नको लागि अनुमानित लगानी आवश्यकता जम्मा रु. ९,६९७ अर्ब (स्थिर मूल्यमा) छ, जहाँ स्तरोन्नति मापदण्ड पूरा गर्न वार्षिक प्रतिव्यक्ति व्यय कुल रु. ४३,००० सम्म हुनेछ ।

गरिवीको अर्को क्षेत्र जहाँ सन् २०३४ सम्म सामाजिक सुरक्षा खर्चको लागि आवश्यक लागतको गणना गरिएको छ । यस्ता लागतमा विश्वव्यापी वृद्ध^१ उमेर, असक्षमता निवृत्तभरण रु.२,००० प्रतिमहिना र प्रत्येक बालबालिकालाई रु.१,००० प्रतिमहिना^२, स्वास्थ्य सुविधाहरू भएका स्थानमा बच्चा जन्माउने महिलालाई रु. ५,३३६ प्रति जन्म अनुदान साथै सबै बालबालिकाका लागि आवश्यक स्वास्थ्य सेवा र आधारभूत शिक्षाको स्तर वृद्धिसम्बन्धी लागतहरू छन् । सन् २००७ मा कुल जिडिपीको १६ प्रतिशत रहेको यो लागत सन् २०३४ मा ८ प्रतिशतमा झर्ने अनुमान गरिएको छ । यस अवधिमा खर्चको मात्रा वृद्धि हुनेछ, तर सापेक्षिक रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा भने यो घट्नेछ । यी अनुमानहरू लाभहरूलाई मुद्रास्फीतिको साथ अनुक्रमित गरिएको आधारमा गरिएको छ ।

^१ ६५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरू

^२ ० र १४ वर्ष उमेरबीचका बालबालिकाहरू

तालिका ३.१: गरिबीसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र वार्षिक औषत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	औषत सन् २०१६-३०
आय आर्जन ब्याज अनुदान	३.२	५.४	५.९	३.५	४.३
कामको लागि खाद्यान्न	९.५	१६.२	१७.८	१०.६	१२.८
साना तथा मध्यम उद्यम पुँजीगत अनुदान	१५.८	२६.९	२९.७	१७.७	२१.५
गरिबी घटाउन लक्षित स्थानीय पूर्वाधार	११.१	१८.९	२०.८	१२.४	१५.०
गरिबका लागि सार्वजनिक खाद्यान्न अनुदान	७.०	१३.५	१४.८	८.८	१०.७
विपद् रोकथाम	४.७	८.१	८.९	५.४	६.४
सामाजिक संरक्षण	२५.४	४५.७	७६.१	१५३.४	८२.३
जम्मा	७६.७०	१३४.६	१७४.०	२११.८	१५३.०
कुल लगानी आवश्यकतामा सामाजिक संरक्षण खर्च प्रतिशत	३२.७	३३.९	४३.७	७२.४	५३.७

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

यी लागतहरू सरकारद्वारा पहिले नै राखिएको प्रावधानहरूलगायतका आधारभूत सामाजिक सुरक्षा लाभहरूको समग्र प्याकेजको लागि कुल रकम हो । अन्य सामाजिक सुरक्षा प्रावधानहरूमा हुने खर्च^९ मोडेलद्वारा गणना गरिएको खर्चको थप हुनेछ । सन् २००७ मा गैर आधारभूत सामाजिक सुरक्षा खर्च कुल गार्हस्थ उत्पादनको २.२ प्रतिशत रहेको थियो । तसर्थ आधारभूत र गैरआधारभूत दुवैगरी कुल सामाजिक सुरक्षा खर्च सन् २००७ मा १८.५ प्रतिशत रहेको थियो र यो सन् २०३४ मा ९ प्रतिशतमा झर्ने अनुमान गरिएको छ (ILO 2008) । यो राज्यले आन्तरिक साधनबाट धान्न सक्नेभन्दा अधिक छ ।

यो आँकलनले निम्न नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागि लाग्ने लागत दिन्छ :-

(क) पुग्न गाह्रो गरिब (hard-to-reach-poor) विशेषगरी दलित, सीमान्तकृत समुदायहरू, जोखिमयुक्त मानिसहरू र भौगोलिक रूपमा समावेशी नभएका क्षेत्रहरूमा रहेका बासिन्दाहरूको गरिबीको प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्ने आय आर्जनका क्रियाकलापहरू;

(ख) काम र रोजगारी सर्जना गर्ने अपेक्षा गरिएका साना र मझौला उद्यमहरूका लागि ब्याज अनुदान;

(ग) क्षेत्रमा आधारित लक्षित पूर्वाधार र सामाजिक परिचालन गतिविधि;

(घ) गरिबीलाई बढाउन सक्ने विपत्तिहरूलाई रोक्ने र न्यूनीकरण गर्ने; र

(ङ.) सन् २०३० सम्ममा ८० प्रतिशत जनसङ्ख्याको लागि सामाजिक सुरक्षा (सामाजिक विमा, सामाजिक सहायता, श्रम बजार सहयोग र रोजगारीसम्बन्धी नगद अनुदान (cash transfer) (तालिका ३.१) ।

गरिबीसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा प्रतिवर्ष औषत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ मा रु.७६.७ अर्ब, सन् २०२०-२२ मा रु.१३४.६ अर्ब, सन् २०२३-२५ मा रु. १७४ अर्ब र सन् २०२६-३० मा रु.२११.८ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ । गरिबीमा सबैभन्दा ठूलो हस्तक्षेप सामाजिक सुरक्षा रहेको छ, जसमा सन् २०१६-१९ मा कुल लागतको ३२.७ प्रतिशत हिस्सा रहेकोमा बढेर सन् २०२६-३० मा ७२.४ प्रतिशत पुग्नेछ । सामाजिक

^९ औपचारिक क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षा, माध्यमिक र उच्च शिक्षामा खर्च, आधारभूत स्वास्थ्य सेवाबाहेक अन्य स्वास्थ्य सेवाका खर्चहरूजस्ता खर्च ।

सुरक्षा लागत बढ्नुको कारण जनसङ्ख्या वृद्धि हो, जबकि पछिल्ला वर्षहरूमा गरिबहरूको सङ्ख्यामा पर्याप्त कमी हुने भएकाले अन्य नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको आवश्यकता घट्न जानेछ । यो अवधिभरिमा यस क्षेत्रको कुल लगानी आवश्यकताको आधाभन्दा बढी खर्च सामाजिक सुरक्षामा हुनेछ ।

३.२.२ कृषि

दिगो विकास लक्ष्य २ को भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा प्राप्त गर्ने, पोषण सुधार गर्ने र दिगो कृषिलाई बढावा दिने उद्देश्यहरू रहेका छन् । यसलाई कृषि विकास मन्त्रालयको नेपाल कृषि विकास रणनीति सन् २०१५-२०३५ मा व्यापकरूपमा समेटिएको छ (तालिका ३.१) । विस्तृत रूपमा तालिकाहरू ३.२ र ३.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । कृषि विकास रणनीतिले दिगो विकास लक्ष्यका धेरै क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ र महत्वपूर्ण नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागि लाग्ने लागतको परिमाण दिएको छ । यस रणनीतिमा २३२ क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन समावेश छन् जसले ३५ अपेक्षित प्रतिफलहरू उत्पन्न गर्दछन् ।

तिनीहरूको लागत अनुमान सन् २०१५ को स्थिर मूल्यमा गरिएको छ र तलदेखि माथि (bottom up) को विधिद्वारा गणना गरिएको छ । उदाहरणका लागि :

- (क) किसानहरूको उत्पादन मोडेलहरू (उदाहरणको लागि औसत खेतको आकार, बालीको ढाँचा र उपजमा आधारित) ;
- (ख) सरोकारवालाहरूको विद्यमान योजनाहरू (उदाहरणका लागि सतह सिँचाइ विस्तारको लागि सिँचाइ विभागको योजना) ;
- (ग) सरोकारवालाहरूको स्तरको आकाङ्क्षा (जस्तै प्रत्येक गाउँपालिका र नगरपालिकामा कृषि विस्तार सेवा) ; र
- (घ) ग्रामीण जनसङ्ख्या, महिला र प्रतिकूल अवस्थामा रहेका समूहहरूको तथ्याङ्क ।

प्रति एकाइ लागतले राष्ट्रिय रूपमा उपलब्ध तथ्यांकबाट आधार लिन्छ, वा यदि उपलब्ध छैन भने विदेशमा रहेको समान सन्दर्भबाट आधार लिन्छ । उदाहरणका लागि :-

तालिका ३.२: कृषि विकास रणनीति (२०१५) र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) अनुसार कृषि क्षेत्रको परिमाणानुसंग लक्ष्यहरू र सूचकहरू

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

सूचकहरू	कृषि विकास रणनीति (२०१५)				दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७)				
	सन् २०१५	२०२०	सन् २०२५	२०३५	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
कृषि वृद्धि (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत)	०.८ ^{१०}	५.०	५.०	५.०	४.५	४.५	५.०	५.०	५.०
कुल खेतीयोग्य भूमिमा वर्षभरी सिँचाइ हुने जमिनको प्रतिशत	२५.२	३५.०	६०.०	८०.०	२५.२	४०.०	५०.५	६०.०	८०.०
धानको उत्पादकत्व (१० लाख टन/हेक्टर)	३.६	४.०	४.३	५.१	३.४	४.१	४.६	५.१	५.५
५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकामा कम तौलको उपस्थिति (± 2 SD) %	३०.१	२०.०	१३.०	५.०	३०.१	२०.०	१८.०	१५.०	९.०
५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकामा पुङ्कोपनको उपस्थिति %	३७.४	२९.०	२०.०	८.०	३६.०	३२.०	२८.६	२०.०	१५.०
५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकामा ख्याउटेपनको उपस्थिति %	११.३	५.०	२.०	१.०	११.३	८.०	७.०	५.०	४.०

स्रोतहरू: कृषि विकास मन्त्रालय, २०१५, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७ ।

^{१०} उक्त वर्षमा घटेका प्राकृतिक विपदहरू र कमजोर मनसुनको कारण कृषिको वृद्धि कम भएको थियो ।

- (क) ऐतिहासिक लागतहरू (जस्तै सम्पन्न वा चालु परियोजनाहरूमा सिँचाइको लागत प्रति हेक्टर ;
- (ख) हालको मूल्यहरू (जस्तै कृषि मेसिन) ;
- (ग) मापदण्ड लागतहरू (normative costs) (जस्तै जुनियर टेक्निसियन वा सरकारी अधिकारीको लागि मासिक तलब) ;
- (घ) विशेषज्ञ अनुमानहरू (उदाहरणका लागि प्रजनन वीड गुणात्मक वृद्धि कार्यक्रम) ; र
- (ङ.) सामान्य अनुमानहरू (generic estimates) (उदाहरणका लागि प्रशिक्षण पाठ्यक्रमहरू वा अनुसन्धान केन्द्र स्थापित गर्न लाग्ने लागत) ।
- कृषि विकास रणनीति अवधारणा सिद्धान्तहरूमा निर्भर गर्दछ, जसमध्ये केही निम्न छन् :-
- (क) विचार गरिएका क्रियाकलाप पूरा गर्नको लागि एकाइ लागतहरू पर्याप्त छन् ;
- (ख) समानप्रकारका क्रियाकलापहरू र तिनीहरूको लागत पूरक छन् ;
- (ग) कृषि लगानी (input) को लागि भौचर स्कीमजस्ता नयाँ पहलहरू, नमूना आयोजनाका लागतहरूको रूपमा समावेश गरिएका कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको अधीनमा हुने राष्ट्रव्यापी विस्तारलाई समावेश गरिएको छैन ;
- (घ) विद्यमान र पूर्वानुमानित क्षमताको सुधारको आधारमा प्रतिफल परिमाणहरू सम्भाव्य छन् ;
- (ङ.) कर्मचारीका लागतहरूजस्ता सरकार सञ्चालनको लागि लाग्ने चालु लागत समावेश गरिएको छैन,

तालिका ३.३: नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र कृषिको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यक*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
सबैभन्दा बेफाइदामा रहेका समूहहरूको खाद्यान्न र पोषण सुरक्षामा सुधार र खाद्य अधिकार	३.३	२.७	३.६	५.२	३.८
कृषि शिक्षा प्रणाली सुदृढीकरण	०.७	०.३	०.४	०.५	०.५
सिँचाइ बिस्तार र सुधार	७.६	५.४	७.१	१०.५	७.९
मल आपूर्ति वितरण प्रणाली सुधार र जैविक खेती प्रवर्द्धन	४.९	३.६	४.८	७.१	५.३
कृषिका लागि ग्रामीण सडक सञ्जाल बिस्तार	१.३	१.१	१.५	२.२	१.७
साना र मध्यम कृषि उद्यम प्रवर्द्धन	२.१	१.८	२.३	३.५	२.५
कृषक र कृषि उद्यमको आवश्यकतासँग जवाफदेही विकेन्द्रीकरण र प्रचारप्रसार प्रणाली	५.६	३.९	५.२	७.७	५.८
कृषक र कृषि उद्यमको आवश्यकतासँग जवाफदेही अनुसन्धान प्रणालीको विकेन्द्रीकरण	२.१	०	०	०	०.५
कृषिका लागि ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जा बिस्तार	०.८	०.६	०.८	१.२	०.९
बजार पूर्वाधार विकास	०.८	०.६	०.८	१.२	०.९
मूल्य अभिवृद्धिमा वृद्धि र साना कृषक र कृषि उद्यमहरूलाई लाभ पुऱ्याउन प्रतिस्पर्धी मूल्य शृङ्खलाको प्रवर्द्धन	७.६	६.५	८.७	१२.८	९.३
खाद्य सुरक्षा र गुणस्तरको बिस्तार	१.८	०.५	०.७	१.०	१.१
अन्य कार्यक्रमहरू ^{११}	३८.६	७२.२	८४.२	८८.८	७१.२
जम्मा	७७.२	९९.२	१२०.१	१४१.७	१०९.४

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

^{११} अन्य कार्यक्रमहरूमा कृषि विकास रणनीतिले पहिचान गरेअनुसार प्रतिवर्ष रु.५० करोडभन्दा कमका साना हस्तक्षेपहरू समावेश भएका ।

जबकि यसमा वृद्धिशील कर्मचारी लागतहरू (उदाहरणका लागि, जुनियर महिला प्राविधिकहरूको बढेको सङ्ख्या) समावेश गरिएको छ; र

(च) सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता निकाल्नका लागि कृषिमा निजी क्षेत्रको योगदानलाई ध्यानमा राखिएको छ।

कृषि विकास रणनीति कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि पहिलो दस वर्ष सन् २०१५-२०२४) मा सन् २०१४ को स्थिर मूल्यमा रु. ५०१.८३ अर्ब लागत लाग्नेछ। कृषि विकास रणनीति कार्ययोजनालाई दिगो विकास लक्ष्य २ प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक लागतको परिमाण तोक्न आधारको रूपमा लिइएको छ। यसो गर्दा कृषि क्षेत्रको लागि कुल लगानी आवश्यकतामा पुग्न १० प्रतिशतको वार्षिक औसत वृद्धि आवश्यक हुने अनुमान गरिएको छ। साथै, कृषि क्षेत्रमा लाग्ने कुल खर्चको आवश्यकतामा पुग्नका लागि पहिलेको विद्यमान अनुमानमा विद्यमान कृषि सेवाको चालु लागत समावेश गरिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्यको लागत अनुमान अभ्यास तीन चरणमा अगाडि बढेछ। पहिलो, सन् २०१५-१९ को लागि कृषि विकास रणनीतिको प्रत्येक प्रतिफलमा विनियोजन गरिएको कुल स्रोतलाई वार्षिक आवश्यकताहरूमा टुक्र्याइएको छ। सन् २०२०-२०२२ को लागि स्रोत आवश्यकताहरूको अनुमान गर्नको लागि त्यही प्रक्रिया अपनाइएको छ। दोस्रो, सन् २०२६-२०३० मा आवश्यक लगानी सन् २०१५ देखि सन् २०२४ सम्म आकारित अतिरिक्त संसाधनको आवश्यकतामा आधारित छ। तेस्रो, कृषि विकास रणनीतिमा समावेश नगरिएको कुनै पनि विद्यमान चालु लागतको उपलब्ध एकाइ मूल्यमा आधारित रहेर परिमाण तोक्ने र जोड्ने गरिएको छ।

सबैभन्दा ठूलो लगानी आवश्यक हुने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा सिँचाई, प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खलाको बढावा, मलको वितरण प्रणालीमा सुधार र अर्गानिक खेतीको बढावा हुन्। कृषिसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूको करिब पाँच

भागको एक भाग सिँचाई, ग्रामीण सडक र विद्युतीकरणलगायतका अन्य पूर्वाधारको लागि जाने अनुमान गरिएको छ। (तालिका ३.३)।

३.२.३ स्वास्थ्य

दिगो विकास लक्ष्य ३ सम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू जसले स्वस्थ जीवनलाई सुनिश्चित गर्ने र सबै उमेरका लागि सुख तथा भलाइलाई बढावा दिने लक्ष्य राखेका छन्। यिनीहरूलाई नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति (NHSS) कार्यान्वयन योजना (सन् २०१६-२०२१) (स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०१७) मा व्यापक रूपमा समेटिएको छ। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति सरकारद्वारा तयार गरिएको र कार्यान्वयन पनि भइरहेको छ। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिमा लागत परिमाण तयार पारिएको र विभिन्न नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू दिगो विकास लक्ष्यअनुसार रहेका छन्। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र योजनामा प्रयोग गरिएको लागत अनुमान विधिको समीक्षा र यस योजनाको लागत अनुमानको मुख्य कुराले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको लागत व्यापक स्वास्थ्य क्षेत्र सेवा जस्तै मानव संसाधन, औषधि र वस्तुहरू, पुँजीगत लगानी र कार्यक्रमसम्बन्धी गतिविधिहरूको लागि आवश्यक हस्तक्षेपहरूमा आधारित छ भन्ने देखाउँछ। यो अवधारणाको प्रयोग गरेर नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको कार्यान्वयनको अनुमानित कुल लागत सन् २०१६-२१ को लागि रु. २६६ अर्ब हुन्छ, जसले वार्षिक औसत रु. ४४ अर्बको आवश्यकता रहेको जनाउँदछ।

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिले उत्तरदायी र समानता हुने स्वास्थ्य सेवा प्रवाह प्रणालीको माध्यमबाट सबै जनताको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ल्याउने उद्देश्य राखेको छ। दस राष्ट्रियस्तरका सूचकहरूले यी लक्ष्यहरू मापन गर्दछन्। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको नतीजा शृङ्खलामा ५६ प्रतिफलस्तर (output-level) का सूचकहरूबाट परिमाण तोकिएका २६ वटा प्रतिफलहरू, २९ वटा असरस्तर (outcome-level) सूचकहरूबाट मापन गरिने नौ वृहत् असरहरू समावेश छन्। यो लेखनले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिलाई दिगो विकास लक्ष्य ३ प्राप्त गर्न राष्ट्रिय दिग्दर्शनको

तालिका ३.४: नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सर्भेक्षण र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनमा समावेश स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचकहरू

सूचकहरू	नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सर्भेक्षण			दिगो विकास लक्ष्य				
	२०१४	२०१७	२०२०	२०१५	२०१९	२०२२	२०२५	२०३०
मातृ मृत्युदर (प्रति १,००,००० जीवित जन्ममा)	१९०	१४८	१२५	२५८	१२५	११६	९९	७०
५ वर्षमुनिकाको मृत्युदर (प्रति १,००० जीवित जन्ममा)	३८	३४	२८	३९	३८	२८	२७	२०
नवजात शिशु मृत्युदर (प्रति १,००० जीवित जन्ममा)	२३	२१	१७.५	२३	१८	१६	१४	१२
कुल प्रजननदर (१५-४९ वर्ष उमेर समूहका हरेक महिलाले जन्म दिएका बच्चाहरूको औषत सङ्ख्या)	२.३	२.२	२.१	२.३	२.१	२.१	२.१	२.१
दक्ष प्रसूतीकर्मीहरूको सहयोगमा गराइएको जन्मको अनुपात (प्रतिशत)	-	-	-	५५.६	६९	७३	७९	९०
स्वास्थ्य कार्यकर्ता जनसङ्ख्या अनुपात (प्रति १००० जनसङ्ख्यामा)	-	-	-	१.०५	४.४५	४.४५	४.४५	४.४५

स्रोतहरू: स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०१७, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७ ।

रूपमा प्रयोग गरेको छ। यसकारण, दिगो विकास लक्ष्य ३ को लागत अनुमान नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति कार्यान्वयन योजनामा गरिएको लागत अनुमानमा आधारित छ। नेपाल दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) र नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति विकास लक्ष्यको सोचको सङ्गतिको आँकलनका लागि समीक्षा गरिएको थियो जसले दुवै प्रतिवेदनहरूमा धेरैजसो सूचकहरूका लगभग समान आधार र लक्ष्यहरू रहेको देखाउँदछ। जसका फरक आधारहरू र लक्ष्यहरू छन् तिनीहरूको धेरै नजिकका मानहरू (values) रहेका छन् तर तिनीहरूको लक्ष्य प्राप्त गर्न भिन्न वृद्धि दरहरू रहेका छन्। यस्ता समानताले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिमा गरिएको लागत अनुमानले दिगो विकास लक्ष्य ३ को लगानी आवश्यकताको अनुमानका लागि विचारविमर्श गर्न अनुमति दिन्छ। दिगो विकास लक्ष्यहरू आधार प्रतिवेदन र नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिका पहिचान गरिएका समान सूचकहरू र त्यसपछिका विभिन्न वर्षको लागि तिनीहरूको आधार र तथ्याङ्क तालिका ३.४ मा दिइएको छ।

मातृ मृत्युदरको लक्ष्यमा रहेको फरकलाई विभिन्न आधारहरूबाट व्याख्या गरिएको छ

भने पाँचवर्षमुनिका र नवजात शिशु मृत्युको लागि राखिएको आकाङ्क्षा नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको भन्दा दिगो विकास लक्ष्य ३ मा तुलनात्मक रूपमा बढी महत्वाकाङ्क्षी देखिन्छ। अन्य लक्ष्यहरू एकअर्काको नजिक छन्, जसले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिले दिगो विकास लक्ष्य ३ को लगानी आवश्यकताहरूको लागत अनुमानलाई राम्रो आधारको रूपमा प्रयाग गर्न सकिने कुरालाई इङ्गित गर्दछ। सन् २०१६-२०२० को लागि नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको कुल लागत रु.२६६ अर्ब रहेको छ, जुन स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको अधिल्ला पाँच वर्षको तुलनामा लगभग १५० प्रतिशतको वृद्धि हो। नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूलाई तीन कार्यक्रम असरहरू (Outcomes) मा वर्गीकृत गरिएको छ:-

(क) प्रणाली सुदृढीकरण: योजना र मानकअनुसार स्वास्थ्य पूर्वाधार विकास, क्षतिग्रस्त स्वास्थ्य सुविधा पुनर्निर्माण, स्वास्थ्य आधारभूत पूर्वाधारको व्यवस्थापनमा सुधार, ग्रामीण क्षेत्रमा कर्मचारीहरू बस्ने (retention) लगायत सबै तहमा कर्मचारीहरूको उपलब्धता र भर्ना, मानव संसाधन शिक्षा र दक्षता, खरिद प्रणाली र आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापनमा सुधार।

तालिका ३.५ : प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र स्वास्थ्य र कल्याणको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू/अवधि	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन्	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
प्रणाली सुदृढीकरण	२८.२	४५.६	६८.७	११०.१	६७.१
स्वास्थ्य उपचार सेवाहरू	१५.२	२४.८	३७.२	५९.५	३६.४
अन्य	१२.९	२०.९	३१.५	५०.५	३०.८
कुल लागत	५६.३	९१.३	१३७.५	२२०.१	१३४.२

स्रोत: स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०१७, राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

(ख) स्वास्थ्य उपचार सेवा: विद्यमान मानक र स्तरअनुसार स्वास्थ्य सेवा प्रवाह, गुणस्तर आश्वासन प्रणालीको सुदृढीकरण, सङ्क्रमण रोकथाम र स्वास्थ्य उपचार, फोहोरमैला व्यवस्थापनमा सुधार, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, विशेष गरी पुनर्नसकिएका जनसङ्ख्याको लागि र सिफारिस (referral) प्रणालीको सुदृढीकरणलगायत स्वास्थ्य सेवा सञ्जाल ।

(ग) अन्य कार्यक्रमहरू: सबै स्तरमा रणनीतिक योजना र संस्थागत क्षमता विस्तार, निजी उद्योगको सुधारिएको शासन/व्यवस्थापन, स्वास्थ्य क्षेत्रमा विकास सहयोग र सहायता प्रभावकारितामा सुधार, बहुक्षेत्रीय समन्वय प्रणालीको सुदृढीकरण, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार, स्वास्थ्य वित्त व्यवस्था प्रणालीको सुदृढीकरण, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा संयन्त्र, स्वस्थ व्यवहार र प्रथाहरूको प्रवर्द्धन, सार्वजनिक स्वास्थ्य आपतकालीन तयारीमा सुधार, सार्वजनिक स्वास्थ्य आपतकालीन प्रतिकार्य (response) मा वृद्धि, एकीकृत सूचना व्यवस्थापन पद्धतिको अभ्यास, प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा गरिएको सर्वेक्षण, अनुसन्धान तथा अध्ययन र नतिजाको उपयोग, योजना प्रक्रियासँग कार्यगत आवद्धता (linkage) लगायत स्वास्थ्य क्षेत्रको समीक्षामा सुधार ।

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिबाट दिगो विकास लक्ष्य ३ को लागतको परिमाण निकाल्ने प्रक्रियामा निम्न चरणहरू छन् । पहिलो, सन् २०१६-२० को लागि नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिको तीन विस्तृत शीर्षकको अनुमानित कुल लागत वार्षिक

लगानीको आवश्यकताहरूमा विभाजित गरिएको छ । दोस्रो, सन् २०२१ देखि २०३० सम्मको लगानीको आवश्यकताको अनुमान नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिमा दिइएको छ । यो सन् २०१६-२०२० को लागत अनुमानमा आधारित छ जसमा पछिल्ला वर्षहरूमा वार्षिक १० प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ । दिगो विकास लक्ष्यहरू ३ हासिल गर्न स्वास्थ्य क्षेत्रका हस्तक्षेपहरूको लागि औसत वार्षिक लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि रु. ५६.३ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. ९१.३ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. १३७.५ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. २२०.१ अर्ब हुनेछ (तालिका ३.५) । स्वास्थ्य क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको सबैभन्दा ठूलो भाग स्वास्थ्य प्रणालीको सुदृढीकरणमा रहेको छ ।

३.२.४ शिक्षा

दिगो विकास लक्ष्य ४ को लागि आवश्यक नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूले समावेशी र उचित गुणस्तरको शिक्षा सुनिश्चित गर्न र सबैका लागि आजीवन शिक्षा सिकाउने अवसरहरूलाई बढावा दिने आकाङ्क्षा राख्छन् । यिनलाई आंशिक रूपमा विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (SSDP) सन् २०१६/१७ -२०२०/२१ ले समेटेको छ (शिक्षा मन्त्रालय २०१६) । विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले शिक्षाको छवटा भाग अर्थात् पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षामा लगानीको परिकल्पना गरेको छ । यसमा शिक्षक व्यवस्थापन र व्यावसायिक विकास, विपद् जोखिम

व्यवस्थापन, शासन र व्यवस्थापन^{१२} अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, क्षमता विकास र सङ्गठन तथा व्यवस्थापनमा लगानी गर्ने योजना पनि रहेको छ। विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले सन् २०२३ सम्ममा आधारभूत शिक्षामा १०० प्रतिशत खुद भर्ना गर्ने र सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य ४ का परिमाणात्मक लक्ष्यहरू ९९ प्रतिशत प्राप्त गर्ने लक्ष्य पनि राखेको छ। शिक्षाको गुणस्तर र व्यावसायिक एवम् प्राविधिक प्रशिक्षणसम्बन्धी अन्य हस्तक्षेपहरूका दुवै प्रतिवेदनहरूमा समान लक्ष्यहरू छन्।

शिक्षा क्षेत्रको लागि लागत परिमाण विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाका कार्यक्रमहरूको लागत अनुमान र दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सूचकहरूको आधारमा गरिएको छ। दुवै प्रतिवेदनहरूमा केही सूचकहरू समान आधाररेखाहरू, परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र एकैप्रकारका हस्तक्षेपहरू छन् (तालिका ३.६)। आधार रेखा र लक्ष्यमा एकरूपता भएको कारणले माध्यमिक शिक्षासम्मको लागत विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको प्रतिफल लागतको आधारमा अनुमान गरिएको छ। विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको अवधिभन्दा बाहिरका संसाधन अनुमान गर्न लजिस्टिक रिग्रेसन (Logistic Regression) प्रयोग गरिएको छ। साथै, उच्च शिक्षामा लागत

अनुमान माध्यमिक शिक्षाको कुल लागतको १० प्रतिशत हुने अनुमानको आधारमा गरिएको छ।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले आफ्नो कार्यक्रमका परिणामहरू प्राप्त गर्न सन् २०१६ देखि २०२० सम्म रु.७०९.७ अर्ब लागत लाग्ने अनुमान गरेको छ। सन् २०२० पछिको अर्थात् सन् २०२१-३० को लागि लगानीको आवश्यकताको अनुमान विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले दिएअनुसार पाँच वर्षको time series लागत अनुमानमा आधारित रहेर linear regression गरी मिलाइएको छ। उच्च शिक्षाको लागि लागत विद्यालय क्षेत्रको लागतको १० प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ र यसलाई दिगो विकास लक्ष्यहरू ४ को लागि कुल लगानी आवश्यकताहरूमा जोडिएको छ।

साथै व्यावसायिक प्रशिक्षणलाई सरकारले प्राथमिकतामा राखेकोले प्राविधिक सीपको लागत मूल्याङ्कनमा तीन वर्षे डिप्लोमा र एक वर्षे छोटो प्राविधिक कोर्स पर्दछ। लक्षित उमेर समूह (१९-२९ वर्ष) बाट ७० प्रतिशत छोटो पाठ्यक्रममा र बाँकी तीन वर्षको स्नातक तहमा भर्ना हुने अनुमान छ। विद्यालय क्षेत्र विकास योजनामा आधारित रहेर र शिक्षा समूहअन्तर्गत अतिरिक्त क्षेत्रहरूको लागि लागतको पुनः अनुमान गर्दा दिगो विकास लक्ष्य ४ को २०१६-१९ को लागि औषत लगानीको आवश्यकता

तालिका ३.६: विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम र दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनमा समावेश शिक्षा सूचकहरू

सूचक	विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमका लक्ष्य				दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू				
	सन् २०१६	सन् २०१९	सन् २०२१	सन् २०२३	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
खुद भर्ना अनुपात ^{१३}	९६.६	९७.५	९८.५	१००.०	९६.६	९८.५	९९.०	९९.०	९९.५
लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (GPI) (माध्यमिक विद्यालय)	१.०	१.०	१.०	१.०	१.०२	१.०१	१.०१	१.०१	१.०
प्राथमिक तह पूरा	६९.६	७८.५	८५.०	९०.०	८०.६	९०.७	९३.१	९५.५	९९.५
साक्षरता दर १५-२४ वर्ष ^{१४}	८८.६	९२.०	९५.०	९८.०	८७.४	९०.५	९२.८	९५.१	९९.०

स्रोतहरू: शिक्षा विभाग, २०१६, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७।

^{१२} जिल्ला स्तरमा।

^{१३} विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रममा - आधारभूत शिक्षा, दिगो विकास लक्ष्यमा प्रतिवेदनमा - प्राथमिक शिक्षा।

^{१४} विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रममा प्राथमिक शिक्षा नभई यो आधारभूत शिक्षा हो।

तालिका ३.७: मुख्य नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शिक्षाको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता (एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
आधारभूत शिक्षा कार्यक्रम, शिक्षा र विकास, पूर्वप्राथमिक तथा गैह्रशिक्षा	७४.२	११०.०	१४१.०	१८२.३	१३०.१
व्यावसायिक प्रशिक्षण ३ वर्षीय स्नातक र १ वर्षीय व्यावसायिक कोर्स	८.६	४१.२	११३.५	२२९.८	१०९.८
साक्षरता र जीवनपर्यन्त सिकाइ	१.९	१.८	२.२	२.७	२.२
शिक्षकको पेशागत विकास र व्यवस्थापन कार्यक्रम	१.५	८.४	१२.८	१९.७	११.२
विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विद्यालय सुरक्षा कार्यक्रम	२६.७	१४.५	७.१	५.२	१३.२
शासन र व्यवस्थापन कार्यक्रम	२.९	०.९७२	१.३	१.६	१.८
युवा र खेलकुद	३.६	४.९	६.५	९.७	६.५
उच्च शिक्षा	१३.९	१९.२	२४.१	३१.५	२२.८
दिवा खाजा, अनुदानसहित अन्य	५.५	५.६	७.५	१०.९	७.७
कुल शिक्षा लागत	१३८.८	२०६.५७	३१६.०	४९३.४	३०६.२

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालय, २०१६, राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

रु.१३८.८ अर्ब, २०२०-२२ को लागि रु.२०६.५७ अर्ब, २०२३-२५ को लागि रु. ३१६ अर्ब र २०२६-३० को लागि रु. ४९३ अर्ब हुनेछ (तालिका ३.७) ।

शिक्षा क्षेत्रमा हुने कुल व्यय अनुमानको आधाभन्दा बढी आधारभूत र व्यावसायिक प्रशिक्षणमा हुन्छ । व्यावसायिक प्रशिक्षण, जसमा हाल शिक्षा खर्चको ६ प्रतिशत रहेको छ, प्राविधिक शिक्षामा बढी लगानीलाई ख्याल गरी ४६ प्रतिशतसम्म वृद्धि गरिएको छ । युवा र खेलकुदसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूका लागि शिक्षामा समावेशीकरण र विद्यालय दिवाखाजा

कार्यक्रमहरूको लागि कुल लगानी आवश्यकताको लगभग २ प्रतिशत समावेश हुन्छ ।

३.२.५ लैङ्गिक

लैङ्गिकसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूलाई दुई तरिकामा विभाजित गरिएको छ : (क) दिगो विकास लक्ष्य ५ भन्दा बाहेकका अन्य दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्षेत्रगत कार्यक्रमहरू र (ख) दिगो विकास लक्ष्यहरूका कार्यक्रमहरू । यो खण्डले हस्तक्षेपहरूका सातवटा महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूलाई पहिचान गरेको छ: राजनीतिक

तालिका ३.८: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र लैङ्गिकको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यका मुद्दाहरूबारे सचेतना	०.९	१.५	२.०	२.७	१.८
बालिकाहरूलाई कामको सङ्क्रमण (transition) समयमा मद्दत	२.७	४.२	५.५	७.४	५.२
राजनीतिक सहभागिताको लागि प्रोत्साहान	०.२	०.२	०.२	०.३	०.३
राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम	०.३	०.४	०.५	०.८	०.५
महिलाविरुद्ध हुने हिंसाको अन्त्य	०.९	२.२	३.४	५.४	३.१
प्रणालीगत मुद्दाहरू	१.५	२.१	२.७	३.८	२.६
साधारण प्रशासनिक खर्च	०.९	१.६	२.१	२.९	१.९
लैङ्गिकसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको जम्मा	७.४	१२.२	१६.४	२३.४	१५.६

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्ने, केटीहरूलाई काम गर्न सहयोग गर्ने, राष्ट्रपति महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम, कल्याणकारी कार्यक्रमहरू, महिलाहरूविरुद्धको हिंसा समाप्ति, व्यवस्थासम्बन्धित मुद्दाहरू र दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित सामान्य प्रशासनिक लागतहरू । पहिले नै कार्यान्वयनमा रहेका यी कार्यक्रमहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यहरूका क्षेत्रहरूतर्फ ठूलो मात्रामा स्तर वृद्धि र पुनःअभिमुखीकरण गर्नु आवश्यक छ र तदनुसार लागत अनुमान पनि गरिनुपर्दछ । समग्रमा, दिगो विकास लक्ष्य ५ प्राप्त गर्नको लागि औसत वार्षिक लगानी सन् २०१६-१९ को लागि रु.७.४ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. १२.२ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु.१६.४ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. २३.४ अर्ब आवश्यक पर्दछ (तालिका ३.८) ।

३.२.६ खानेपानी र सरसफाई

दिगो विकास लक्ष्य ६ ले सबैका लागि खानेपानी र सरसफाईको उपलब्धता र निरन्तरता सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखेको छ । चार उल्लेखनीय नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू निम्नानुसार छन्:-

- (क) सबैका लागि सुरक्षित र किफायती खानेपानीमा विश्वव्यापी र उचित पहुँच, पर्याप्त सरसफाई र स्वच्छता;
- (ख) खेरजाने पानीको उपचार र पुनर्चक्रण (recycling) लगायत पानीको गुणस्तरमा चासो ;
- (ग) पानीको अभाव हटाउन पानीको प्रयोगमा कुशलता ; र

(घ) जलस्रोत व्यवस्थापनमा सुधार र पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण ।

सूचकहरूद्वारा परिमाणात्मक लक्ष्यहरू निर्धारण गर्दा दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) ले खानेपानी र सरसफाई उपक्षेत्रको आवश्यकतालाई पहिचान गरेको छ । सन् २०३० सम्ममा ९० प्रतिशत घरपरिवारमा पाइपबाट खानेपानीको आपूर्ति पुऱ्याउने र लगभग सबै घरपरिवारमा आधारभूत खानेपानीको आपूर्ति र सरसफाई सुविधा उपलब्ध गराउने लक्ष्यहरू रहेका छन् (तालिका ३.९) ।

दिगो विकास लक्ष्य ६, जसले सबैको लागि खानेपानी र सरसफाईको उपलब्धता र दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने आकाङ्क्षा राख्दछ, नेपाल खानेपानी आपूर्ति, सरसफाई र स्वच्छता क्षेत्र विकास योजना (सन् २०१६-३०) (खानेपानी र सरसफाई मन्त्रालय) मा पूर्ण रूपमा समेटिएको छ । क्षेत्रगत विकास योजना (SDP) ले निम्नलिखित विषयसम्बन्धित लागत समावेश गरेको छ :-

- (क) पहुँच, पुगेको, उपयोग र लाभ ;
- (ख) WASH सेवाहरूको कार्यगतता, दिगो पना र सम्भार ;
- (ग) नवप्रवर्तन, अनुसन्धान तथा विकास, प्रविधि ;
- (घ) पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षण, नदी स्वास्थ्य, स्रोत संरक्षण ;
- (ङ) जलशासन, संस्थागत व्यवस्था, क्षमता विकास ; र
- (च) सञ्जाल (networking), अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र गुणस्तर नियन्त्रण ।

तालिका ३.९: दिगो विकास लक्ष्य ६ (खानेपानी र सरसफाई) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
पाइपद्वारा गरिएको खानेपानी आपूर्तिमा पहुँच हुने घरपरिवार (प्रतिशत)	४९.५	६०.३	६८.४	७६.५	९०.०
आधारभूत खानेपानी आपूर्तिको दायरा %	८७.०	९०.२	९२.६	९५.०	९९.०
सुरक्षित खानेपानी उपयोग गरिरहेका जनसङ्ख्या %	१५.०	३५.०	५०.०	६५.०	९०.५
घोषणा गरिएको खुला दिशामुक्त क्षेत्र %	४१.०	५६.५	७१.९	८३.५	९९.०
सरसफाईको दायरा (Coverage) %	८२.०	८६.५	८९.९	९३.३	९९.०
प्रशोधन/शुद्ध नगरिएको औद्योगिक फोहोर पानीको अनुपात %	९९.०	७५.३	५७.५	३९.७	१०.०

स्रोतहरू: दिगो विकास लक्ष्य स्थिति तथा मार्गचित्र प्रतिवेदन २०१७

तालिका ३.१०: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र खानेपानी र सरसफाईमा वार्षिक औसत लगानी आवश्यक*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
पहुँच र उपयोग बिस्तार	१७.९	४९.५	४५.१	४२.५	३७.८
सेवाहरूको कार्यगतता र दिगोपना बिस्तार	०.९	२.५	२.२	२.१	१.८
पारिस्थितीकीय प्रणाली/पानी वृद्धि र उत्पादन	७.५	१९.४	१७.७	१६.७	१४.८
शासकीय संस्थागत व्यवस्था र सुदृढीकरण र क्षमता विकास	०.७	१.८	१.७	१.६	१.४
WASH कूटनीति, क्षेत्र जडान/सञ्जाल, सञ्चार र प्रवर्द्धन	३.१	८.४	७.७	७.२	६.४
खानेपानी गुणस्तरमा सुधार	०.५	१.५	१.४	१.३	१.२
आपतकाल र जोखिममा जवाफदेहिता	१.२	३.१	२.८	२.७	२.४
SDP अवधिमा जनसङ्ख्या वृद्धिको लागत समायोजन	३.१	८.४	७.७	७.२	६.४
सुपरिवेक्षण तथा प्रणाली व्यवस्थापन	२.१	५.९	५.४	५.१	४.५
जम्मा	३७.०	१००.५	९१.७	८६.४	७६.७

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

क्षेत्रगत विकास योजना दिगो विकास लक्ष्यको अवधिसँग ठ्याकै एकै समयमा परेको छ । पहिलो चरण (सन् २०१६-२०) ले आधारभूत WASH सेवाहरूमा विश्वव्यापी पहुँच, सुधारिएको सेवा स्तर र पुनर्निर्माण समेटेको छ । दोस्रो चरण (सन् २०२१-२०२५) ले सुधारिएको सेवा स्तर (मध्य/उच्च), कार्यगतता र दिगोपनामा सुधारजस्ता कार्यक्रम समेटेको छ । तेस्रो चरण (सन् २०२६-२०३०) ले सुधारिएको सेवा स्तर र प्रभाव मूल्याङ्कन समेटेको छ । यो एक चलिरहने योजना (Rolling plan) हो, जुन हरेक पाँच वर्षमा अद्यावधिक गरिनेछ । लागतको अनुमान गर्दा प्रतिएकाइ दर लागू गरिएको छ : (क) ढुङ्गा, बालुवा, सिमेन्ट, स्टिल डण्डी र पाइपजस्ता स्वच्छ खानेपानी, ढल निकास र सरसफाई परियोजना (WASH) र कार्यक्रमहरूको निर्माण कार्यमा प्रयोग गरिने प्रमुख निर्माण सामग्रीहरू हालको आवश्यकताको आधारमा अनुमान गरिएको छ । (ख) निर्माणको लागि आवश्यक दक्ष र अदक्ष जनशक्ति गणना WASH को निर्माणको विद्यमान खानेपानी आपूर्ति परियोजनाको लागत अनुमानको आधारमा गरिएको छ । खानेपानी र सरसफाईको

क्षेत्रगत विकास योजनामा खानेपानी र सरसफाई कार्यान्वयन गर्न कुल अनुमानित लागत सन् २०१६ को स्थिर मूल्यमा रु. ६९७ अर्ब रहेको छ ।

खानेपानी र सरसफाईको नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको लागत अनुमानले दिगो विकास लक्ष्य ६ को लागि लगानीको आवश्यकताको लगभग आधा पहुँच र उपयोगमा बढावाको लागि र पानीको वृद्धि र गुणस्तरमा सुधारको लागि पाँच भागको एक भागभन्दा बढी खर्च आवश्यक हुने देखाएको छ । वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि रु.३७ अर्ब अनुमान गरिएको छ र सन् २०२०-२२ मा रु.१००.५ अर्बसम्मको उच्चतामा पुग्ने अनुमान गरिएको छ । सन् २०२६-३० को लागि क्रमशः घट्दै गई रु.८६.४ अर्ब हुने अनुमान छ (तालिका ३.१०) । निकट भविष्यमा नेपालले अति कम विकशित राष्ट्रको स्तरबाट पदोन्नति गर्ने आकाङ्क्षा राखेअनुरूप स्वास्थ्यमा महत्वपूर्ण परिणाम/असरहरू (outcomes) प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने लगानीको गणना गर्दा खानेपानी र सरसफाईमा अगाडि भार (front-loaded) दिइएको छ ।

३.२.७ ऊर्जा

दिगो विकास लक्ष्य ७ ले सबैको लागि किफायती, विश्वसनीय, दिगो र आधुनिक ऊर्जाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने आकड्का राखेको छ। यी लक्ष्यलाई पनि विभिन्न क्षेत्रगत योजनाहरू जस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सबैको लागि दिगो ऊर्जा (SE4ALL) जस्ता योजनाहरूद्वारा आंशिक रूपमा लागत अनुमान गरिएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग २०१३)। दिगो विकास लक्ष्यहरूका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूसँग आवद्ध भएको SE4ALL ले छवटा क्षेत्रहरूमा (बायोग्याँस, मिनी-माइक्रो र हाइड्रो-हाइड्र अफगिड (Mini-and micro-hydro off grid), पिको-हाइड्रो (Picho-hydro), ग्रिडजडित हाइड्रो, ग्रिड जोडिएको सौर्य ऊर्जा) र सौर्य गृह प्रणालीहरूमा वित्तीय स्रोतको आवश्यकता अनुमान गरेको छ। लगानीको आवश्यकताहरूको अनुमान सन् २०१० को मूल्यमा र समयसीमा सन् २०३० सम्म रहेको छ। जलस्रोतसम्बन्धमा एक अन्य अध्ययन (जल तथा ऊर्जा आयोगको सचिवालय, २०१३) ले तीन कूल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि परिदृश्यहरू (४.४५, ५.६५, र ६.५५) मा खानेपानीको आपूर्ति, सिँचाई र ऊर्जामा लगानीको आवश्यकताको अनुमान गरेको छ। मध्यम-वृद्धि परिदृश्यको आधार (moderate-growth scenarios) मा सन् २०११-२० मा ऊर्जाको लागि लगानी आवश्यकता रु. २६० अर्ब र सन् २०२१ देखि सन् २०३० सम्म रु.६७२ अर्ब आवश्यक पर्नेछ।

आधुनिक ऊर्जामा सबैको पहुँच पुऱ्याउन राष्ट्रिय आवश्यकता र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको आधारमा ऊर्जा सेवाको राष्ट्रिय आवश्यकता मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस अभ्यासले घरपरिवार,

उद्योग, व्यापार र यातायात क्षेत्रहरूमा ऊर्जा दक्षताको आवश्यकतालाई पनि विचार गरेको छ।

सन् २०३० को लागि निर्धारण गरिएको एकाइ लागत र लक्ष्यको आधारमा ऊर्जा क्षेत्रमा वार्षिक लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ को लागि रु. ६९.२ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. १३२ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु.२३९ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु.५०२.८ अर्ब हुनेछ (तालिका ३.१२)। ऊर्जामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण भाग ऊर्जा उत्पादन हो जसले ऊर्जा क्षेत्रको लगानीको लगभग दुइ-तिहाई अंश ओगट्छ। सन् २०३० सम्ममा १५,००० मेगावाटको जडित क्षमता भएको जलविद्युत् उत्पादनसम्बन्धी महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्यको लागि अति ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्दछ, जुन ऊर्जा क्षेत्रको लागत अनुमानमा प्रतिबिम्बित गरिएको छ।

उर्जा आवश्यकता र आवश्यक पर्ने साधनहरू निश्चित गर्नको लागि अपनाइएका प्रक्रियाहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूले प्रतिबिम्बित गर्दछन् :-

दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) बाट ग्रिड-जडित जलविद्युत् र सौर्य ऊर्जाको जडानका लागि लक्ष्य राखिएको छ। यसलाई ध्यान दिनु महत्वपूर्ण छ, किनकि आधाररेखा प्रतिवेदन (Baseline Report) मा माग पूर्वानुमान प्रतिवेदन २०१७ बाट मानहरू समावेश गरिएका छन्। जडान लागत जलविद्युत्को निर्माण स्थल (site), आकार र यन्त्रको किसिम (जलाशय, शिखर पोखरी (peaking pondage), र नदीको बहाव (run-of the river)

तालिका ३.११: दिगो विकास लक्ष्य ७ (ऊर्जा क्षेत्र) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
विद्युत् उपभोग (कि.वा.घण्टा प्रतिव्यक्ति)	८०	२३०	५४२	१,०२७	१,५००
कुल ऊर्जामा नवीकरणीय ऊर्जाको अंश (अन्तिम) उपभोग (प्रतिशत)	११.९	२२.१	२९.७	३७.३	५०.०
जलविद्युत् जडित क्षमता (मे.वा.)	७८२	२,३०१	५,४१७	१०,२६०	१५,०००
उद्योगमा ऊर्जा कार्यकुशलता/दक्षता (MJ प्रति १,००० रु.को उत्पादनमा)	४७.२०	४५.२८	४३.८४	४२.४०	४०.००

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७।

तालिका ३.१२: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र ऊर्जामा वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
जलविद्युत् उत्पादन	४१.१	७६.५	१३९.४	३११.५	१५७.९
ट्रान्समिसन लाइनको स्तरोन्नति र बिस्तार	८.८	१६.५	३०.१	६७.२	३४.१
वितरण लाइनको बिस्तार र सुदृढीकरण	४.५	८.२	१५.१	३३.६	१७.१
लघु जलविद्युत् विकास	२.६	५.२	७.५	१०.५	६.८
ग्रीडसँग जोडिएको सौर्य ऊर्जा विकास	५.२	९.०	९.०	९.०	८.०
बायोग्याँस र अन्य नवीकरणीय ऊर्जा	२.८	३.९	५.३	७.९	५.२
सञ्चालन र सम्भार लागत	३.४	६.६	११.३	२४.२	१२.६
ऊर्जा कार्यकुशलता प्राप्ति	०.८	६.७	२१.४	३८.९	१८.७
कुल वार्षिक औषत लागत	६९.२	१३२.५	२३९.१	५०२.८	२६०.४

*राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

मा भर पर्दछ । स्थानीय विशेषका कारकहरूद्वारा पनि सौर्य ऊर्जा प्रभावित हुन्छ । जलविद्युत् र सौर्य शक्तिको जडान लागत प्रतिमेगावाट क्रमशः रु. १७ करोड र रु. १२ करोड रहेको छ ।

नेपाल ऊर्जा दक्षता नीति २०१५ ले सबै आवासीय, व्यापारिक, यातायात, औद्योगिक र कृषि क्षेत्रहरूमा ऊर्जा दक्षता उपायहरूलाई लागू गर्न सन् २०२० मा अमेरिकी डलर ३७ मिलियन, सन् २०२५ मा अमेरिकी डलर ३११.६ मिलियन र सन् २०३० मा अमेरिकी डलर ६६६ मिलियन थप लगानी आवश्यक हुने अनुमान गरेको छ । थप गरिएको दक्षता मापदण्डहरूमा उही इन्धन, कुशल प्रकाश व्यवस्थाहरू, उच्च दक्षता उपकरणहरू, जीवाश्म इन्धन (fossil fuel) मा आधारित इन्धनलाई प्रतिस्थापित गरी उच्च दक्षता भएका विजुली यन्त्रहरू र विद्युतीय यातायातका साधनहरू प्रयोग गरी कुशल पम्पिङ (pumping) लाई ग्रहण गर्ने कुरा समावेश छ ।

भौतिक लक्ष्य र ट्रान्समिसन लाइनको प्रतिक्याइ लागत प्रतिवेदन दुईवटा राष्ट्रिय दस्तावेजहरू: ऊर्जा मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित १० वर्षको जलविद्युत् विकास योजनाको लागि कार्यदल र भारत र

नेपालको संयुक्त प्राविधिक टोलीद्वारा तयार पारिएको नेपाल जलविद्युत् परियोजनाबाट पावर निकासी गर्ने कुरा एकीकृत ऊर्जा गुरुयोजना (Integrated Master Plan for Evacuation of Power from Hydro Projects in Nepal (2016) मा उल्लेख गरिएको छ । कार्यदलको प्रतिवेदनले आन्तरिक ट्रान्समिसन लाइनहरू र तिनीहरूको अनुमानित स्रोतको आवश्यकताबारेमा अड्क प्रदान गर्दछ, जबकी गुरुयोजनाले प्रस्तावित छवटा कोरिडोरका लागि अन्तर्देशीय-सीमाना ट्रान्समिसन लाइनहरू र तिनीहरूको स्रोत आवश्यकताहरूको बारेमा जानकारी र तथ्याङ्क प्रदान गर्दछ । कार्यदलको प्रतिवेदनअनुसार कुल अनुमानित लागत रु. ५१६ अर्ब छ, र त्यसपछि, कुल जडित क्षमतामा प्रो-राटा (pro-rata) आधारमा मूल्य तोकिएको छ । कुनै दस्तावेजले पनि विद्युत्को वितरणको लागि लागतको मात्रा निर्धारण नगरेकोले वितरण लाइनहरूको लागि आवश्यक वित्तीय स्रोतलाई ट्रान्समिसन लाइनको लागतको ५० प्रतिशत मानिएको छ । साथै, ऊर्जायन्त्र (power plant) को सञ्चालन र मर्मत सम्भारको लागत ऊर्जा स्रोतहरूमा गरिने कुल लगानीको ३ प्रतिशत तोकिएको छ । ऊर्जा दक्षता र लघु जलविद्युत्को जडान लागत प्रति किलोवाट रु. २५०,००० गणना गरिएको छ ।

ऊर्जा क्षेत्रमा हुने लगानीका लागि पछाडिका वर्षहरूमा भार (back-loaded) दिइएको छ, किनभने ठूला जलविद्युत् आयोजनाहरूले विद्युत् उत्पादन गर्नका लागि पाँचदेखि सात वर्ष लाग्ने हुन्छ। साथै, जलविद्युत् आयोजनाहरूको हालको तयारीको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा जलविद्युत्मा पर्याप्त लगानी हुने सम्भावना कम देखिन्छ।

३.२.८ समावेशी वृद्धि र श्रम

दिगो विकास लक्ष्य ८ ले समावेशी वृद्धि, उत्पादनशील रोजगारी र एक मर्यादित श्रम बजारमा जोड दिन्छ। यसमा प्रमुख सूचकहरूमा श्रम-सघन क्षेत्रहरू (labour-intensive) जस्तै कृषि, निर्माण, उद्योग र पर्यटनजस्ता रोजगारी सिर्जना गर्ने क्षेत्रहरू समावेश गरिएका छन्। अन्य सूचकहरूमा साना र मध्यम उद्यमहरू र वित्तीय सेवामा साना व्यवसायको पहुँचसम्बन्धी मापन (metrics) सम्बन्धी सूचकहरू समावेश गरिएका छन्। सीप विकास, रोजगारीको सूचना, बालश्रमको उन्मूलन, कार्यस्थलमा हुने चोटबाट सुरक्षा र श्रम कानून लागू गर्ने अन्य हस्तक्षेपहरू हुन्। पर्यटनअन्तर्गतका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा होटल कोठा निर्माण, पर्यटन वस्तुको विकास र बजार गतिविधिहरू समावेश छन्। पर्यटन र श्रमबजार आवश्यकताहरूको लागि गरिने खर्चको लागत अनुमानको विस्तृत विवरण तालिका ३.१३ मा दिइएको छ। दिगो विकास लक्ष्य ९ मा विमानस्थलहरू र ठूला पूर्वाधारहरूको पनि लागत अनुमान गरिएको छ।

३.२.९ भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधार

दिगो विकास लक्ष्य ९ ले उत्थानशील/बलियो (resilient) पूर्वाधार निर्माण गर्न, समावेशी र सशक्त औद्योगिकरणलाई बढावा दिन र नवप्रवर्तनलाई बढावा दिन चाहन्छ। यो लक्ष्यअन्तर्गत यातायात महत्वपूर्ण पूर्वाधार हो। आवश्यकता मूल्याङ्कन र लागत अनुमान अभ्यासअन्तर्गत प्रमुख यातायात पूर्वाधारहरूको लागत अनुमानमा सडक सञ्जाल, रेलमार्ग र विमानस्थलहरू पर्दछन्। विभिन्न विभाग र संस्थाहरू जस्तै सडक विभाग, पर्यटन बोर्ड, भन्सार विभाग, स्थानीय पूर्वाधार विकास र कृषि सडक विभाग, विद्युत् विकास केन्द्र, नेपाल विद्युत् प्राधिकरण र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट सडक क्षेत्रको लगानी र लागत अनुमान गरिएका भविष्यका योजनाहरूको समीक्षा गर्नको लागि विस्तृत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो।

दिगो विकास लक्ष्य ९ को लागत निकाल्न यस प्रतिवेदनमा प्रयोग गरिएका लागत अनुमान विधिको बारेमा भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, शहरी विकास मन्त्रालय र नगर विकास कोषद्वारा तयार गरिएको क्रमशः सडक क्षेत्र गुरुयोजना २००९, शहरी विकास रणनीति र राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिको लागि नगरपालिको वित्तीय ढाँचाबारे तल चर्चा गरिएको छ :-

सडक सञ्जाल: सडक क्षेत्र गुरुयोजनाले : (क) सडक र पुलहरूको विकास र मर्मत सम्भारमा लाग्ने खर्चको सारांश प्रदान गर्दछ, (ख) पहिलो

तालिका ३.१३: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र पर्यटन र श्रमबजारमा वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
पर्यटन पूर्वाधार (साना)	६.८	६.२	५.१	३.२	५.१
होटल कोठाहरूको लागि लगानीको आवश्यकता	१९.६	३३.८	५४.२	७४.२	४७.६
पर्यटकीय वस्तुहरूको विकास र बजार प्रवर्द्धन	१.२	१.५	१.७	२.१	१.६
श्रमिक (सीप विकास, रोजगारीको सूचना, बालश्रम, कार्यस्थल चोटपटक, श्रम कानूनको कार्यान्वयन)	१.३	१.८	२.५	४.१	२.६
जम्मा	२८.९	४३.३	६३.४	८३.६	५६.८

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान।

योजनादेखि आठौं योजनासम्म (सरकारी राजस्व र सडक उपक्षेत्रमा व्ययको विकास दरको एक रैखिक चित्र (linear sketch) लगायत सार्वजनिक व्ययको प्रक्षेपण बताउँछ, र (ग) बजेट विनियोजन, वास्तविक खर्च, नियमित मर्मत सम्भारको लागि बजेट समेटी सडक क्षेत्र बजेटको संरचनाको खोज गर्दछ।

सडक क्षेत्र गुरुयोजनाले (क) सडक क्षेत्रमा विदेशी सहायताको समीक्षा गर्दछ, जहाँ यसले विदेशी सहायताको ऐतिहासिक प्रवृत्तिको आधारमा अपेक्षित (anticipatory) विश्लेषण गर्दछ, (ख) विदेशी सहायता र सडक कोष (सडक प्रयोगकर्ताहरूमा शुल्क लगाउने र निश्चित राजस्व तोक्ने), हालको खर्चका आधारमा सरकारको योगदान र निजी वित्तजस्ता भविष्यका कोषको व्यवस्थाका अवसरहरूबारे पनि छानबिन गर्दछ। गुरुयोजनाले दुई परिदृश्यहरू अनुमान गरेको छ - सडक कोष राजस्वको १० प्रतिशत वृद्धि र कुनै वृद्धि नहुने परिदृश्य। साथै, अध्ययनले आधार वर्षबाट सरकारको विकास बजेट पहिले प्रतिवर्ष २ प्रतिशत वृद्धि हुने र दोस्रो कुनै वृद्धि नहुने परिदृश्यमा प्रक्षेपण गरेको छ। रणनीतिक सडक सञ्जालको एकाइ लागतको गणना विभागीय नीति दस्तावेज (फिडर सडकको लागि डिजाइन मानक) मा सिफारिस गरिएअनुसार हिसाब गरिएको छ। आधारभूत दर विश्लेषणहरू आ.व. १९९९/२००० को दरहरूमा आधारित छन्। यी दरहरूलाई २० वर्षसम्म प्रतिवर्ष १० प्रतिशतले बढाइएको छ।

यस प्रतिवेदनमा सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य ९ प्राप्त गर्नको लागि मर्मत, स्तरोन्नति र रणनीतिक सडक सञ्जालको नयाँ निर्माण (राष्ट्रिय राजमार्ग र सहायक सडकहरू) र स्थानीय सडक सञ्जालको लागि कुल लागत समावेश गरिएको छ। लागत अनुमानलाई सडक क्षेत्रको लागि बनाइएका समग्र रणनीति र नीतिहरूसँग आबद्ध गरिएको छ। समावेश गरिएको कुल लागतको लागि लागत अनुमान गर्दा निम्नलिखित प्रतिवेदनहरूमा उपयोग गरिएको विधि प्रयोग गरिएको छ- सडक क्षेत्र गुरुयोजना २००१, प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना

(PIP) २००७ र २०१५। लागत तयार पारिएका योजनाका केही विशेषता/पक्षहरू (highlights) निम्नानुसार छन् :-

प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना सन् २००७ र २०१५ ले रणनीतिक सडक सञ्जालको लागि लागत र रणनीतिको विश्लेषण गर्दछ। लगानी योजना २००७ ले सन् २००५ मा ५,००० कि.मि.मा सीमित निर्धारित राजमार्ग (designated highway) लाई सन् २०१६ सम्ममा ९,७०० कि.मि.मा पुऱ्याउने रणनीतिक सडक सञ्जालको विकासको लागि विस्तृत लागत र रणनीतिको विश्लेषण गर्दछ। लगानी योजना सन् २००७ मा उल्लेखित प्राथमिकताक्रमका स्कीमहरू या त सम्पन्न भएका छन् वा निर्माणाधीन अवस्थामा रहेका छन्। यस योजनाले सन् २०१२ सम्ममा बजेट वृद्धि रु. १३.५ अर्बसम्म हुने र औसतमा कुल खर्चको लगभग १० प्रतिशत नियमित मर्मतमा र १८ प्रतिशत आवधिक मर्मतमा खर्च हुने अनुमान गरेको छ (कुल मर्मतमा २८ प्रतिशत), ३३ प्रतिशत कच्ची र खण्डास्मित सडकको स्तर वृद्धि र २४ प्रतिशत नयाँ सडक निर्माणमा खर्च हुने अनुमान गरेको छ।

बजेटको प्रक्षेपण र खर्चको वितरणले प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २०१५ को ढाँचा पछ्याएको छ। रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण तराईबाट काठमाडौं जोड्ने नयाँ पहुँच मार्गहरूसमेतलाई ध्यानमा राखी मर्मत, स्तरोन्नति र नयाँ निर्माणबीचको विनियोजन प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २००७ र २०१५ मा समान रूपमा रहेको छ। नेपालको यातायात क्षेत्रमा एक महत्वपूर्ण लगानीको रूपमा यी दुवै लगानी योजनाहरूमा काठमाडौं-तराई फास्ट ट्रयाक समावेश छ। लगानी योजना २०१५ ले करिब ६,४०० कि.मि.को विद्यमान सडक सञ्जालको मर्मत, जिल्ला सदरमुकाम जोड्ने सबै कच्ची वा खण्डास्मित सडकबाट पक्की सडकमा स्तरवृद्धि, त्यसपछि राष्ट्रिय राजमार्ग र फिडर सडकहरूको निर्माणको लागि प्राथमिकता दिएको छ। पछिल्लो प्रतिवेदनले कुल ३,५०० कि.मि. र नयाँ २,००० कि.मि. सडक निर्माण हुने अनुमान गरेको छ।

तालिका ३.१४: प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना (PIP) २००७ र २०१५ अन्तर्गत लागत अनुमान

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

वर्गीकरण (Category)	प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २००७		प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २०१५	
	लागत	प्रतिशत	लागत	प्रतिशत
सम्भार	१५.५७	२९.०	७८.३६	२७.०
स्तरोन्नति	१७.८१	३३.०	१४९.२५	५२.०
नयाँ निर्माण	१४.०४	२५.०	६०.००	२१.०
काठमाडौँ पहुँच	३.००	६.५	-	-
अन्य	३.३४	६.२	-	-
जम्मा	५३.७६	१००.०	२८७.५१	१००.०

स्रोत: प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २००७ र २०१५, सडक विभाग, २००७

नेपालमा यातायात क्षेत्रको विकासको लागि भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयले एक पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा विद्यमान सडक सञ्जालको स्तर वृद्धि गर्न जोड दिएको छ, जसमा पाँच वर्षभित्र ४,५६४ कि.मि. सडक स्तर वृद्धि गर्ने कार्यक्रम समावेश छ। यस योजनाले भूकम्पबाट विनाश भएको सडकलाई पनि ध्यान दिएको छ र थप ४०० कि.मि. सडक र ८७ वटा पुलको स्तरवृद्धि गर्ने कार्यक्रम राखेको छ। यसका अतिरिक्त, प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना सन् २००७ र २०१५ ले नयाँ सञ्जालहरू थप गर्ने कार्यक्रमको तुलनामा सडकको स्तर वृद्धि र मर्मतको महत्वमा पनि जोड दिएका छन्। यी दुई प्रमुख दस्तावेजहरूलाई मान्दै र हालको पूर्वाधारको मर्मत र स्तर वृद्धिको महत्वमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरूले जोड दिएअनुरूप (DIXIT 2017) यस विश्लेषणमा प्रयोग गरिएको लागत अनुमान विधिमा थप नयाँ सडकको तुलनामा स्तर वृद्धिको सङ्ख्या बढाउन बढी भार प्रदान गरिएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा विकास गरिएको एक्सेलमा आधारित (Excel-based) आवश्यकता मूल्याङ्कन उपकरणलाई सन् २०३० सम्ममा इच्छित सडक सञ्जाल र घनत्व प्राप्त गर्ने लागतको अनुमान गर्न प्रयोग गरिएको छ। आवश्यकता निर्धारण उपकरणले नयाँ सडकको निर्माण, वार्षिक नियमित मर्मत (प्रति कि.मि. आधारमा हिसाब गरिएको), आवधिक मर्मत साथै खण्डास्मितबाट पक्की सडकमा

स्तरवृद्धि गर्नेलागतका सबै हस्तक्षेपहरूको वार्षिक लागतको मूल्याङ्कन गर्दछ। मूल्याङ्कन मोडेलले सडकको गुणस्तरलाई राम्रो, औषत र खराब गरी तीन तहमा र पक्की, खण्डास्मित र कच्ची गरी तीन वर्गमा पनि वर्गीकृत गरेको छ।

साधारण रूपमा हेर्दा कुल लागत तीन घटकहरू (components) को योगफल हो:

- आवधिक सञ्चालन तथा मर्मत र वर्षको लागि सडक प्रतिफल (road output) को कुल कीमीको एकाइ लागतको गुणनफल (product of unit cost),
- नियमित सञ्चालन तथा मर्मत र वर्षको लागि सडक प्रतिफलको कुल कीमीको एकाइ लागतको गुणनफल, र
- सुरक्षा उपायहरूको लागत र हरेक वर्षमा निर्माण गर्नुपर्ने नयाँ सडकहरूको सङ्ख्याको एकाइ लागतको गुणनफल।

वार्षिक रूपमा निर्माण गरिनुपर्ने नयाँ सडकहरूको वृद्धि सन् २०३० को अन्तसम्ममा निर्माण गरिनुपर्ने थप सडकहरूको अनुपातमा आधारित रहेको छ। सम्बन्धित घटकहरूमा तोकिएको लागत लगानी योजना २०१५ बाट प्राप्त आर्थिक मूल्यहरू हुन्। यसमा कुनै पनि शुल्क, कर वा अनुदान जोडिएको छैन। छाँया विनिमय दर कारक (shadow exchange rate factor (SERF)) र छाँया ज्याला दरलाई आर्थिक लागत अनुमान गर्न प्रयोग गरिएको छ। साथै, सडकको स्तरवृद्धि,

मर्मत र नयाँ सडकको निर्माणको एकाइ लागत लगानी योजना २०१५, लगानी योजना २००७ र सडक गुरुयोजनाद्वारा विनियोजित मूल्यहरूसँग मेल खान्छन् । १.३ कि.मि./वर्ग कि.मि.को कुल सडक घनत्व प्राप्त गर्न (जहाँ पक्की सडक घनत्व ०.२५ छ र ५० प्रतिशत सडक सुरक्षित छन् र कुल १२,४९४ कि.मि. सडक सञ्चालित छन्) रु. २,३२९ अर्ब लाग्ने अनुमान रहेको छ र सन् २०३० सम्मका लागि आवश्यक औसत वार्षिक लगानी रु. १५४ अर्ब रहेको छ ।

सन् २०३० सम्ममा सडकको अवस्था: दिगो विकास लक्ष्यहरू २०३० को लागि राखिएको लक्ष्यअनुसार १.३ कि.मि. प्रतिवर्ग कि.मि. सडक घनत्व प्राप्त गर्न सन् २०३० सम्ममा कुल १०,९०२ की.मी. राष्ट्रिय राजमार्गहरू, ८,५५९ की.मी. फिडर सडक र ११७,३६९ की.मी. स्थानीय सडकहरू निर्माण गर्न आवश्यक पर्दछ । साथै, २१ प्रतिशत कुल पक्की सडक घनत्व प्राप्त गर्न, जहाँ सडक मार्गहरू (पक्की, कच्ची र ग्राभिटी) कम्तीमा ९० प्रतिशत राम्रा गुणस्तरका छन्, सन् २०१५ देखि २०३० को बीचमा १४८ कि.मि. राष्ट्रिय राजमार्ग ठिक्कैबाट राम्रो स्थितिमा र १३९ की.मी. खराबबाट औषत स्थितिमा पुनर्स्थापना गरिनुपर्छ । फिडर सडकका लागि, १५५ की.मी. औषत (fair) सडक र ९० कि.मि. खराब सडकहरू अहिलेको स्तरबाट माथि उठाउनु आवश्यक छ ।

क्षेत्रगत सडक कार्यक्रम (sector-wide road program) र प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना

अध्ययनले सन् २००६ मा ७,३६० कि.मि. सडक र सन् २०१६ मा ९,९३० कि.मि. सडकको नियमित मर्मतको लागत अनुमान गरेको छ । यस कार्यक्रममा विद्यमान र नयाँ विकसित सडक पूर्वाधारको मर्मतमा लाग्ने लागत समावेश गरिएको छ । प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २०१५ मा अद्यावधिक लगानीको आवश्यकतालागायत प्रति कि.मि. सडक निर्माण र मर्मतको लागि लाग्ने लागतको तथ्याङ्क उल्लेख गरिएको छ । यो जानकारी यातायात पूर्वाधारको लागत अनुमानको लागि प्रयोग गरिएको छ ।

सडकहरूको लागि अनुमानित वार्षिक औसत लगानी सन् २०१६-१९ को लागि रु. १३०.६ अर्ब छ जुन सन् २०२६-३० को अवधिमा बढेर रु. १७६.६ अर्ब पुग्नेछ । सडकको औसत वार्षिक लागत रु.१५४.७ अर्ब रहेको छ (तालिका ३.१५) ।

विमानस्थलहरू: विमानस्थलहरूको लागि पहिचान गरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको स्तरोन्नति, पोखरा, भैरहवा, र निजगढ विमानस्थलको निर्माण र अन्य आन्तरिक विमानस्थलहरूको सुधारका कार्यक्रम समावेश छन् । विमानस्थलहरू निर्माणको लागि सन् २०३० सम्म वार्षिक औसत लागत प्रतिवर्ष रु. २४.९ अर्ब लाग्नेछ (तालिका ३.१६) ।

रेलमार्ग: नेपाल सरकारले देशभर विद्युतीय रेलमार्गमा जोड दिएको छ । मेची-महाकाली र काठमाडौँ-पोखरा मार्गहरू (१,३१८ कि.मि.) का

तालिका ३.१५: सडक क्षेत्रमा वार्षिक औसत लगानी

(एकाइ: ने. रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
राष्ट्रिय सडकहरू	१६.०	१८.३	२०.३	२२.८	१९.६
स्थानीय सडकहरू	९८.१	१०९.७	११९.६	१३२.८	११६.३
फीडर सडकहरू	१६.५	१७.९	१९.३	२१.१	१८.८
जम्मा	१३०.६	१४५.९	१५९.२	१७६.६	१५४.७

स्रोत: प्राथमिकताप्राप्त लगानी योजना २०१५, सडक पूर्वाधार आवश्यकता पहिचान उपकरणबाट हिसाब गरिएको ।

तालिका ३.१६: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र पर्यटन र उद्योगका लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: नेपाली रु. अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-३५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
सडक (पुलहरूसहित)	१३०.६	१४६.१	१५९.३	१७६.६	१५४.७
रेलमार्ग	१२.४	३१.२	४९.५	७८.९	४५.५
विमानस्थल	२४.९	२४.९	२४.९	२४.९	२४.९
उद्योग	११९.४	२४५.६	३५०.३	६४९.८	३६४.९
सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र नवप्रवर्तन	८.९	१४.५	२२.५	४१.७	२३.७
जम्मा	२९६.२	४६२.३	६०६.५	९६३.९	६१३.७

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

लागि भर्खरै सम्पन्न भएको सम्भाव्यता अध्ययनले सन् २०१६-३० को अवधिका लागि वार्षिक औसत लागत रु. ४५.५ अर्बसहित रु. ६८७ अर्ब कुल लागतको अनुमान गरेको छ । यसको अतिरिक्त, बर्दिवास-सिमरा खण्ड र विराटनगर र जनकपुरको निर्माण कार्य भैरहेको छ ।

यस सञ्जालले पाँचवटा सीमाना शहरहरू (विराटनगर, जनकपुर, बर्दिवास, भैरहवा, नेपालगन्ज र काँकडभिट्टा) लाई भारतीय रेलमार्ग सञ्जालसँग जोड्ने उद्देश्य राखेको छ (UNCTAD 2014) .

औद्योगिक पूर्वाधार

उद्योगको लागि लगानी आवश्यकताको निर्धारण दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) मा गरिएको औद्योगिक उत्पादनको लक्ष्यमा आधारित छ, जसमा नेपालले सन् २०३० मा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योगको अंश १३ प्रतिशतसम्म पुऱ्याउने आकाङ्क्षा राखेको छ । दिगो विकास लक्ष्यको अवधिमा वास्तविक कुल गार्हस्थ उत्पादन औसतमा ८.७ प्रतिशतले बढ्नेगरी निर्धारण गरिएको छ । आर्थिक वृद्धि दरलाई ध्यानमा राखी उद्योगको लागि आवश्यक मूल्य अभिवृद्धिको हिसाब गर्दा कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा उत्पादनमूलक उद्योगको गणना गरिएको छ । यसो गर्दा, उत्पादनमूलक उद्योगको लागि ६.२ को ICOR अनुमान गरी उद्योगको लागि आवश्यक लगानी अनुमान गरिएको छ (तालिका ३.१६) । नवप्रवर्तन,

सूचना सञ्चार प्रविधिमा लगानी आवश्यकता उद्योगको मूल्य अभिवृद्धिको ५ प्रतिशत रहेको छ । यसबाट दिगो विकास लक्ष्य १२ प्राप्त गर्नका लागि उत्पादनशील स्रोतहरूको प्रयोगबाट उत्पादकत्व र दक्षताका लागि कुन स्तरको लगानी आवश्यक हुन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

सन् २०१६-१९ का लागि उद्योग (मुख्यतः उत्पादनमूलक उद्योग) मा प्रतिवर्ष औषत लगानी रु. ११९.४ अर्ब र नवप्रवर्तन र सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा लगभग रु. ८.९ अर्ब हुनुपर्नेछ । यी दुई भागहरूको लागि २०१६-१९ मा भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधारको निम्ति कुल लगानी आवश्यकताको ४१ प्रतिशत लगानी हुने अनुमान गरिएको छ । २०२६-३० को अवधिमा औसत वार्षिक औद्योगिक लगानी रु. ६४९.८ अर्ब आवश्यक हुने अनुमान छ, जबकि नवप्रवर्तन र सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको लागि रु. ४१.७ अर्ब लगानी आवश्यक हुनेछ (तालिका ३.१६) ।

३.२.१० शहरी विकास

दिगो विकास लक्ष्य ११ ले शहर, मानवबस्ती समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील (resilient) र दिगो बनाउने आकाङ्क्षा राखेको छ । दिगो विकास लक्ष्य ११ को लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि पहिचान गरिएका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू तालिका ३.१७ मा दिइएको छ ।

सरकारको राष्ट्रिय शहरी विकास नीति (NUDS) ले दिगो विकास लक्ष्य ११ को लागि आवश्यक लगानीको आँकलन गर्न बलियो आधार प्रदान गर्दछ । यो रणनीतिले विशेष रूपमा शहरी विकासमा केन्द्रित गरेको छ र दिगो विकास लक्ष्य ११ ले लक्ष्य राखेअनुरूप शहरहरू र मानव बस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील र दिगो बनाएर “सन्तुलित र समृद्ध राष्ट्रिय शहरी प्रणाली” बनाउने उद्देश्य लिएको छ ।

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिको सोच हासिल गर्न निम्नानुसारका छवटा उद्देश्यहरू तर्जुमा गरिएका छन् :-

- (क) एक वाञ्छनीय र यथार्थवादी राष्ट्रिय र क्षेत्रीय शहरी प्रणालीको मध्यम र दीर्घकालीन रणनीतिक सोचको विकास र व्याख्या गर्ने ;
- (ख) शहरी पूर्वाधार, शहरी वातावरण, शहरी योजना र व्यवस्थापन र शहरी शासन व्यवस्थाको लागि न्यूनतम स्तर र मानक स्थापित गर्ने ;
- (ग) शहरी मानकहरू (Standards) प्राप्त गर्न प्रमुख मुद्दाहरू, प्राथमिकताप्राप्त पहलहरू र आवश्यक लगानी परियोजनाहरू पहिचान गर्ने ;
- (घ) शहरी वित्त व्यवस्था र कार्यान्वयनमा वृद्धि ल्याउन लगानीका महत्वपूर्ण मुद्दाहरू पहिचान गर्ने;
- (ङ.) राष्ट्रिय शहरी नीति र राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनमा

सहजीकरणको लागि संस्थागत ढाँचा र कानुनी साधनहरूलाई पहिचान गर्ने; र

- (च) दिगोपनासम्बन्धमा विद्यमान र आइरहेका चुनौती, जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरूलाई बढ्दो उत्थानशीलता, न्यूनीकरण र अनुकूलनको परिप्रेक्ष्यमा शहरीकरण र शहरी विकासको लागि नयाँ दृष्टिकोणका बारेमा सुझाव दिने ।

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिले दिगोपना, समावेशीकरण, उत्थानशीलता, हरित वृद्धि (green growth), र कार्यकुशलताको पाँच सिद्धान्तहरू अपनाएको छ । राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति (२०१७)^{१४} ले १५ वर्षको अवधिमा ५८ नगरपालिकाहरूमा विद्यमान पूर्वाधारको कमी पूरा गर्नको लागि रु.३७२ अर्ब लगानीको आवश्यकताको अनुमान गरेको छ । यो रणनीतिको अवधिको अन्तसम्ममा नेपालका सबै शहरहरूको लागि लक्षित केही वाञ्छित परिस्थितिहरू बक्स ३.१ मा दिइएको छ ।

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिको लागि नगरपालिका वित्त संरचना/खाका

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिका लागि नगरपालिका वित्त खाकाले शहरी पूर्वाधारको निम्ति एक वित्तीय ढाँचा कोरेको छ, जसले नेपालको दिगो र सभ्य शहरी विकासको लागि वित्त व्यवस्था गर्न नगरपालिकाभित्रको (आफ्नै स्रोत) र बाहिरबाट

तालिका ३.१७: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र उद्योग र नवप्रवर्तनका लागि लगानी आवश्यकता *एकाइ: ने. रु. अर्बमा

क्षेत्र/विषय	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
उद्योग	११९.४	२४५.६	३५०.३	६४९.८	३६४.९
सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र नवप्रवर्तन	८.९	१४.५	२२.५	४१.७	२३.७
जम्मा (उद्योग, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र नवप्रवर्तन)	१२८.०	२६०.०	३७२.०	६८३.०	३८८.०
पूर्वाधार र उद्योगमा गरिने कुल लगानीको प्रतिशतको रूपमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र नवप्रवर्तनमा लगानी	०.४३	०.५६	०.६१	०.७१	०.४३

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

^{१४} २०१७ मा स्वीकृत भएको यो रणनीति २०१५ देखि मस्यौदाको रूपमा रहेको थियो ।

तालिका ३.१८: शहरी आवास, सांस्कृतिक र पुरातात्विक क्षेत्रको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
भुपडपट्टी र अबैध जमिनमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्या (हजारमा)	५००	४००	३२५	२५०	१२५
खर वा पातले छाएको छाना भएको घरपरिवार एकाइको प्रतिशत	१९	१५.३	१२.५	९.७	५.०
योजनाबद्ध नयाँ शहरहरू (सङ्ख्या)	१०	२३.३	३३.३	४३.३	६०
प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका लागि बजेट विनियोजन (प्रतिशत)	१.१५	१.३८	१.५५	१.७२	२
भूकम्पबाट प्रभावित भएका सांस्कृतिक र धार्मिक सम्पदा स्थलहरूको सङ्ख्या	२,९००	१,४५०	१,०६३	४८३	०
भूकम्पबाट क्षतिभएका घरहरू (हजारमा)	४९९	७१	०	०	०
भूकम्पबाट आंशिक रूपमा क्षति भएका घरहरू (हजारमा)	२५७	३७	०	०	०
भूकम्पबाट क्षति भएका स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी संरचनाहरू (हजारमा)	४,९०४	७०१	०	०	०
भूकम्पबाट आंशिक रूपमा क्षति भएका स्वास्थ्य सुविधाहरू (हजारमा)	१,१५९	१६६	०	०	०
भूकम्पबाट क्षति भएका वा क्षतिग्रस्त भएका केन्द्रीय, जिल्ला, नगरपालिका र गाउँको संरचना (सङ्ख्या)	१,७११	२४४	०	०	०
भूकम्पसम्बन्धी विपद्का कारण मृत्यु भएका (सङ्ख्या)	८,७९०	१,२५६	०	०	०
भूकम्पसम्बन्धी विपद्का कारण चोटपटक लागेकाको (सङ्ख्या)	२२,३००	३,१८६	०	०	०

स्रोत: शहरी विकास मन्त्रालय, २०१७ ।

(वित्त अनुदान र ऋण) जस्ता विभिन्न उपायहरूबाट वित्त स्रोतहरू एकीकृत गर्दछ (शहरी विकास मन्त्रालय २०१७) । यो राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिद्वारा अनुमान गरिएको पूर्वाधार वित्त न्यूनता (gap) मा बनाइएको छ । हालैका वर्षहरूमा नगरपालिकाहरूको सङ्ख्या बढेको परिप्रेक्ष्यमा यो प्रतिवेदनले स्रोतहरूको आवश्यकता पहिचानलाई अद्यावधिक गरी वित्त स्रोतहरूको नक्साङ्कन गरेको छ ।

राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति (NUDS)-नगरपालिकाको वित्त व्यवस्था ढाँचा तीन परिदृश्यहरू ६० प्रतिशत, ७५ प्रतिशत वा ९० प्रतिशत भौतिक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने लगानीको आधारमा बनाइएको छ । पहिलो परिदृश्यमा, अर्को १५ वर्षको लागि प्रक्षेपित लगानी आवश्यकता रु. १,३९८ अर्ब रहेको छ । दोस्रो परिदृश्यमा, आवश्यकता रु. १,७४७ अर्ब रहेको छ । यदि नयाँ घोषित नगरपालिकाहरूलाई

लागतमा समावेश गर्ने र ९० प्रतिशत भौतिक लक्ष्यहरूलाई पूरा गर्ने अपेक्षा राख्ने हो भने अर्को १५ वर्षको लागि कुल आवश्यकता रु. २,०९७ अर्ब हुनेछ, जुन औसत वार्षिक लगानी २०१६ देखि २०३० सम्म रु.१३७ अर्ब हुनेछ । समग्रमा, शहरी मानकहरू पूरा गर्नको लागि अनुमानित लगानी आवश्यकताले अधिकांश लगानी शहरी सडक, स्टर्म ढल निकास र फोहोरमैला पूर्वाधारको लागि हुने देखाउँछ । त्यस्तै, लगानीको आवश्यकताको ठूलो भाग आवासको लागि जानेछ, जबकी सन् २०२२ सम्म पुनर्निर्माणको लागि पर्याप्त लगानी आवश्यक पर्नेछ (तालिका ३.१९) ।

३.२.११ जलवायु परिवर्तन

दिगो विकास लक्ष्य १३ ले जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभावहरूको सामना गर्न तत्काल कार्यहरू गर्ने आकङ्क्षा राख्दछ । सरकारको १४ औँ विकास योजनाले हरित वृद्धिको अवधारणा र जलवायु सङ्गत (climate compatible)

**तालिका ३.१२ : प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शहरी पूर्वाधार, आवास र पुनर्निर्माण लागि वार्षिक औसत
लगानी आवश्यकता**

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
नयाँ सडकहरू	५४.२	६२.१	६९.८	८१.७	६६.८
विद्यमान सडकहरूको स्तरोन्नति	२०.१	२२.९	२५.७	३०.१	२४.७
पाइपबाट खानेपानी आपूर्ति हुने घरपरिवार	१.१	१.२	१.४	१.७	१.४
शौचालय हुने घरपरिवार	०.५	०.५	०.६	०.७	०.६
विद्युत् हुने घरपरिवार	०.२	०.२	०.२	०.३	०.२
फोहोरमैला फाल्ने स्थलको विकास	०.०८	०.०८	०.०९	०.२	०.०९
ढल निकासको व्यवस्था	२५.२	२८.९	३२.६	३८.१	३१.२
ढल निकास	१०.१	११.५	१२.९	१५.२	१२.४
कुल शहरी पूर्वाधार	१११.४८	१२७.३६	१४३.२९	१६७	१३७.४
गरिबका लागि आवास	०.७	१.८	३.८	११.२	५.१
विपत्पछिको पुनर्निर्माण (धरहरू)	५७.७	३०.८	३.५	३.६	२३.४
सांस्कृतिक र पुरातात्विक स्थलहरूको पुनर्स्थापना	०.६	१.८	३.६	२.४	२.१
कुल शहरी पूर्वाधार, आवास र पुनर्निर्माण	१७०.३	१६२.२	१५४.१९	१८५.३	१६८

स्रोतहरू: शहरी विकास मन्त्रालय, २०१६, राष्ट्रिय योजना आयोग २०१६ ।

विकास मार्गलाई ग्रहण गरेको छ । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (NAPA) र स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना दस्तावेजहरूले प्राथमिकता दिएका धेरै परियोजनाहरू कार्यान्वयनमा छन् । सरकारले जलवायु परिवर्तनको बजेट कोड पनि राखेको छ जसले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी क्षेत्रहरूमा प्रतिबद्ध वा निकास गरिएको रकमहरू थाहा पाउन राज्यलाई मद्दत गर्दछ ।

निरन्तर प्रयासहरूको बाबजुद नकारात्मक प्रभाव कम गर्न र सकारात्मक प्रभाव बढाउन जलवायु परिवर्तनको प्रतिकार्यहरू सकल रूपमा अपर्याप्त छन् । नेपालको अर्थव्यवस्थाको संरचनालाई हेर्दा अनुकूलन उपायहरूको लागि प्रमुख लगानी कृषि, स्वास्थ्य, सडकको पूर्वाधार र जलविद्युत् उपक्षेत्रहरूमा गरिनुपर्दछ र न्यूनीकरणका उपायहरूका लगानीहरू यातायात र उद्योग क्षेत्रमा हुनुपर्छ । नेपालको INDC प्रतिवेदन २०१६ मा उल्लेखित अनुमानअनुसार विद्युतीय यातायात, अपशिष्टको ऊर्जामा रूपान्तरण, ऊर्जाको नराम्रा स्रोतहरू (हाइड्रोकार्बन, बाले काठ,

गोबर) लाई आधुनिक, स्वच्छ ऊर्जाबाट प्रतिस्थापन गर्न ठूलो लगानी चाहिनेछ र ऊर्जा-दक्षता परियोजनाले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनलाई कम गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

अनुकूलन र न्यूनीकरणको उपायहरूसँग सम्बन्धित परियोजनाहरूबीच र घटकहरूबीच अनुकूलन र न्यूनीकरणको लागत फरकफरक हुन्छ । प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार जलवायु परिवर्तनको प्रभाव मूल्याङ्कनविना कसैले अनुकूलन र न्यूनीकरणका उपायहरू लागू गर्नको लागि साधनको आवश्यकताहरूलाई ठीकसँग मूल्याङ्कन गर्न सक्दैन । नेपालसँग अर्थव्यवस्थाव्यापी आवश्यकता मूल्याङ्कन छैन, त्यसकारण राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (अमेरिकी डलर ३५ करोड) को आँकलन तत्काल गर्नुपर्ने कार्यको लागिमात्र हो । राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाले प्रगति गरेको छैन र जबसम्म यसले थप गति लिँदैन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन अनुकूलन आवश्यकताहरू सटिक हुने छैनन् । तथापि, दिगो विकास लक्ष्यहरू १३ को लागि बजेट

बक्स ३.१: राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीतिमा उल्लेख गरिएअनुसार शहरहरूको अपेक्षित अवस्था

- खानेपानी: खानेपानीको उपभोग शहरी वडामा प्रतिदिन १०० लिटर र ग्रामीण वडामा ६५ लिटर प्रतिव्यक्ति पुग्ने,
- शहरी वडामा पाइपको खानेपानीमा १०० प्रतिशत पहुँच र सामुदायिक खानेपानी आपूर्ति प्रणाली हुने ।
- सरसफाई: सबै परिवारको आफ्नै शौचालय र ढल निकास प्रणाली हुने ।
- फोहरमैला व्यवस्थापन: शहरी क्षेत्रहरूको १०० प्रतिशत अपशिष्ट सङ्ग्रह, स्वच्छ फोहरमैला फाल्ने स्थलको प्रावधान, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा ३ आर {(3R) कम गर्ने (reduce), पुनःउपयोग गर्ने (reuse) र पुनःचक्रीय (recycle)} प्रणाली अपनाउने ।
- यातायात: शहरी क्षेत्रहरूमा ७.५ कि.मि./वर्ग कि.मि. सडक घनत्व र १००,००० भन्दा अधिक जनसङ्ख्या भएका शहरहरूमा सार्वजनिक परि वहन सेवा ।
- आवास: सबैको लागि बेहोर्न सकिने, पर्याप्त, सुरक्षित र किफायती आवास ।
- ऊर्जा: सबै घरपरिवारसँग ऊर्जा-दक्षतायुक्त भवन डिजाइन र निर्माणसहित एक विश्वसनीय विद्युत् आपूर्ति ।
- वातावरण: एक स्वस्थ शहरी वातावरण (सौन्दर्य, सामाजिक-सांस्कृतिक रूपमा जीवन्त, समावेशी र पारिस्थितिकीय रूपमा संवेदनशील) ।

कोडले स्रोतको आवश्यकताहरूको प्रक्षेपणको लागि उचित आधार प्रदान गर्दछ । सरकारी बजेटमा अनुकूलन उपायहरूसँग सम्बन्धित धेरै घटकहरू समावेश छन्, जसमा दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) मा उल्लेख गरिएअनुसार न्यूनीकरणका लागि कम शून्य (in part) उपायहरू समावेश भएका छन् ।

लक्ष्यको लागि स्रोतसाधनको आवश्यकता अनुमान गर्न निम्न विधिहरू र सूचनाका स्रोतहरू अनुसरण गरिएको छ :-

- (क) २०१७/१८ को वार्षिक विकास कार्यक्रमबाट दिगो विकास लक्ष्य १३ अन्तर्गत जलवायु परिवर्तनको लागि पर्याप्त रकम विनियोजन गर्नको लागि कार्यक्रम र परियोजना बजेटहरूको समीक्षा गरिएको थियो । यसले जलवायु कार्यहरूसँग सम्बन्धित सबैजसो सूचकहरू समावेश गर्दछ ।
- (ख) पूर्वाधार क्षेत्रको लागि कुल अनुमानित स्रोतको ५ प्रतिशत (सडक, पानी र विद्युत्) को रकम जलवायु-रोकथाम (climate-proofing) को लागि आवश्यक पर्ने अनुमान गरिएको छ । एशियाली विकास बैंकको एशियाको पूर्वाधार

आवश्यकताहरू पूरा गर्ने (Meeting Asia's Infrastructure Needs) नामक प्रतिवेदनले अनुमान गरेको छ कि दक्षिण एसियामा जलवायु परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न कुल पूर्वाधार लागतको लगभग १६ प्रतिशत आवश्यक छ ।

- (ग) नेपालका लागि सिमेन्ट र अपशिष्ट पुनःचक्रीय उद्योगका लागि उत्सर्जनमा कमी (emission-abatement) लागत र सीमान्त कमी लागत (incremental abatement cost) प्रति टन CO₂ बराबर (अमेरिकी डलर/tCO₂e) पर्न जाने कुरा “दक्षिण एशियामा ग्रीनहाउस ग्याँस उत्सर्जन घटाउने विकल्प र लागत अर्थशास्त्र” (एशियाली विकास बैंक) “Economics of reducing Greenhouse Gas Emissions in South Asia Options and Costs (Asian Development Bank)” मा उल्लेख गरिएको छ । कृषि, स्वास्थ्य, सडकको पूर्वाधार र जलविद्युत्मा अनुकूलन उपायहरू लागू गर्न अधिकांश लगानी आवश्यक पर्नेछ । यातायात र उद्योग क्षेत्रको लागि न्यूनीकरणका उपायहरूमा ठूलो लगानी हुनेछ । नेपालको INDC प्रतिवेदन २०१६ मा उल्लेख गरिएअनुसार हरित ग्याँस उत्सर्जन कम

गर्ने उद्देश्यका लागि विद्युत् सञ्चालित यातायातका साधन, खेर गएका बस्तुहरू/अपशिष्टलाई ऊर्जामा रूपान्तरण, ऊर्जाको खराब स्रोतहरू (हाइड्रोकार्बन, बाल्ने दाउरा, गोबर) लाई आधुनिक स्वच्छ ऊर्जाद्वारा प्रतिस्थापन गर्न र ऊर्जा-दक्षताका परियोजनाहरूमा लगानी वृद्धि गर्न आवश्यक छ ।

समष्टिगत स्तरमा जलवायु परिवर्तन बजेट कोडले यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित सार्वजनिक स्रोतको मात्राको एक परिमाणात्मक अङ्क प्रदान गर्दछ । तथापि, यसले हामीलाई कुनै पनि किसिमको जलवायु परिवर्तनको प्रतिकार्यको लागि आवश्यक साधनहरूको बारेमा बताउँदैन ।

हाल नेपालले कुल बजेटको ४.५२ प्रतिशत प्रत्यक्ष रूपमा जलवायुसम्बन्धी परियोजनाहरूमा विनियोजन गरेको छ जुन वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २.३ प्रतिशत हुन्छ । यसबाहेक, कार्यक्रमहरू जुन प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छैनन् तर एक महत्वपूर्ण पूरक भूमिका खेल्दछन्, तिनीहरूले वार्षिक बजेटको २६ प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका छन् । यसले हामीलाई देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा स्रोतको अनुमान जोड्न केही स्वतन्त्रता दिन्छ । जलवायु परिवर्तनको विषयका लागि स्रोतको आवश्यकता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको

३ देखि ५ प्रतिशतसम्मको दायरामा हुनेछ । यो बजेट जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू, निजी क्षेत्रलाई न्यूनीकरण र अनुकूलन प्रविधि अपनाउने, र विभिन्न निकायहरूको क्षमता विकास गर्ने कार्यक्रमका लागि उपयुक्त हुनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य १३ को लागि लागू लागतले आकङ्क्षाहरूलाई प्राप्त गर्नको लागि पहिचान गरिएका लक्ष्य र प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको परिपूरकको काम गर्दछ । लागत अनुमानले बताउँछ कि जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणका लागि औसत वार्षिक लगानी सन् २०१६-१९ को लागि रु.२१.१ अर्ब हुनेछ जुन वृद्धि भई सन् २०२६-३० को लागि रु.३३.२ अर्ब हुनेछ । पूर्वाधार परियोजनाहरूमा जलवायु प्रतिरोधसम्बन्धी कार्यहरूको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा रहनेछ जुन ५० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ (तालिका ३.२०) ।

उत्थानशीलता र अनुकूलन क्षमता बनाउन सन् २०१६- १९ को सुरुआती वर्षहरूमा लगानीको आवश्यकता करिब पाँच भागको दुई भाग हुनेछ जुन विस्तारै कम भई सन् २०३० सम्ममा कुल लगानी आवश्यकताको एक चौथाईभन्दा केही बढी हुनेछ । यसले यस क्षेत्रमा प्रमुख हस्तक्षेपहरूको अधिल्लो भार (front-loading) लाई प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

तालिका ३.२०: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र जलवायु परिवर्तनको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
उत्थानशील तथा अनुकूलन क्षमता निर्माण	७.९	७.३	६.७	५.९	६.८
न्यूनीकरणद्वारा उत्सर्जन घटाउने	१.२	१.१	०.९	०.८	०.९
जलवायु तथ्याङ्क सुदृढीकरण	१.५	१.३	१.२	१.१	१.३
अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	१.९	०.९	०.९	०.९	०.९
पूर्वाधारका लागि जलवायु प्रतिरोधी प्रविधि (संशोधित)	८.६	११.२	१४.९	२४.५	१५.७
जलवायु परिवर्तनको कुल लागत	२१.१	२१.८	२४.६	३३.२	२५.६

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

३.२.१२ वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली

दिगो विकास लक्ष्य १५ ले भूसतही पारिस्थितिकीय प्रणालीको दिगो उपयोगलाई संरक्षण, पुनःस्थापना र बढावा गर्ने, वनको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरणविरुद्ध लड्ने र जमिनको क्षयीकरण रोक्नुका साथै यसलाई उल्ट्याउने र जैविक विविधताको क्षतिलाई पनि रोक्ने उद्देश्य राखेका छन्। लक्ष्यमा वन, वन्य जीवजन्तु, जैविक विविधता र भूमिको संरक्षण, राष्ट्रिय तथा स्थानीय योजना, विकास प्रक्रिया र गरिवी कम गर्ने रणनीतिहरूमा पारिस्थितिकीय प्रणाली र जैविक विविधताका मूल्यहरू एकीकृत गर्ने परिमाणात्मक लक्ष्यहरू राखिएको छ।

नेपालको प्राथमिकता वनको घनत्व बढाउने, पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षण गर्ने, प्राकृतिक आवासको क्षयीकरणमा कमी ल्याउने, स्थानीय समुदायहरूमा वनको व्यवस्थापन हस्तान्तरण र वनको उपयोगबाट सामाजिक-आर्थिक र वित्तीय लाभ प्राप्त गर्ने रहेको छ। तालिका ३.२१ मा दिगो विकास लक्ष्य १५ का मुख्य सूचकहरूको आवश्यकता मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरिएको छ।

आर्थिक वर्ष २०१६/१७ को दिगो विकास लक्ष्य १५ अन्तर्गत सरकारको बजेट विनियोजनले यस

क्षेत्रको निम्ति साधन आवश्यकताको प्रक्षेपणको लागि एक आधार प्रदान गर्दछ। वित्तीय वितरणमा वन्यजन्तु र वन संरक्षण, वृक्षारोपण, प्रशिक्षण, जडीबुटी विकास, समुदाय र कबुलियती वन विकास र भूसंरक्षण कार्यक्रमहरू समावेश छन्।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहद्वारा वन क्षेत्रमा उल्लेखनीय लगानी गरिएको छ। आज (जुलाई २०१७) सम्ममा, १९,३६१ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू गठन गरिएको छ। राष्ट्रिय वनको कुल १,८१३,४७८ हेक्टर जमिन सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गरिएको छ जसबाट २,४६१,५४९ घरपरिवारहरू लाभान्वित भएका छन् (वन तथा भूसंरक्षण संरक्षण विभाग, २०१७)। सामुदायिक वनको व्यवस्थापनको लागि प्रत्येक सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको लागि वार्षिक लागत करिब रु. ११९,००० पर्ने अनुमान गरिएको छ। कुल लागतमध्ये, वन उपभोक्ता समूहहरूले करिब ६४ प्रतिशत हिस्सा श्रमको रूपमा बेहोर्दछन्। दातृ पक्षले कुल लागतको करिब १६ प्रतिशत योगदान दिन्छ र सरकारले करिब १३ प्रतिशत हिस्सा बेहोर्दछ (भट्टराई २०११)।

दिगो विकास लक्ष्य १५ को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न साधनहरूको आवश्यकताहरूको अनुमानका

तालिका ३.२१ : दिगो विकास लक्ष्य १५ (वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२५	सन् २०३०
समुदायमा आधारित व्यवस्थापनअन्तर्गतका वन (कुल गहन वन क्षेत्रको प्रतिशतमा)	३९.०	३९.८	४०.४	४१.०	४२.०
संरक्षित क्षेत्र (कुल भूमि क्षेत्रको प्रतिशतमा वनसहित)	२३.०	२३.३	२३.३	२३.३	२३.३
ताल, सिमसार र पोखरीको संरक्षण (सङ्ख्या)	१,७२७	२,५९९	३,२५४	३,९०९	५,०००
कबुलियती वन समूहहरूलाई वन हस्तान्तरण (,००० हेक्टरमा)	४४.६	४४.६	४४.६	४४.६	४४.६
सार्वजनिक र निजी भूमिमा वृक्षारोपण (हेक्टर प्रतिवर्ष)	-	५,०००	५,०००	५,०००	५,०००
जङ्गली बाघहरू (सङ्ख्या)	१९८.०	२०५.०	२१०	२१६	२२५.०
गैंडा (सङ्ख्या)	५३४.०	६००.०	६५०	७००	७८३.०
वनको नोक्सान र क्षयीकरण दर (प्रतिशत)	१.९०	१.३९	१.०१	०.६३	०.०

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७।

तालिका ३.२२: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र वन र पारिस्थितिकीय प्रणालीको लागि वार्षिक औषत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औषत
राष्ट्रिय वनको संरक्षण/जैविक विविधता संरक्षण	११.८	१६.४	२१.८	३२.१	२१.५
वन्यजन्तु संरक्षण	१.१	१.६	२.१	३.१	२.१
जडीबुटी विकास	०.३	०.४	०.६	०.९	०.६
दिगो वन व्यवस्थापन र ग्रामीण जनजीविका बिस्तार	०.९	१.२	१.६	२.४	१.६
प्रशिक्षण, अनुसन्धान र विकास	१.२	१.६	२.१	३.१	२.१
सामुदायिक वनमा लगानी	१.७	२.४	३.२	४.७	३.१
अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	३.६	४.९	६.६	९.७	६.५
जम्मा	२०.६	२६.५	३८.०	५६.१	३७.४

*राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

लागि निम्न प्रक्रियालाई अनुसरण गरिएको छ:-

(क) सरकारको वार्षिक विकास कार्यक्रम २०१७-१८ मा वन क्षेत्रको लागि निर्धारित बजेटलाई वन क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यहरूको लागतको परिमाण निर्धारण गर्न आधारको रूपमा लिइएको छ । जलवायु कार्यका लागि बजेटमा चालु वन कार्यहरूसँग सम्बन्धित सूचकहरूलाई सम्बोधन गर्न बजेट थपिएको छ ।

(ख) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूद्वारा सामुदायिक वनमा गरिएको वार्षिक लगानीलाई वन क्षेत्रको स्रोत अनुमानमा जोडिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य १५ (वन र पारिस्थितिकीय प्रणाली) को लागि वार्षिक औषत लगानी आवश्यकता सन् २०१६ देखि २०३० सम्मको लागि औषत रु. ३७.४ अर्ब र सन् २०१६-१९ को लागि रु. २०.६ अर्ब अनुमान गरिएको छ । सन् २०२०-२२ को लागि यसमा वृद्धि भई रु. २८.५ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. ३८.२ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. ५६.१ अर्ब पुग्न जानेछ (तालिका ३.२२) । वन र जैविक विविधता संरक्षणले यो क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगट्नेछ । त्यसैगरी, प्रशिक्षण, अनुसन्धान र अनुगमनले कुल लगानी आवश्यकताको लगभग एक चौथाई ओगट्नेछ । दिगो विकास लक्ष्य १५

को लागि निर्धारित लागत र यसका हस्तक्षेपहरू दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) मा निर्धारित आशाहरूप्रति लक्षित छन् ।

३.२.१ शासकीय

दिगो विकास लक्ष्य १६ (शासन र सबै तहमा समावेशी संस्थाहरू) को लागि मुख्य नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा लागत अनुमानमा न्यायमा पहुँच, भ्रष्टाचारविरुद्ध क्षमता निर्माण, सेवा प्रवाहमा सुधार, योजनाको लागि क्षमता विकास, बजेट तथा कार्यान्वयन, चुनावको बारेमा सचेतना, दिगो विकास लक्ष्यहरूको अनुगमनको लागि तथ्याङ्क प्रणाली विकास र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली सुदृढीकरण समावेश गरिएको छ (तालिका ३.२३) ।

शासकीयको लागत अनुमान दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) मा राखिएका सूचकहरूमा निर्धारित परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न नजिकको सम्बन्ध (proximate) रहेका हस्तक्षेपहरूद्वारा हिसाब गरिएको छ । यसमा न्यायमा पहुँच (कानून र न्यायको लागि खर्चमा प्रतिबिम्बित), भ्रष्टाचारीको बारेमा धारणा (भ्रष्टाचारविरुद्ध अन्तर्गत प्रतिबिम्बित), हिंसात्मक विद्रोह र विस्थापनबाट प्रत्यक्ष मृत्यु (शान्ति र सुरक्षासम्बन्धी खर्चमा प्रतिबिम्बित, जसमा प्रहरी

तालिका ३.२३: दिगो विकास लक्ष्य १६ (शासकीय व्यवस्था) को परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरू

परिमाणात्मक लक्ष्य र सूचकहरू	सन् २०१५	सन् २०१९	सन् २०२२	सन् २०२६	सन् २०३०
सशस्त्र र हिसात्मक द्वन्द्वबाट भएको प्रत्यक्ष मृत्यु (सङ्ख्या)	१,६२८	-	-	-	-
सार्वजनिक पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचार (जम्मा ६ अङ्कमा प्राप्त)	३	४	४	४	५
भ्रष्टाचारसम्बन्धमा जनताको धारणा (भ्रष्टाचार सूचकाङ्क अङ्क)	२९	२१	१५	१०	०
भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि सुशासन	-०.७८	०	१	१	२
सार्वजनिक संस्थाहरूमा महिलाहरूद्वारा निर्णय लिने पदहरूमा पदग्रहण गरेको अनुपात (प्रतिशत)	१५	२०.३	२४.३	२८.३	३५
जन्म दर्ता (५ वर्षमुनिका बालबालिका जसको जन्म दर्ता गरिएको छ त्यसको प्रतिशत)	५८.१	६६	७९	८६.९	१००

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१७ ।

समाविष्ट छ), उच्च मतदान (चुनावी सचेतनाको लागि खर्चमा प्रतिबिम्बित), सार्वजनिक प्रशासनको गुणस्तर (सेवा प्रवाहमा सुधारमा प्रतिबिम्बित) र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समावेश छन् । अन्य सूचकहरूलाई प्रायः नीति र संस्थाहरूमा फर्त सम्बोधन गरिनेछ ।

शासकीय लागत (तालिका ३.२४) ले देखाउँछ कि प्रमुख हस्तक्षेपहरूका लागि आवश्यक लगानी सन् २०१६-१९ को प्रतिवर्ष रु.४८.१ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु.५१.६ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु.५४.८ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. ५९.२ अर्ब रहेको छ । दिगो विकास लक्ष्य १६ को वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता रु.५३.९ अर्ब रहेको छ (तालिका ३.२४) । लगानीको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा (४६.६५) शान्ति र सुरक्षाको लागि जानेछ जबकि दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित योजना, बजेट, कार्यान्वयन, तथ्याङ्क उत्पादन, दिगो विकास लक्ष्यप्रति उत्तरदायी अनुगमन र मूल्याङ्कनको क्षमता विकासको लागि २० प्रतिशत लाग्ने अनुमान छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि तथ्याङ्क प्रणाली विकास: दिगो विकास लक्ष्य एजेण्डाको अनुगमनको लागि राष्ट्रिय तथ्याङ्कीय क्षमतामा विशेष महत्वपूर्ण सुधारको आवश्यकता पर्दछ । दिगो

विकासका विभिन्न आयामहरूमा सही, सान्दर्भिक र यथासमयमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य कमजोर तथ्याङ्कीय प्रणाली भएका देशहरूको लागि एक मुस्किल कार्य हो । यसैले, २०३० एजेण्डाको प्रगति अनुगमन र प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि महत्वपूर्ण तथ्याङ्कीय प्रमाणहरूको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय तथ्याङ्कीय प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्न आवश्यक छ ।

उच्च गुणस्तरका तथ्याङ्कले सार्वजनिक स्रोतहरूमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्वलाई बढावा दिन पनि मद्दत गर्दछ । दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि नियमित गुणस्तरीय तथ्याङ्कको आपूर्ति सुनिश्चित गर्नका लागि नेपालले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्ने कार्यमा जोड दिइने छ ।

तथ्याङ्कीय विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीति (NSDS) नेपाल २०१६-२० (मस्यौदा प्रतिवेदन) ले राष्ट्रिय तथ्याङ्कीय प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्न, दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमन गर्न र अन्य राष्ट्रिय विकास आवश्यकताहरूको लागि तथ्याङ्कीय गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने सोच राखेको छ । तथ्याङ्कीय विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीतिले लैङ्गिक, सामाजिक समूह, वर्ग र भौगोलिक स्थानमा आधारित दिगो विकास लक्ष्यका परिणामहरू

तालिका ३.२४: प्रमुख नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू र शासकीय र सेवा प्रवाहको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता*

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

हस्तक्षेपहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
कानून र न्याय	३.८	४.२	४.४	४.६	४.३
शान्ति तथा सुरक्षा	२२.४	२४.१	२५.४	२७.३	२५.१
अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	२.४	२.६	२.८	२.९	२.७
भ्रष्टाचारविरुद्धका काम कारबाही	०.८	०.९	०.९	१.१	०.९
तथ्याङ्क उत्पादन लागत	१.१	४.६	४.८	५.४	४.२
मतदाता सचेतना	१.१	१.१	१.२	१.३	१.२
योजना, बजेट, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	३.७	३.९	४.२	४.५	४.२
सेवा प्रवाह सुधार	११.९	१०.२	१०.९	११.५	११.३
जम्मा	४८.१	५१.६	५४.८	५९.२	५३.९

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

(outcomes) लक्ष्यहरूको अनुगमनमा सेटिङ, विश्लेषण र तथ्याङ्कको अभाव पूरा गर्न धेरै नयाँ सर्वेक्षणहरू गर्न सिफारिस गरेको छ । केही विद्यमान सर्वेक्षणहरूमा आवश्यकताअनुसार केही सुधार/अनुकूलन (customize) पनि गरिएको छ ।

तथ्याङ्कीय विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीतिमा प्रयोग गरिएको लागत अनुमान विधिलाई दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि तथ्याङ्कीय प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्नको निम्ति आवश्यक लगानी प्राप्त गर्न अनुशरण गरिएको छ । तथ्याङ्कीय विकासको लागि राष्ट्रिय रणनीतिको लागत अनुमानले विकासको दृष्टिकोणबाट आधिकारिक तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र उत्पादन गर्न सरकारी निकायहरूको क्षमता विकासको लागि लगानीको आवश्यकतामा जोड दिएको छ । यस रणनीतिले राष्ट्रिय तथ्याङ्कीय प्रणालीका प्रमुख पाँच सरकारी निकायहरू-केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय र संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन मन्त्रालयलाई समेटेको छ । यसैगरी यस रणनीतिमा तथ्याङ्क उत्पादनको निम्ति माथि उल्लेखित निकायहरूको आवश्यकता अनुमान गरिएको छ । यी निकायहरूले राष्ट्रिय

तथ्याङ्कीय प्रणाली क्षेत्रहरूको लगभग ८० प्रतिशत ओगटेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि तथ्याङ्कीय प्रणाली सुदृढ गर्न कुल लागत आवश्यकताहरू यस क्षेत्रको कुल लागतको ८० प्रतिशत हुन्छ, जबकि अन्य आवश्यक तथ्याङ्क सुदृढीकरण गर्न बाँकी २० प्रतिशत चाहिन्छ । तथ्याङ्कीय विकासको निम्ति राष्ट्रिय रणनीतिमा उल्लेख भएअनुसार सन् २०१६-२०२० को लागि वार्षिक अनुमानको आधारमा लागत परिमाण निर्धारण गरिएको छ । सन् २०२० भन्दापछिका वर्षहरूका लागि तथ्याङ्क सुदृढीकरण लागतहरू logistic regression प्रयोग गरी निकालिएको सन् २०१६-२०२० को लागत तथ्याङ्कमा आधारित छ । यसरी, दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकताको लागि तथ्याङ्क उत्पादनको कुल लागत रु.६३ अर्ब हुने अनुमान गरिएको छ ।

३.३ समग्र दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता

प्रमुख दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूको लागत अनुमानले सन् २०३० को लागि निर्धारित लक्ष्य

प्राप्त गर्न कुल लगानी आवश्यकता औसतमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४७.८ प्रतिशत हुने कुरा देखाउँछ। सन् २०१६-१९ को लागि औसत वार्षिक लगानी आवश्यकता रु. १,०५५.८ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. १,५५८.५ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. २,०४६ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. ३,०६९.३ अर्ब रहने अनुमान गरिएको छ। त्यसैले, दिगो विकास लक्ष्यको सम्पूर्ण अवधिको लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता रु. २,०२४.८ अर्ब रहेको छ।

महत्तम परिदृश्य (Optimum scenario) मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको आवश्यकता ४७.७८ प्रतिशत रहेको छ। यो दिगो विकास लक्ष्यको लगानी

आवश्यकता आर्थिक वर्ष २०१४/१५ को ४१ प्रतिशतको तुलनामा अपेक्षाकृत रूपमा उच्च रहेको छ। ठूलो वित्तीय व्यवस्थाका स्रोतहरू परिचालन गरी यो प्राप्त गर्न सकिनेछ। सन् २०१६-१९ को लागि वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४३.७९ प्रतिशत रहेको छ, जुन सन् २०२६-३० को अवधिमा वृद्धि भई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४९.७८ प्रतिशत पुग्नेछ (तालिका ३.२५)।

कुल लगानी आवश्यकतामध्ये गरिवीले ७.५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ, जबकि समावेशी वृद्धि (मुख्यतः श्रम र पर्यटन) कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा र लैङ्गिकले क्रमशः २.८ प्रतिशत, ५.८ प्रतिशत, ६.६ प्रतिशत, १५.५ प्रतिशत र ०.७ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका

तालिका ३.२५: दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनका लागि समग्र वार्षिक औसत लगानी आवश्यकता *

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरू	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
गरिवी	७६.७	१३४.६	१७४.०	२११.८	१५३.०
कृषि	७२.२	९९.२	१२०.१	१४१.१	११८.०
स्वास्थ्य	५६.३	९१.३	१३७.५	२२०.१	१३४.०
शिक्षा	१३८.८	२०६.५७	३१६.०	४९३.४	३०६.६
लैङ्गिक	७.४	१२.२	१६.४	२३.४	१५.६
खानेपानी तथा सरसफाई	३७.०	१००.५	९१.७	८६.४	७६.७
ऊर्जा	६९.०	१३२.५	२३९.१	५०२.८	२६०.४
श्रम र पर्यटन	२८.९	४३.३	६३.४	८३.६	५६.८
यातायात, उद्योग तथा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	२९६.३	४६२.२	६०६.५	९६३.१	६१३.८
शहरी पूर्वाधार	१७०.२	१६१.८	१५४.२	१८५.३	१६८.०
जलवायु परिवर्तन	२१.१	२१.८	२४.६	३३.२	२५.६
वन	२०.६	२६.५	३८.०	५६.१	३७.४
शासकीय व्यवस्था	४८.१	५१.६	५४.८	५९.२	५३.९
दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकता	१,०४३.०	१,५४४.०	२,०३६.०	३,०६०.०	२,०२५.०
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा कुल दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता	४३.०	४८.०	४९.०	५०.०	४८.०

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान।

तालिका ३.२६: दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकताको संरचना (Composition)*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्र	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२६	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
गरिबी	७.३	८.६	८.५	६.९	७.५
कृषि	७.८	६.८	६.९	४.८	५.८
स्वास्थ्य	५.३	५.८	६.७	७.२	६.६
शिक्षा	१३.१	१३.२	१५.४	१६.०	१५.१
लैङ्गिक	०.७	०.७	०.८	०.७	०.७
खानेपानी तथा सरसफाई	३.४	६.४	४.४	२.८	३.८
ऊर्जा	६.६	८.५	११.६	१६.४	१२.८
श्रम र पर्यटन	२.७	२.७	३.१	२.७	२.८
यातायात, उद्योग तथा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	२८.०	२९.६	२९.६	३१.३	३०.३
शहरी पूर्वाधार	१६.१	१०.३	७.५	६.०	८.४
जलवायु परिवर्तन	१.९	१.३	१.१	१.०	१.२
वन	१.९	१.८	१.८	१.८	१.८
शासन व्यवस्था	४.७	३.६	२.९	२.१	२.८
उपजम्मा	१००	१००	१००	१००	१००

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

छन् । खानेपानी तथा सरसफाई र ऊर्जाको हिस्सा क्रमशः ३.८ प्रतिशत र २१.८ प्रतिशत रहेको छ । भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधारको सबभन्दा बढी ३०.३ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ, जबकी शहरी विकास, आवास र पुनर्निर्माणको हिस्सा आवश्यकताको करिब ८.४ प्रतिशत रहेको छ । अन्य दिगो विकास लक्ष्यको सम्बन्धमा, जलवायु परिवर्तनले १.२ प्रतिशत, वनले १.८ प्रतिशत र शासकीयले २.८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन् (तालिका ३.२६) ।

लगानीको आवश्यकताको अगाडि वा पछाडि भार (front or back loading) गर्नुपर्ने भएको कारणले लगानीको आवश्यकताको संरचना (Composition) विभिन्न अवधिका लागि फरक रहेको छ । उदाहरणको लागि, कृषिको लागि लगानी आवश्यकता सन् २०१६-१९ मा ७.८ प्रतिशतबाट घटेर सन् २०२६-३० मा ४.८ प्रतिशतमा पुग्नेछ । यसको मुख्य कारण सिँचाइ र कृषि पूर्वाधार जस्तै

सडक, विद्युत् र बजार पूर्वाधारमा प्रारम्भिक चरणमा ठूलो लगानी गरिनुपर्ने भएकाले हो । तथापि, जनसङ्ख्याको लागि राम्रो स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य विमाले समेट्ने जनसङ्ख्या र सेवा प्रवाहमा सुधार गर्न स्वास्थ्य पूर्वाधारमा ठूलो लगानी आवश्यक पर्ने भएकाले यस अवधिमा सन् २०१६-१९ मा कुल लगानीको ५.३ प्रतिशत रहेको लगानी बढेर सन् २०२६-३० मा ७.२ प्रतिशत पुग्नेछ । ठूला जलविद्युत् परियोजनाहरू पछिल्ला वर्षहरूमा कार्यान्वयन हुनेभएको कारण यस चरणमा ठूलो साधनको आवश्यकता रहनेछ । यसले गर्दा कुल लगानी आवश्यकतामा ऊर्जाको अंश सन् २०१६-१९ मा ६.६ प्रतिशत रहेकोमा बढेर १६.४ प्रतिशतसम्म पुग्नेछ । प्रायः सबै भूकम्पसम्बन्धी पुनर्निर्माण, गरिबको लागि आवास र नयाँ घोषित नगरपालिकाका आधारभूत पूर्वाधारहरू सन् २०२२ सम्ममा सम्पन्न भइसक्ने भएको कारणले शहरी विकास, आवास र पुनर्निर्माणको हिस्सा सन् २०१६-१९ को १६.१ प्रतिशतबाट घटेर सन्

२०२६-३० मा ६ प्रतिशत पुग्नेछ (तालिका ३.२६) । तथापि, १५ वर्षको अवधिभरमा यातायात, उद्योग, वन, लैङ्गिक, श्रम, पर्यटन र जलवायु परिवर्तनमा आवश्यक पर्ने लगानीको अंश लगभग समान रहनेछ । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको अधिल्ला वर्षहरूमा मुख्यतः खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिएको कारणले कुल आवश्यकतामा यो क्षेत्रको अंशमा फड्को मारेको देखिएको छ ।

समग्रमा दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख क्षेत्रहरूको आवश्यकता मूल्याङ्कन र लागत अनुमानले दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) ले २०३० को लागि निर्धारण गरेका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूलाई समेटेको छ । लगानी आवश्यकताहरू उचित छन्, वित्तीय व्यवस्थाको पूर्ति सार्वजनिक, निजी र अन्य गैह्रसरकारी क्षेत्रहरू र बाह्य विकास साभेदारहरूमार्फत केही अतिरिक्त प्रयासहरूद्वारा गरिनेछ (यसबारेमा अध्याय ४ मा छलफल गरिनेछ) ।

परिच्छेद ४

दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था रणनीति

अधिल्ला अध्यायहरूमा उल्लेख गरिएजस्तै दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा एक महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा वित्तीय स्रोतहरूको परिचालन रहेको छ। दिगो विकास लक्ष्य महत्वाकाङ्क्षी भएकाले यिनीहरूको उपलब्धिका लागि वित्त व्यवस्थाको आवश्यकताले आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतहरूको स्तर वृद्धिको माग गर्दछ। कम प्रतिव्यक्ति आय र तुलनात्मक रूपमा उच्च करले दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि मुलुकको आन्तरिक स्रोतहरूमा मात्र निर्भर हुन अनुमति दिंदैन। अर्कोतर्फ, निजी क्षेत्रद्वारा निजी स्रोतहरू वा व्यावसायिक ऋणमार्फत बाह्य वित्त व्यवस्था गर्नमा पनि यसको सीमितता छ। त्यसैले, आवश्यक लगानीको मात्रालाई विचार गरेर अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले आधिकारिक विकास सहायता (ODA) को रूपमा सहयोग र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहूलियत प्रदान को अपेक्षा गरिएको छ। तथापि, अति कम विकसित देशहरूको विकासको लागि गरिएका व्यापार, सहायता, लगानी र वित्त व्यवस्थाका धेरै प्रतिबद्धताहरू सार्थक मात्रामा साकार नभएको अवस्थामा विश्वस्तरका प्रतिबद्धता पूर्णरूपमा साकार हुन्छन् भन्ने कुरा कल्पना गर्नु धेरै आशावादी हुनेछ। यसबाहेक, दिगो विकास लक्ष्य १७ को लागि निर्धारित आधिकारिक विकास सहायता लक्ष्यहरूको आवधिक मूल्याङ्कनको लागि परिमाणात्मक सूचकहरूको अभावले गर्दा विश्वव्यापी सहायताको अनुगमनमा कठिनाइ हुने देखिन्छ।

दिगो विकास लक्ष्यको लगानीले सरकारी, निजी र विकास सामुदायिकहरूबाट मिल्दो तार्किक प्रयास मांग गरेअनुरूप वित्त व्यवस्था अन्तर एकीकृत नगरिएको स्तर (disaggregated level)

मा विश्लेषण गरिनुपर्नेछ। निम्न खण्डहरूले दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था स्रोतहरूको मूल्याङ्कन, वित्त व्यवस्था अन्तरालहरूको विश्लेषण र आवश्यकता पूरा गर्नको लागि प्रमुख रणनीतिहरू पहिचान गर्न खोजेको छ।

४.१ घरपरिवार वित्त व्यवस्था (Household Financing)

आधारभूत सामाजिक र आर्थिक सेवाहरूमा घरपरिवार खर्च उल्लेखनीय छ। ऐतिहासिक रूपमा विप्रेषणले घरपरिवार क्षेत्रको आर्थिक दृष्टिकोणले बेहोर्ने क्षमता (affordability) बढाएको छ। उनीहरू अबै पनि दिगो विकास लक्ष्यसँग मिल्ने केही क्षेत्रहरूमा योगदान गर्न सक्दछन्। प्राथमिक शिक्षा र अत्यावश्यक स्वास्थ्य हेरचाहका लागि सीधा र अप्रत्यक्ष प्रयोगकर्ता शुल्क गरिबहरूको पहुँचको लागि अवरोध हुन्छ भन्ने कुराका बलिया प्रमाणहरू छन्। प्रयोगकर्ता शुल्क अन्त्य गर्दा यसबाट सरकारी राजस्वमा हुने कमीको पूर्तिका लागि सहायता वृद्धिको आवश्यकता पर्दछ। यसैले, दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि घरपरिवारको योगदानहरू तर्जुमा गर्न नीतिगत सङ्गति (policy coherence) आवश्यक हुन्छ। राम्ररी तयार गरिएको प्रयोगकर्ता शुल्कको प्रोत्साहन प्रभाव नीतिको उद्देश्यसँग मेलखाने हुनुपर्छ। यसबाहेक, सबै क्षेत्रहरूमा तिर्नसक्ने क्षमताको आधारमा घरपरिवारको योगदान अनुमान गर्न अत्यावश्यक हुन्छ। यस रणनीतिमा घरपरिवारको लागि पकेटको (OoP) खर्चको प्रावधानबारे बुझ्न देहायका सिद्धान्तहरू मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहेका छन्-

(क) निजी पकेटको खर्चका योगदानहरू ती क्षेत्रहरूमा सीमित गर्ने जहाँ राम्ररी तयार गरिएको प्रोत्साहन प्रभावहरू समग्र नीतिको उद्देश्यसँग मेलखाने हुन्छ ।

(ख) सर्वव्यापी सामाजिक सेवाहरू जस्तै प्राथमिक विद्यालय शिक्षा, प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमहरू, लैङ्गिक समानता सुधार, आधारभूत स्वास्थ्य उपचार, पोषण कार्यक्रमहरू र यातायात पूर्वाधारको लागतको योगदानमा प्रयोगकर्ता शुल्कहरू जोड्नु हुँदैन ।

(ग) वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिमा धेरै समृद्ध परिवारले केही कार्यक्रमसम्बन्धी खर्च बेहोर्न सक्दछन् भन्ने तथ्यलाई समावेश गनुपर्दछ ।

जीवनस्तर सर्वेक्षणमा दिइएका आधारमा यहाँ नेपाली घरपरिवारहरूलाई तीन आय खण्डहरूमा समूहकृत (cluster) गरिएको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०११) ।

(क) पहिलो खण्डमा प्रतिव्यक्ति आय राष्ट्रिय गरिबी रेखाभन्दा तल रहेका घरपरिवारहरू छन् । यी घरपरिवारहरू पुँजी वा सञ्चालन लागतमा योगदान गर्न सक्षम छैनन्, किनभने खाना र अन्य आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न तिनीहरूको आय अपर्याप्त छ । कुल परिवारको लगभग २२ प्रतिशत^{१६} यस्ता परिवार रहेका छन् । आधाररेखा परिदृश्यको लागि यो अनुपात २०३० भरि नै कायम रहनेछ । वैकल्पिक परिदृश्यको लागि यो १३ प्रतिशत हुनेछ । यी घरपरिवारहरू दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित सेवाहरूको लागि कुनै शुल्क वा मोल तिर्न सक्षम नहुने भएकोले तिनीहरूलाई मुख्य रूपमा श्रमवाहेकका अन्य योगदानहरूबाट मुक्त गरिएको छ ।

(ख) घरपरिवारको दोस्रो खण्डको प्रतिव्यक्ति आयको स्तर गरिबीको रेखाभन्दा माथि रहेको छ,

तालिका ४.१ : प्रस्तावित घरपरिवार वित्त व्यवस्था मापदण्ड (आय समूहको वर्गीकरणअनुसार दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा)

क्षेत्रहरू/ घरपरिवारको किसिम	घरपरिवार १	घरपरिवार १	घरपरिवार २	घरपरिवार २	घरपरिवार ३	घरपरिवार ३
अनुपात	०.१३५	०.०८५	०.२४	०.२४	०.१५	०.१५
	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी
गरिबी	०	०	०	५	१०	१०
श्रम तथा पर्यटन	०	०	०	०	५	५
कृषि	०	०	५	५	१५	१५
स्वास्थ्य	०	०	५	५	१०	१०
शिक्षा	०	०	५	१०	१०	१५
लैङ्गिक	०	०	०	१	१	१
खानेपानी तथा सरसफाई	१	१	३	३	१०	१०
ऊर्जा	१	१	१	१	५	५
यातायात, उद्योग तथा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	१	१	३	४	५	६
शहरी पूर्वाधार	१	१	५	६	८	१०
जलवायु परिवर्तन	०	०	१	१	२	२
वन	०	०	५	५	५	५
शासकीय व्यवस्था	०	०	१	१	२	२

स्रोत: के.त.वि. (२०११), र राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

^{१६} २०१५ मा घरपरिवारका २१.६ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबीमा थिए । तथापि, २०३० सम्ममा, २१.६ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी घरपरिवारहरू ५ प्रतिशतभन्दा कम हुनेछन् । घरपरिवारको पहिलो समूहको वैकल्पिक परिदृश्यको लागि यी दुई अनुपातहरूको औसत लिइएको छ ।

तालिका ४.२ : घरपरिवार वित्त व्यवस्थापन प्रक्षेपण (आय समूहको वर्गीकरणअनुसार दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताका प्रतिशतमा)*

विषय/वर्ष	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
औषत प्रति व्यक्ति आय (रु.)	९७,४४४	१४९,२८०	२१८,०८४	३७०,५५७	२२२,९७७
घरपरिवारको आय (रु.)	४३८,४९९	६७१,७६१	८७२,३३७	१,४८२,२३०	८९९,९०९
पकेट खर्च (OoP) (रु.)	४७,४७५	६८,८८५	८९,७७६	१३१,४७७	८८,२९८
दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता (रु. दश लाखमा)	१,०५५	१,५५९	२,०४६	२,९३९	२,०२५
दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतको रूपमा घरपरिवार पकेट खर्च	४.५	४.४	४.४	४.५	४.४
प्रतिव्यक्ति आयको प्रतिशतको रूपमा घरपरिवार खर्च	१०.८	१०.३	१०.३	८.९	९.९

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

तर राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको तुलनामा तिनीहरू दोब्बर तल रहेका छन् । आधाररेखा परिदृश्यमा यी घरपरिवारले लगभग ४८ प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेका छन् र वैकल्पिक परिदृश्यमा लगभग ४५ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ ।^{१७} उनीहरूले दिगो विकास लक्ष्य सामान र सेवाहरूको आंशिक रूपमा सञ्चालन लागतहरू साथै पुँजीगत लागतलाई बेहोर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

(ग) बाँकी (३० प्रतिशत) घरपरिवारहरू सञ्चालन र पुँजीगत लागतको एक महत्वपूर्ण अंश तिर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने अनुमान गरिएको छ । वैकल्पिक परिदृश्यमा जब आय वृद्धिले धेरै घरपरिवारलाई माथि उठाएर यस समूहमा पुऱ्याउँछ, सबैभन्दा धनी घरपरिवार समूह ४२ प्रतिशतसम्म पुग्ने अनुमान गरिएको छ ।^{१८}

गरिब घरपरिवारको अनुपात शहरी क्षेत्रमा भन्दा ग्रामीण इलाकामा उच्च रहेकोले उनीहरूलाई स्थानअनुसार फेरि वर्गीकृत गरिएको छ । ग्रामीण घरपरिवारमध्ये सबैभन्दा कम आय

समूह (निरपेक्ष गरिबीको घरपरिवार) २७ प्रतिशत छन् । यद्यपि, यस्तो स्पष्ट जानकारी उच्च आय समूहहरूको लागि उपलब्ध छैन । यसबाहेक, नयाँ प्रशासनिक संरचनाले ग्रामीण र शहरी क्षेत्रहरूलाई पुनःवर्गीकरण गरेको छ र जनसङ्ख्या वितरण बराबरजसो (symmetric) छ । यसकारण, दोस्रो र तेस्रो समूहमा ग्रामीण घरपरिवारसँग शहरी घरपरिवारहरूको आयस्तर अनुमान गर्न एकै अनुपात लागू गरिएको छ (तालिका ४.१) ।

योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणाली गरिबीलाई सम्बोधन गर्नको लागि डिजाइन गरिएको सार्वजनिक वस्तुहरू तथा सेवाहरूको लागि चालु वा सञ्चालन र मर्मत लागत बेहोरेर र साथै गरिबीविरुद्धको लक्षित कार्यक्रमको लागि श्रम सहयोग प्रदान गरेर धेरै सम्पन्न घरपरिवारले गरिबीसँग सम्बन्धित वित्तीय व्यवस्थापनमा योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । यिनीहरूले कृषि र सिँचाइमा केही चालु खर्चहरू पनि बेहोर्ने अपेक्षा गरिएको छ । स्वास्थ्यमा पनि धेरै सम्पन्न घरपरिवारले स्वास्थ्य विमा र स्वास्थ्य

^{१७} नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०११/११ अनुसार २०११ मा प्रतिव्यक्ति आय रु.१९,२६१ थियो । यो प्रतिव्यक्ति आयको दोब्बर आय (रु. ३८,५४२) लाई घर परिवारको दोस्रो समूहको लागि थ्रेसहोल्डको रूपमा लिइएको छ । तेश्रोदेखि सातौँ दशांसहरू (deciles) मा परिवारको प्रतिव्यक्ति आय यसै श्रेणीभित्र रहेको छ । त्यसैले घरपरिवारको मध्य समूहभित्र पर्नेहरू घरपरिवारको लगभग ४८ प्रतिशत छन् । २०३० सम्मको राष्ट्रिय प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि ७ प्रतिशतसम्म पुग्न सक्ने अनुमानअनुसार निरपेक्ष गरिबीमा रहेका केही घरपरिवारले यस समूहमा स्तरोन्नति गर्नेछन् र केही थप घरपरिवारहरूले तेश्रो समूहमा स्तरोन्नति गर्न सक्नेछन् । यसरी वैकल्पिक परिदृश्यमा यस आय समूहमा घरपरिवारहरूको अनुपात ४५ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ ।

^{१८} यो बाँकी रहेको शेष समूह हो जसले वैकल्पिक परिदृश्यमा ४२ प्रतिशत घरपरिवारहरू समेट्न सक्छ । १३ प्रतिशत घरपरिवार पहिलो आय समूहमा र ४५ प्रतिशत घरपरिवार दोस्रो आय समूहमा रहनेछन् भन्ने मान्यताको आधारमा उक्त समूहको प्रतिशत निर्धारण गरिएको छ ।

सेवाको चालु लागतको केही भाग तिर्न सक्छन् । यसैगरी, यिनीहरूले खानेपानी र सरसफाई, ऊर्जा, यातायात र पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवाको सेवा शुल्क तिर्ने अपेक्षा गरिएको छ । तथापि, गरिब घरपरिवारहरूले पकेट खर्चबाट योगदान दिने अपेक्षा गरिएको छैन । तर तिनीहरूले आधारभूत सेवाका लागि न्यूनतम भुक्तानी गर्ने अपेक्षा भने गरिएको छ । यस्तो व्यवस्था निशुल्क रूपमा उपलब्ध हुने बस्तु र सेवाहरूको दुरुपयोग रोक्नको लागि गरिएको हो ।

घरपरिवारको ग्रामीण-शहरी वर्गीकरण दुईवटा कारणले आवश्यक हुन्छ । पहिलो, धेरैजसो उपयोगी सेवाको लागि शहरी घरपरिवारहरूसँग बेहोर्ने क्षमता बढी हुन्छ । दोस्रो, शहरी सुविधाहरू केही हदसम्म निजी क्षेत्रबाट प्रवाह गरिन्छ र घरपरिवारहरू पकेटबाट खर्च गर्न बाध्य हुन्छन् ।

दिगो विकास लक्ष्यको घरपरिवारको वित्त व्यवस्थामा एउटा महत्वपूर्ण पक्ष सार्वजनिक लगानीको वित्त व्यवस्था एक स्रोतको रूपमा घरपरिवारको योगदान (शुल्कहरू) को दोहोरो गणना हुनसक्ने जोखिम रहन्छ । जब हामीले घरपरिवारको योगदान खातालाई दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको एक स्रोतको रूपमा हिसाब गर्छौं यसलाई फेरि सरकारी राजस्वअन्तर्गत जोड्नु हुँदैन । यसको सट्टा यदि केही शुल्क पहिले नै सरकारको गैह्रकर राजस्वको एक भाग भइसकेको भए दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको वित्तीय व्यवस्थापनमा घरपरिवारको प्रत्यक्ष योगदान अनुमान गर्दा यिनीहरूलाई समायोजन गरिनुपर्छ । विद्युत्, खानेपानी, सरसफाई, विद्यालय र अस्पतालमा शुल्कको कून तहहरू सरकारी राजस्वमा जान्छ भन्ने कुरा निर्दिष्ट गर्न महत्वपूर्ण छ । यदि तिनीहरूलाई सरकारी राजस्वमा समावेश गरिनुपर्ने हो भने प्रक्षेपित सरकारी राजस्वमा प्रस्तावित शुल्क र ढाँचा समावेश गरिनु आवश्यक छ ।

तालिका ४.१ मा उल्लेख गरिएको पारिवारिक वित्त व्यवस्थापन मापदण्डमा आधारित रहेर दिगो

विकास लक्ष्यको लगानीको आवश्यकताको वित्त व्यवस्थापनको लागि घरपरिवारको पकेटबाट हुने खर्चको अनुमान गरिएको छ । तालिका ४.२ ले देखाएअनुसार दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक कुल लगानीको ५ प्रतिशत योगदान घरपरिवारहरूले गर्नेछन् ।

पकेट खर्चको माध्यमले समग्र घरपरिवारहरूले दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको वित्तीय व्यवस्थापनमा यस्ता परिवारहरूको प्रतिव्यक्ति आयको करिब ११ प्रतिशत योगदान दिने अनुमान छ । दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनमा घरपरिवारको आयको वृद्धिलाई प्रक्षेपण गरिएअनुसार यो खर्च बेहोर्न सकिने किसिमको छ र आधारभूत सेवाहरूमा विशेषगरी गरिबहरूको पहुँचलाई रोक्नेछैन । विश्वभर दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको आवश्यकताको ५ देखि १० प्रतिशतको बीचमा घरपरिवारहरूले योगदान दिइरहेका छन् । यो अनुमान सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको समयमा अपेक्षित विश्वव्यापी रूपमा प्रतिव्यक्ति पकेटबाट हुने खर्चसँगै मिल्दो छ ।

४.२ सार्वजनिक क्षेत्रको वित्त व्यवस्था

आवश्यकता मूल्याङ्कन अभ्यासले सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूको लागि संयुक्त लगानी आवश्यकता देखाएको छ । त्यसैगरी यस प्रतिवेदनमा छलफल गरिएको वित्त व्यवस्था रणनीति सरकारको सबै तहका लागि हो ।

सार्वजनिक क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको लगभग ५५ प्रतिशत लगानीको गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसमध्ये गरिबी, कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक, खानेपानी र सरसफाई, यातायात पूर्वाधार, जलवायु कार्य र शासन व्यवस्थाको लागि दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता अनुपात ठूलो रहेको छ । पर्यटन, ऊर्जा, उद्योग र शहरी पूर्वाधार (मुख्य रूपमा आवास) मा सार्वजनिक लगानीको

तालिका ४.३ : सार्वजनिक क्षेत्रको लागि दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता, वित्तीय व्यवस्थापनका स्रोत र वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता (महत्तम परिदृश्य) *

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्र	कुल लगानी आवश्यकता	कुल लगानीमा सार्वजनिक लगानीको अंश	सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (आन्तरिक)	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (ODA)	सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्त व्यवस्था अन्तराल
गरिबी	२,२९५.०	८७.८	२,०१५.०	९४८.७	१६२.४	९०३.९
श्रम तथा पर्यटन	८५३.२	३५.५	३०२.९	२३६.५	५६.०	१०.४
कृषि	१,७६८.३	६९.९	१,२३६.८	१,२३३.९	२६१.२	२५८.३
स्वास्थ्य	२,०१२.१	६४.०	१,२८६.८	८४४.६	३१९.२	१२२.९
शिक्षा	४,५९३.८	७२.४	३,३२६.८	२,७०५.६	३४४.४	२७६.८
लैङ्गिक	२३४.१	८३.४	१९५.१	८०.५	३३.२	८१.५
खानेपानी तथा सरसफाई	१,१५५.४	८२.३	९५०.७	५२५.६	२३०.१	१९५.०
ऊर्जा	३,९०६.०	४८.३	१,८८७.५	६३३.९	४६४.१	७८९.५
यातायात, उद्योग तथा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	९,२०७.७	३२.९	३,०३०.७	१,८९९.८	२८८.७	८४२.२
शहरी पूर्वाधार, आवास र पुनर्निर्माण	२,५५४.२	३५.४	९०३.७	५३१.८	२६८.५	१०३.४
जलवायु परिवर्तन	३७२.०	८८.९	३३०.८	६९.२	१९८.९	६२.७
वन	५६१.८	८४.१	४७२.२	३०९.७	८६.२	७६.३
शासन व्यवस्था	८७०.४	८३.९	७३०.५	३७७.६	२८६.०	६६.९
जम्मा	३०,३८४	५५.०	१६,६६९.०	१०,३९७.६	२,९९८.०	३,२७३.१
कुल लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा वित्त व्यवस्थाका स्रोतहरू				६२	१८.०	१९.६

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान

आवश्यकता सबैभन्दा कम हुने अपेक्षा छ। तालिका ४.३ ले पूर्वाधारमा उच्चतम सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता देखाउँछ। साथै, खानेपानी र सरसफाई, ऊर्जा, यातायात, औद्योगिक र शहरी पूर्वाधारमा वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनताले ६५ प्रतिशत ओगटेको छ। त्यसपछि गरिबी, स्वास्थ्य, शिक्षा र लैङ्गिकलगायतका सामाजिक क्षेत्रहरू रहेका छन्। जलवायु परिवर्तन र वन क्षेत्रहरूले वित्तीय व्यवस्थापनको अन्तरको लगभग ४.५ प्रतिशत ओगटेका छन्, जबकि आर्थिक क्षेत्रहरूमा ठूलो वित्तीय स्रोतको कमी रहने छैन। प्रारम्भिक वर्षहरूमा सिँचाई, ग्रामीण सडक र विद्युतीकरणको आधारभूत संरचनामा लगानी गरेपछि कृषिमा वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता रहनेछैन (तालिका ४.३)।

महत्तम परिदृश्यमा आन्तरिक वित्तीय व्यवस्थापन (राजस्व र ऋण) ले सार्वजनिक क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको ६२ प्रतिशत वित्तीय व्यवस्थापन गर्न सक्छ, जबकि सन् २०१६-२० मा आधिकारिक विकास सहायताको वृद्धि १० प्रतिशत हुने, सन् २०२१-२५मा घटेर ५ प्रतिशत हुने र त्यसपछि २ प्रतिशत हुने अनुमानको आधारमा आधिकारिक विकास सहायताले अर्को १८ प्रतिशत वित्तीय व्यवस्था हुनेछ। यसरी सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय आवश्यकताको करिब १९.६ प्रतिशत खुद वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता हुनेछ। वित्त व्यवस्थामा हुने कमीलाई पूरा गर्ने हो भने आधिकारिक विकास सहायताको आप्रवाहलाई प्रक्षेपित आप्रवाहभन्दा दोब्बर पार्नुपर्नेछ।

२०१४/१५ मा सङ्घीय सरकारको राजस्व कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १९ प्रतिशत रहेको थियो । हालैका वर्षहरूमा राजस्व प्रणाली लचिलो रहेको छ जुन २०१७/१८ मा उच्च रही कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २३ प्रतिशत पुगेको छ । दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनले सङ्घीय सरकारको राजस्व ३० प्रतिशतसम्म बढ्ने लक्ष्य राखेको छ । तथापि, सङ्कुचित अनुमानमा रहन यो प्रतिवेदनले २०३० सम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको अनुपात २७ प्रतिशतमा सीमित गरेको छ । खुद गार्हस्थ्य ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २ प्रतिशतमा घुमिहने अनुमान गरी कुल गार्हस्थ्य ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशतभन्दा कम हुने लक्ष्य राखिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यमा गरिने लगानीको लागि आन्तरिक वित्तीय व्यवस्थापनका स्रोतहरूमा राजस्व र आन्तरिक ऋण हुन् । सार्वजनिक क्षेत्रको लागि उपलब्ध कुल आन्तरिक स्रोतहरूको करिब दुई-तिहाई दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा प्रवाह गरिएको छ । त्यसैगरी, प्रक्षेपित आधिकारिक विकास सहायता आप्रवाहको ९१ प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको

लागि उपलब्ध हुनेछ । वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता लाई कम गर्नको लागि आन्तरिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई दिगो विकास लक्ष्यतर्फ लगाउनुका साथै अधिकांश आधिकारिक विकास सहायतालाई दिगो विकास लक्ष्यको लागि लक्षित गरिने छ ।

आ.व. २०१४/२०१५ देखि २०१६/२०१७ सम्म अर्थ मन्त्रालयले वार्षिक बजेटमा अपनाएको स्रोतको विनियोजन ढाँचालाई दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि सम्भावित आन्तरिक स्रोतहरूको विनियोजनको आधारको रूपमा लिइएको छ । सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोतहरूको आवधिक रूपमा छुट्याउने (breakdown) कार्यले यो देखाउँदछ कि सन् २०२०-२२ सम्ममा लगानी आवश्यकताको २८ प्रतिशतसम्मको उच्च न्यूनता हुनेछ र बिस्तारै घटेर सन् २०२६-३० मा १३.५ प्रतिशतसम्म पुग्नेछ (तालिका ४.४) । यो न्यूनता बिस्तारै कम हुँदै जानेछ, किनकि दिगो विकास लक्ष्यको लगानीका धेरै आवश्यकताहरूलाई अगाडि-भार दिइएको छ, जबकि सन् २०३० सम्ममा राजस्व कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २७ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ ।

तालिका ४.४ : सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको आवश्यकताको वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोतहरू, वार्षिक औसत (महतम् परिदृश्य)*

विषय	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
राजस्व र आन्तरिक ऋण (दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूका लागि उपलब्ध)	३७७.५	५०८.५	६८८.७	९,०५९.२	६९३.२
आधिकारिक विकास सहायता (दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूका लागि उपलब्ध)	१४३.६	१८९.२	२१६.७	२४१.४	१९९.९
सार्वजनिक स्रोतहरूको कुल उपलब्धता	५२१.१	६९७.७	९०५.४	९,३००.५	८९३.१
सार्वजनिक लगानीको लागि कुल आवश्यकता	७०१.८	९७८.९	१,१३३.६	१,५०४.९	१,१११.३
सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता	१८०.७	२८१.२	२२८.२	२०४.४	२१८.२
सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्तीय व्यवस्थापन अन्तराल (सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता)	२४.८	२८.७	२०.१	१३.५	२०.९
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता	७.३७	८.८१	५.४४	३.३१	५.९२

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान । Rounding का कारण अङ्कहरूको जम्मा द्याक्कै नमिल्न सक्छन् ।

सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता सन् २०१६-१९ को अवधिमा बढेर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७.४ प्रतिशत (औसतमा) हुनेछ र यो बढ्दै गई सन् २०२०-२२ मा ८.८ प्रतिशत पुग्नेछ। त्यसपछि सन् २०२३-२५ मा विस्तारै घटेर ५.४ प्रतिशत हुनेछ र सन् २०२६-३० मा अभै घटेर ३.३ प्रतिशत पुग्नेछ। सन् २०१६-३० को अवधिमा औसत सार्वजनिक क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता निम्न अवस्थामा वार्षिक रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको लगभग ६ प्रतिशत हुनेछ: (क) राजस्व परिचालन र आधिकारिक विकास सहायता आप्रवाहहरूले प्रक्षेपित मार्ग पछ्याउने छन्, (ख) निजी क्षेत्रले प्रक्षेपित दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको प्रस्तावित अनुपातमा लगानी गर्नेछ, र (ग) सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको आवश्यकताको ५ प्रतिशत आन्तरिक ऋण परिचालन गरिनेछ। यीमध्ये कुनै वा सबैमा कमी भएमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत/अनुपातमा वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता उच्च हुनेछ।

४.३ निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन

दिगो विकास लक्ष्यमा गरिने आवश्यक लगानीले सार्वजनिक र निजी लगानी दुवैको स्तरमा परिवर्तनको माग गर्दछ। नेपालजस्तो वित्तीय श्रोत न्यूनता अधिक भएको देशमा २०३० एजेण्डा पूरा गर्नको लागि निजी क्षेत्रको पुँजी परिचालन र नवप्रवर्तन आवश्यक छ। दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न सार्वजनिक लगानी मुख्य र आधारभूत भएता पनि वित्तीय व्यवस्थापनको लागि दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी माग पूरा गर्न यो पर्याप्त छैन। ठूलो लगानीको आवश्यकता र सार्वजनिक आवश्यकताहरूको दबावको अर्थ निजी क्षेत्रको भूमिका पहिलेभन्दा बढी महत्वपूर्ण छ। निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यमा लगानी परिचालन गर्नको लागि सार्वजनिक क्षेत्रको ठूलो परिमाणको आवश्यकतालाई प्रतिस्थापन गर्न सक्दैन। तर पनि दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने गतिमा तीव्रता

ल्याउन निजी क्षेत्रबाट हुने उत्पादनशील लगानीले अन्तरसम्बन्धबाट फाइदा उठाउन र सकारात्मक असरहरू (spill over effects) ल्याउन सक्दछ। उदाहरणका लागि, प्रविधिमा निजी क्षेत्रको लगानीको अर्थ दीर्घकालमा ज्ञानको हस्तान्तरण हो। विशेषज्ञताको हस्तान्तरणले कम-लागत प्रविधिको सुनिश्चितता गर्दछ। यसको अर्थ निजी क्षेत्रले तरल लगानीको आवश्यकताको साभेदारीमा प्रत्यक्ष योगदानकर्ताको रूपमा मात्र समावेश नभई दक्षता ल्याउन पनि मद्दत गर्दछ। साथै कसरी निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनमा योगदान गर्न सक्छ, भन्ने कुरा उनीहरूले आफ्नो व्यापार तरीकामा कहाँ लगानी गर्छन् भन्नेमा भर पर्दछ, जुन पहिलेको परोपकारी व्यवहारहरूमा एक महत्वपूर्ण परिवर्तन पनि हो।

निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको आवश्यकताको धेरैजसो लगानीमा साँच्चिकै महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ। तथापि, दिगोपनालाई सामान्यतया: तीन आयाम (आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरण) मा बुझ्न सकिन्छ। त्यसपछि निजी लगानी कसरी गरिन्छ भन्ने कुरासित यसको अन्तरसम्बन्ध रहन्छ (दिगो विकास कोष २०१६)। निम्न खण्डले निजी क्षेत्रले खेल्न सक्ने भूमिका र अन्तरसम्बन्धहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रकाश पार्दछ :-

दिगो विकास लक्ष्य १ को लागि निजी क्षेत्रले गरिबउन्मुख वृद्धिको गति मूल्य सिर्जनाका गतिविधिहरूमा आन्तरिक स्रोतहरू परिचालन गरी बढाउन सक्छ। मूल्य अभिवृद्धिका गतिविधिहरूमा गरिने लगानीले रोजगारी सिर्जना र उद्यम विकासमा मद्दत गर्न सक्दछ।

यसबाहेक यस क्षेत्रले सामाजिक सुरक्षाको लागि नवप्रवर्तनीय समाधानहरू ल्याउने र सामाजिक संरक्षणका क्षेत्रहरूमा काम गरी सरकारसँग साभेदारी गर्न सक्छ। साथै, निजी क्षेत्र बाह्य वित्तीय स्रोतहरूको परिचालन र लघुवित्तलगायतका वित्तीय सेवाहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुन सक्दछ। समग्र निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा नीति/कार्यक्रमगत

हस्तक्षेपहरूको सकारात्मक असरले सरकारलाई गरिबी घटाउन सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्य २ का लागि निजी क्षेत्रले जिम्मेवारपूर्ण उत्पादन र आपूर्तिमा लगानीमार्फत योगदान गर्न सक्छ । यस्तो योगदान सुरक्षित, पोषणयुक्त र पर्याप्त खाना आपूर्ति गरेर गर्न सक्छ । बजारमा नयाँ प्रविधि ल्याएर दिगो कृषिलाई बढावा गर्न यस्तो लगानी पनि आवश्यक हुन्छ । व्यावसायिक रूपमा कृषि लगानीको आपूर्तिमा संलग्नताद्वारा निजी क्षेत्रले सानास्तरका खाद्य उत्पादकहरूको बजार विस्तारमा मद्दत पुऱ्याउन सक्छ । साथै मूल्य शृङ्खलामा निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा गरिएको नवप्रवर्तनले कृषिको लागि बजार बढाउँछ । यसबाहेक बाली र पशु विमालगायत कृषि-वित्तीय सेवाहरूमा गरिने सहभागिताले आपूर्ति सुनिश्चित गर्नेछ र जोखिम घटाउनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य ३ का सम्बन्धमा पनि निजी क्षेत्रले विशिष्टकृत अस्पताल, प्रयोगशाला, शिक्षण अस्पतालहरू, औषधीहरू र उपकरणहरूको उत्पादन र वितरणमा लगानी गरी योगदान गर्न सक्छन् । स्वास्थ्य विमा सेवा नवप्रवर्तनमा नेतृत्व गरेर र वित्तीय जोखिमको सुरक्षा गरेर गुणस्तरीय अत्यावश्यक स्वास्थ्य उपचार सेवामा पहुँच पुऱ्याउनका साथै औषधी र स्वास्थ्य सुविधा बेहोर्न सक्ने क्षमता सुनिश्चित गर्न सक्नेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य ४ को लागि निजी क्षेत्रले शिक्षामा लगानीको माध्यमबाट गुणस्तरीय व्यावसायिक र प्राविधिक प्रशिक्षणहरूमा पहुँच बढाएर सार्वजनिक क्षेत्रलाई परिपूरक गर्न सक्छ । यसले उद्योगमा लगानी गर्न सक्छ जसले मानव संसाधनको सीपलाई रोजगारी र उद्यमशीलता अनुकूल गराउँछ । गरिबी, अपाङ्गता, आदिवासी र जोखिमको अवस्थामा रहेका बालबालिकाहरूको लागि आवश्यक हुने छात्रवृत्तिमा निजी क्षेत्रको लगानी पनि महत्वपूर्ण हुन्छ ।

निजी क्षेत्र अर्थ व्यवस्थाको मुख्य पात्र र रोजगारीको सबैभन्दा ठूलो सर्जक हो । निजी

क्षेत्रको रोजगारीहरूमा महिला र बालिकाहरूविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरू समाप्त गरेर दिगो विकास लक्ष्य ५ प्राप्त गर्न यो क्षेत्रले योगदान दिन सक्दछ । यसले महिलाहरूको लागि नेतृत्व र व्यापारमा निर्णय गर्ने सबै स्तरहरूमा स्थान प्रदान गर्न सक्छ । यसबाहेक यसले बेहोर्न सकिने बजारमा आधारित पद्धतिको माध्यमबाट यौन र प्रजनन स्वास्थ्यमा सबैको पहुँच पुऱ्याउने कुराको सम्मान गर्न सक्छ । लैङ्गिकमैत्री सहयोगी अभियानमा लगानीमार्फत महिलाको स्वामित्व र भूमिमा नियन्त्रण प्रवर्द्धनलगायत लैङ्गिकमैत्री काम गर्ने अवस्था स्थापना गर्ने यसको हस्तक्षेपको अर्को क्षेत्र हो ।

दिगो विकास लक्ष्य ६ मा निजी क्षेत्रले पहिले व्यापारिक मोडेलमा दिगो रूपमा लगानीको माध्यमबाट राष्ट्रमा उपलब्ध जलस्रोतको उपयोग गर्दछ र यसलाई बेहोर्न सकिने बनाउँछ । दोस्रो, प्रदूषित पानीको उत्सर्जन कम गर्न, डम्पिङको अन्त्य र खतरनाक रसायन एवम् सामग्रीको निकास कम गर्न लगानी गरेर सार्वजनिक र सामुदायिक क्षेत्रमा खानेपानीको गुणस्तर सुधार गर्न सक्दछ । यसको अतिरिक्त यसले सफा नगरिएको फोहर पानीको अनुपात दिगो रूपमा व्यवस्थापन गरी घटाउँछ ।

निजी क्षेत्रले सरकारलाई पानीसम्बन्धित पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई संरक्षण गर्न र पुनर्स्थापना गर्न मद्दत पुऱ्याउन सक्छ । यसले मुख्य रूपले लक्ष्य प्राप्त गर्न नवप्रवर्तन र प्रविधिलाई सुदृढीकरण गर्नुपर्ने बताउँछ । निजी क्षेत्रले एक व्यवसायिक सामाजिक उत्तरदायित्वको रूपमा खानेपानी र सरसफाई व्यवस्थापन सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउन र स्थानीय समुदायहरूको सहयोगलाई बढाउन पनि मद्दत गर्न सक्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य ७ मा निजी क्षेत्र एक महत्वपूर्ण योगदानकर्ता हुन सक्छ किनकि यसले लाभदायक रूपमा आधुनिक र नवीकरणीय ऊर्जा उत्पादनमा लगानी गर्न सक्छ । यसले यातायात र वितरणमा दिगो लगानी पनि गर्न सक्छ । यसबाहेक निजी क्षेत्रले नवप्रवर्तनका अभ्यासहरूमा लगानी गर्न सक्छ

जसले ऊर्जा दक्षता र नवप्रवर्तनलाई बढावा दिन मद्दत गर्दछ। ऊर्जा, दक्षता र नवप्रवर्तनमा हुने लगानीको प्रभाव सबै लक्ष्यहरूमा हस्तान्तरण हुन्छ।

दिगो विकास लक्ष्य ८ मा निजी क्षेत्रको लगानी विविधीकरण, प्राविधिक स्तरोन्नति र नवप्रवर्तनमार्फत उत्पादकत्व बढाउन अत्यावश्यक छ। यसको अर्थ उच्च मूल्य अभिवृद्धि र श्रम-सघन क्षेत्रहरूमा लगानी गर्नु पनि हो। मर्यादित रोजगारी सिर्जना अर्को क्षेत्र हो जसमा यसले सार्वजनिक क्षेत्रको बोझमा काँध थाप्न सक्छ। यद्यपि, अर्को पक्ष समान मूल्यको कामको समान भुक्तानी र मर्यादित कार्य अवस्था हो। यसको अर्थ समान तलबको नीति पालन गर्नु र उचित भुक्तानीलाई उत्पादनशीलतासँग जोड्नु हो जसले संरचनाहरूबीचमा ठाडो र क्षितिजीय रूपमा (vertically and horizontally) ज्यालाको अन्तराल घटाउन मद्दत गर्दछ।

दिगो विकास लक्ष्य ९ मा निजी क्षेत्रले गुणस्तरीय, विश्वसनीय र उत्थानशील पूर्वाधार विकास गर्न लगानी गर्न सक्छ। कम ऊर्जा-सघन उद्योगहरू, सफा इन्धन र प्रविधि अपनाएर कार्बन-सघन उत्पादन घटाउन सक्छ। निजी क्षेत्रले सफा प्रविधि स्थापना, अनुसन्धान र विकासमा अधिकतम लगानी गर्नको लागि नेतृत्व लिनुपर्छ, जसबाट नवप्रवर्तनमा बढावा र साथसाथै सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको पहुँचमा वृद्धि गरी इन्टरनेटमा सबैको बेहोर्न सक्नेगरी पहुँच प्रदान गर्ने प्रयास गर्दछ।

देशभित्र र देशहरूबीचमा असमानता कम गर्ने (दिगो विकास लक्ष्य १०) कुरा मुख्य रूपमा सम्बन्धित राज्यहरूको जिम्मेवारी हो। तथापि, निजी क्षेत्रले पनि सामाजिक रूपमा जिम्मेदार व्यवसाय सञ्चालन गर्न सक्छ र यसरी लक्ष्य प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ। असमानतालाई कम गर्न श्रमिकहरूलाई उचित र गैह्रभेदभावपूर्ण भुक्तानीद्वारा सम्बोधन गर्न सकिन्छ। रोजगारी र राष्ट्रिय स्रोतहरूको लागि समान अवसरहरूमा लगानी गर्ने जसले उद्यम

विकासमा परिपूरकको काम गर्दछ। यो अर्को क्षेत्र हो जहाँ यस क्षेत्रले योगदान गर्न सक्छ। निजी क्षेत्रले प्रगतिशील कर प्रणालीमा सहयोग गरेर र राजस्वको आधार बढाएर सार्वजनिक क्षेत्रको बोझमा काँध पनि थाप्न सक्छ। साथ, वित्तीय सेवा र आर्थिक गतिविधिहरूमा लगानी गरेर सामाजिक विमा र सामाजिक सहायतालाई बढावा दिएर निजी क्षेत्रले वित्तीय गहिराइ (financial deepening) को लक्ष्यलाई सहयोग गर्न सक्छ।

निजी क्षेत्रले शहर र मानवबस्ती समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील र दिगो बनाउनमा लगानी गर्न सक्छ। दिगो विकास लक्ष्य (११), जसको अर्थ बेहोर्न सकिने किफायती आवास र आधारभूत सेवाहरूमा लगानी गर्ने हो। पहुँचयोग्य र दिगो यातायात सेवा, सार्वजनिक यातायात र एकीकृत बस्ती विकास गर्ने कार्यमा पनि निजी क्षेत्रको लागि स्थान रहेको छ। दिगो शहरीकरण र विश्वको सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण र सुरक्षाको लागि सहयोग गर्न सरकारसँग साभेदारी गर्ने लगानीको अर्को क्षेत्र हो।

निजी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्य १२ मा दिगो व्यवस्थापन र प्राकृतिक स्रोतहरूको कुशल उपयोगको माध्यमले योगदान गर्न सक्छ। यसलाई दिगो विकास लक्ष्य ६, ८ र ११ का कार्यक्रमहरूले प्रत्यक्ष रूपमा परिपूरक गर्दछन्। खाद्य उत्पादन र वितरणको मूल्य शृङ्खला समाप्त गर्न लगानी गर्दा खाद्य नोक्सानी कम गर्न मद्दत गर्दछ। यसबाहेक, रासायनिक र अपशिष्टहरूको वातावरणीय रूपमा उचित व्यवस्थापन गरी साभेदारी गर्न सक्छ। यसको अर्थ सहमति गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय ढाँचामा बाँधिएर हावा, पानी र माटोमा विष छोड्ने कार्यलाई उल्लेखनीय रूपमा कम गरी यिनीहरूको प्रतिकूल असरहरूलाई न्यून गर्ने र अन्ततः यिनीहरूलाई उनीहरूको सङ्गठनात्मक संस्कृति, प्रतिवेदन प्रणाली र सञ्चालनहरूको अड्ग बनाउने हो।

दिगो विकास लक्ष्य १३ मुख्यतया: नीतिगत र अन्तर्राष्ट्रिय वार्तास्तरमा राज्यको जिम्मेवारी हो।

तैपनि निजी क्षेत्रले पर्यावरणीय जिम्मेवारीलाई दृष्टिगत गर्दै विश्व तापक्रम बढाउने हरित ग्याँस (GHG) उत्सर्जन र अन्य ग्याँसहरूमा कमी ल्याई यो लक्ष्य प्राप्त गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। यसको अर्थ जलवायु सम्बन्धित जोखिमहरू र प्राकृतिक विपद्हरूबारे उत्थानशील र अनुकूलन क्षमता सुदृढीकरण गर्नु र कार्यान्वयनमा वातावरणीय क्षति न्यूनीकरण गर्नु र पारदर्शिता विकास गर्नु हो।

दिगो विकास लक्ष्य १५ को उपलब्धि निजी क्षेत्रको गतिविधिमा निर्भर छ। यस क्षेत्रले पर्यावरणमैत्री लगानी कार्यक्रम, प्राकृतिक वासस्थलको क्षयीकरणलाई कम गर्नुका साथै रोकथाम गर्न जैविक विविधताको ह्रास हुन नदिन सरकारलाई सहयोग गर्न र पर्यावरणीय लागतको आन्तरिकीकरण गरी यो लक्ष्यमा योगदान दिन सक्छ। यसको अर्थ प्रदूषित जलप्रवाह, उत्सर्जन, फोहरमैला व्यवस्थापन र अन्य वायु प्रदूषणको उपचारमा निजी र घरपरिवार क्षेत्रले लगानी गर्नु पनि हो।

दिगो विकास लक्ष्य १६ मा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कानून नियम पालन गर्न निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यक छ। यसको अर्थ अवैध वित्तीय लगानी र हतियार प्रवाह रोक्नु, भ्रष्टाचारलाई व्यापक रूपमा कम गर्नु र निजी संस्थाहरू र कम्पनीहरूमा प्रभावकारी, उत्तरदायी र पारदर्शी अभ्यासको प्रवर्धन गर्नु हो। निजी क्षेत्रले एक यस्तो प्रणालीमा लगानी गर्नुपर्छ जसले कार्यस्थलमा मानव अधिकार र सुशासनको सम्मान गरोस् र श्रमिक र कर्मचारीहरूको मौलिक स्वतन्त्रताको सुरक्षा सुनिश्चित गरोस्।

दिगो विकासको लागि विश्वव्यापी साभेदारी कार्यान्वयन गर्ने र पुनरुत्थानको माध्यमलाई बलियो बनाउने (दिगो विकास लक्ष्य (१७) निजी क्षेत्रलगायत सबैको जिम्मेवारी हो। आन्तरिक स्रोतको परिचालनको सुदृढीकरण, करको लागि आन्तरिक क्षमता र राजस्व सङ्कलनका अन्य तरिकाहरूमा सुधार गर्न, विदेशी लगानी परिचालन गर्न, सरकारी-निजी साभेदारी (PPP) मा संलग्न गर्न, नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्न र दिगो

विकास लक्ष्यको अनुगमन गर्नमा सहभागी बन्नु दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धिको लागि आवश्यक छ।

हाल ८ प्रतिशतभन्दा बढी आर्थिक वृद्धिको लागि कुल लगानी आवश्यकताको ५५ प्रतिशत लगानी निजी क्षेत्रबाट हुनुपर्नेछ। तर जबसम्म नीतिगत प्रोत्साहनहरू र उपयुक्त वातावरण बनाइँदैन, अधिकांश निजी लगानी दिगो विकास लक्ष्यतर्फ जान्छ भन्ने कुरा सम्भव देखिँदैन। निजी क्षेत्रले आफ्नो लगानीको आवश्यकताहरूमा विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यमा योगदान गर्न सक्छ भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ। दिगो विकास लक्ष्य ८ (श्रम र पर्यटन) मा कुल लगानी आवश्यकताको ६१ प्रतिशत योगदान निजी क्षेत्रले दिने अनुमान गरिएको छ। यसैगरी औद्योगिक र यातायात पूर्वाधारको लागि कुल लगानीको आवश्यकताको ५८.५ प्रतिशत योगदान दिने अनुमान गरिएको छ (तालिका ४.५)। शहरी विकास, आवास र पुनर्निर्माणको लागि पनि कुल लगानी आवश्यकताको ठूलो अनुपात (५४.१ प्रतिशत) निजी क्षेत्रले वित्त व्यवस्था गर्न सक्छ। स्मरणीय रहोस् निजी क्षेत्रको तरल लगानीबाट अन्य क्षेत्रहरूमा समेत सकारात्मक असर हुन जान्छ।

लगानी आवश्यकता र वित्त व्यवस्थाका सम्भाव्य स्रोतहरूलाई दृष्टिगत गर्दा यस अवस्थामा निजी क्षेत्रबाट दिगो विकास लक्ष्यमा हुने लगानीहरूमा रहेको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता सबैभन्दा धेरै यातायात, उद्योग, ऊर्जा र शहरी विकासका क्षेत्रमा रहनेछ। यसर्थ, जयी क्षेत्रहरूको लागि निजी क्षेत्रमा कुल वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता ८९ प्रतिशतको रहेको छ। हालको साधन विनियोजन ढाँचालाई हेर्दा गरिवी, कृषि, श्रम र पर्यटन क्षेत्रहरूले वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनताको सामना गर्ने छैनन्, जबकि शिक्षा र स्वास्थ्यले मध्यम तरिकाले न्यूनताको सामना गर्नेछन् (तालिका ४.५)।

निजी वित्तीय स्रोतहरूमा आन्तरिक बचत र विदेशी प्रत्यक्ष लगानीको माध्यमबाट विदेशी

तालिका ४.५ : निजी क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता, वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोत र वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता *

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्र	कुल लगानी आवश्यकता	कुल लगानीमा निजी लगानीको अंश (प्रतिशत)	निजी लगानीको आवश्यकता	निजी वित्तको उपलब्धता (वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीसहित)	निजी वित्तको उपलब्धता (वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी)	निजी क्षेत्रमा वित्तीय न्यूनता
गरिबी	२,२९५.०	५.०	११४.८	१९५.६	०.०	-८०.८
श्रम तथा पर्यटन	८५३.२	६१.०	५२०.५	७००.८	२७०.०	-१८०.३
कृषि	१,७६८.३	१८.२	३२१.०	३९५.६	५.३	-७४.५
स्वास्थ्य	२,०१२.१	२७.६	५५६.३	१८५.२	९.६	३७१.२
शिक्षा	४,५९३.८	१७.२	७९१.५	३९९.६	४.८	४७१.९
लैङ्गिक	२३४.१	६.०	१४.०	२.८	०.०	११.३
खानेपानी तथा सरसफाई	१,१५५.४	८.१	९३.१	५६.६	४.८	३६.६
ऊर्जा	३,९०६.०	४५.५	१,७७६.४	४८०.०	९८.१	१,२९६.३
यातायात, उद्योग तथा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	९,२०७.७	५८.५	५,३८९.७	२,९३७.७	९१.०	२,४५२.०
शहरी पूर्वाधार, आवास र पुनर्निर्माण	२,५५४.२	५४.१	१,३८०.७	२७५.४	९.६	१,१०५.३
जलवायु परिवर्तन	३७२.०	५.०	१८.६	५.५	०.०	१३.१
वन	५६१.८	५.०	२८.१	८.४	०.०	१९.७
शासन व्यवस्था	८७०.४	१०.०	८७.०	२५.९	०.०	६१.२
जम्मा	३०,३८४	३६.५	११,०९१	५,५८९	२५०	५,५०३

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

स्वपुँजी (equity) को परिचालन, आन्तरिक र विदेशी बैकहरूको माध्यमबाट ऋण वित्तीय व्यवस्था र सार्वजनिक क्षेत्रसँग सा.नि.सा. (PPP) र सम्भाव्यता न्यून परिपूर्ति कोष व्यवस्था (Viability Gap Funding -VGF) प्रणालीको माध्यमद्वारा साभ्ना गरिएका स्रोतहरूबाट जुटाइएका स्वपुँजी हुन् । दिगो विकास लक्ष्यको निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि अनुमानित स्रोतको उपलब्धताको आवधिक विच्छेदन (breakdown) तालिका ४.६ मा दिइएको छ जसमा निजी क्षेत्रमा सबैभन्दा ठूलो वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता उद्योग, यातायात, शहरी विकास र ऊर्जालगायतका पूर्वाधार क्षेत्रमा उत्पन्न हुन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा हालको स्रोत विनियोजन ढाँचाले गरिबी, लैङ्गिक, कृषि, पर्यटन र

श्रमजस्ता केही दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूले वित्तीय व्यवस्थापनमा गम्भीर न्यूनता बेहोरन पढैन । खासगरी बैकबाट हुने वित्तीय व्यवस्थापन महत्वपूर्ण छ, किनभने बैक ऋणको लगभग ५० प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रमा प्रवाह हुने अनुमान गरिएको छ । यदि बैकबाट प्रवाह हुने वित्तीय व्यवस्थापनको ढाँचामा संरचनात्मक परिवर्तन भएमा वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता परिदृश्यमा पनि परिवर्तन हुनेछ । हाल बैकिङ र वित्तीय संस्थाहरूले प्रत्यक्ष रूपमा उत्पादनशील क्षेत्रहरू जस्तै कृषि, ऊर्जा, साना र मध्यमस्तरका उद्यम, पर्यटन र केही उत्पादनमूलक उद्योगमा आफ्नो स्रोतहरूको २५ प्रतिशत लगानी गर्न निर्देशन दिएका छन् । यस निर्देशनलाई पालन गरिनेछ, भन्ने मान्यताका आधारमा बैकको वित्तीय व्यवस्थापनको एक ठूलो अंश विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यको लागि उपलब्ध हुनेछ । त्यसैगरी बैक र वित्तीय

संस्थाहरूलाई आफ्नो ऋणलगानीको ५ प्रतिशत वञ्चितमा परेका क्षेत्रमा लगानी गर्न निर्देशित गरिएको छ, जसले गरिबी घटाउने लगानीको वित्तीय व्यवस्थाको काम गर्नेछ। यो दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको वित्तीय व्यवस्थापन आवश्यकतालाई निजी क्षेत्रको योगदानमार्फत सहयोग पुऱ्याउने अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्र हो।

दिगो विकास लक्ष्यको क्षेत्रमा आन्तरिक स्वपुँजी वित्तीय व्यवस्थापनको हालको ढाँचा, बैंक ऋणहरूको बाँडफाँट र पत्यक्ष वैदेशिक लगानीको ढाँचाअनुसार दिगो विकास लक्ष्यमा निजी लगानीले सन् २०१६-१९ को लागि रु. २२४.३ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. ३३२.२ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. ४१७ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. ४८७.७ अर्ब कुल वित्त व्यवस्था हुनेछ। सम्पूर्ण दिगो विकास लक्ष्यको अवधिको लागि वार्षिक औसत वित्त व्यवस्था रु. ३७३ अर्ब उपलब्ध हुनेछ। तसर्थ निजी क्षेत्रमा वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता दिगो विकास लक्ष्यको लगानीको औसतमा १९ प्रतिशत र सन् २०१६ देखि २०३० को दिगो विकास लक्ष्यको सम्पूर्ण अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७ प्रतिशत हुनसक्छ (तालिका ४.६)।

निजी क्षेत्रमा वित्तीय न्यूनता पूरा गर्न गैह्रदिगो विकास लक्ष्यमा गरिने लगानीलाई दिगो विकास लक्ष्यमा गरिने लगानीतर्फ पुनरावृत्ति गर्ने, दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूको लागि औद्योगिक तथा भौतिक पूर्वाधारजस्ता ठूलो वित्त व्यवस्था न्यून हुने क्षेत्रमा बढी स्वपुँजी, बैंक वित्तीय व्यवस्था र बाह्य (FDI) वित्त व्यवस्था परिचालन गरिनेछ। यी क्षेत्रहरूमा निजी लगानीलाई उत्प्रेरणा दिनको लागि एक प्रोत्साहन र सुविधायुक्त वातावरण सिर्जना गरिनेछ। उदार बजार अर्थ व्यवस्थामा शक्तिको प्रयोगजस्ता उपायहरूले काम नगर्ने भएकोले कर, अनुदान, सार्वजनिक निजी साभेदारी, निजी क्षेत्रको माध्यमबाट उपलब्ध गराइने वस्तुहरू र सेवाको बजारमा आधारित मूल्य निर्धारण, VGF र अन्य सहयोगी उपायहरू जस्तै दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा वित्तीय व्यवस्थापनको लागि वाञ्छित

औद्योगिक पूर्वाधारमा वित्तीय व्यवस्थापनको पुनरावृत्ति गर्न सम्भव हुन्छ।

निजी र सार्वजनिक क्षेत्रहरूबीचको दुई प्रकारको साभेदारी (सा.नि.सा.र VGF) दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण छ। नेपालको पूर्वाधार क्षेत्रमा मुख्य अवरोध वित्तको लागि स्रोतको अभाव हो। केही परियोजनाहरू निजी क्षेत्रको लागि वित्तीय रूपमा सम्भाव्य नभए पनि आर्थिक रूपमा न्यायोचित हुन सक्दछन्। यो दीर्घकालीन र विकासउन्मुख विभिन्न पूर्वाधार परियोजनाहरूको प्रकृति हो। यस्ता परियोजनाहरूलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नको लागि सरकारले सम्भाव्यता न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापनको तयार गर्नेछ, जसको अर्थ निजी क्षेत्रको लगानीको लागि आर्थिक रूपमा न्यायोचित तर वित्तीय रूपमा सम्भाव्य नभएका परियोजनाहरूमा सहयोगको लागि अनुदान दिनु हो। यस्तो परियोजनामा निजी क्षेत्रका खेलाडीहरूलाई वित्तीय रूपमा सम्भाव्य नभएका सा.नि.सा.परियोजनाहरूमा भाग लिनको लागि न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापनअन्तर्गत एउटा पुँजीगत अनुदान प्रदान गर्न सकिनेछ।

न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापन अनुदान केवल पूर्वाधार परियोजनाहरूको लागि उपलब्ध हुनेछ जहाँ प्रतिस्पर्धात्मक बोलपत्र प्रक्रियाको माध्यमले निजी क्षेत्रका प्रायोजकहरू छनौट गरिन्छ। यस्तो अनुदान निर्माण चरणमा स्वयम् भुक्तानी गर्न सकिनेछ। तर यो निजी क्षेत्र विकासकर्ताले परियोजनाको लागि आवश्यक स्वपुँजीको योगदान गरिसकेपछि मात्र हुनेछ। सामान्यतः अनुदान रकम परियोजनाको कुल पुँजी लागतको एक चौथाईभन्दा बढी नहुने गरी निर्धारण गरिनेछ। न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापनको लागि आवश्यक रकम सरकारको बजेट विनियोजनबाट प्रदान गरिनेछ। परियोजनाको सम्भौता गर्दा पनि उत्तम अभ्यासहरू अनुसरण गरिनेछ जसले सार्वजनिक पैसाको मूल्य सुरक्षित गर्नेछ। प्रमुख वित्तीय संस्थाहरूबाट अनुदान भुक्तानीको लागि नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनेछ। परियोजनाको लागि प्रमुख वित्तीय संस्था

तालिका ४.६ : निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको वित्तीय व्यवस्थापनको स्रोत, वार्षिक औसत*

(एकाइ: ने.रु. अर्बमा)

स्रोत	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
आन्तरिक स्वपुँजी वित्तीय व्यवस्था	६७.०	९६.०	१२७.०	१८८.०	१२५.०
बैंक ऋण	१४६.०	२१६.०	२६२.०	२८८.०	२३१.०
वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी	११.०	२१.०	२९.०	११.०	१७.०
निजी क्षेत्रबाट हुने कुल वित्तीय उपलब्धता	२२४.३	३३३.२	४१७.८	४८७.७	३७३.०
निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यकता	२५९.४	४४३.४	७३५.९	१३०३.३	७३९.०
निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता	३५.१	११०.१	३१८.२	८१५.५	३६७.०
दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकतामा निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको प्रतिशत	२१.३	२१.४	२०.४	१६.१	१९.०
निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको प्रतिशतमा निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता	१३.६	२४.८	४३.१	६१.९	३८.०
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा निजी क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता	१.४६	३.५	७.६	१३.१	७.०

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

खासगरी अनुदान भुक्तानीको उद्देश्यका लागि सहमत भएका परियोजनाका प्रमुख उपलब्धिहरू र कार्यसम्पादनस्तरको अनुपालनाका लागि नियमित अनुगमन र आवधिक मूल्याङ्कनको निम्ति जिम्मेवार बनाइनेछ ।

निजी क्षेत्रलाई केही वित्तीय सुरक्षा प्रदान गरेर यो महत्वपूर्ण क्षेत्रमा थप निजी लगानी ल्याउन सकिनेछ, जसले सरकारी वित्तमा दबाव घटाउनेछ ।

४.४ सहकारी, समुदाय र गैरसरकारी क्षेत्रहरूबाट वित्तीय व्यवस्थापन

नेपालमा सहकारी आन्दोलन व्यापक रूपमा बढेको छ र यो आन्तरिक ढन्ड र वित्तीय सङ्कटको लागि उत्थानशील भएको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले सहकारीलाई नेपाली अर्थतन्त्रको तीन स्तम्भमध्ये एकको रूपमा मान्यता दिएको छ । यस आन्दोलनलाई ढन्डोत्तर नेपालको सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणको लागि महत्वपूर्ण मानिएको छ । यहाँ लगभग ३३,००० सहकारी संस्थाहरू छन् जसमा करिब ६० लाख सदस्यहरू छन् । यी सहकारी संस्थाहरू कृषि

उत्पादन, दुग्ध, उद्योग, वित्तीय सेवा, सञ्चार, ऊर्जा, शिक्षा, स्वास्थ्य र उपभोक्ता सेवा व्यवसायलगायतका नेपाली अर्थतन्त्रका विविध पक्षहरूमा संलग्न छन् । यीमध्ये धेरैजसो सहकारीहरूले वित्तीय सेवाहरू जस्तै बचत, ऋण, विप्रेषण र अर्धऔपचारिक विमासहित बहु-उद्देश्यीय गतिविधिहरू गर्दछन् । यिनीहरूले रु.७० अर्ब शेयर र सुरक्षित पुँजी (reserve capital) को रूपमा परिचालन, रु. १८० अर्ब बचतको रूपमा सङ्कलन, रु.२०० अर्ब ऋण प्रदान र सयौं हजार नेपालीहरूको लागि रोजगारीहरू सिर्जना गरेका छन् । यिनीहरूले सामूहिक रूपमा ठूलो मात्रामा कृषि व्यवसाय र स्वास्थ्य विमा गरेका छन् । साथै, कृषि, ऊर्जा, स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रमा पूर्वाधार निर्माण गर्न यिनीहरूको सहभागिता उत्साहजनक छ ।

महिलाहरूलाई सङ्गठित गरेर, लाभदायी आर्थिक गतिविधिहरूसँग जोडेर र तिनीहरूलाई नेतृत्वमा ल्याएर यिनीहरूको सशक्तीकरणमा यी संस्थाहरू साधन बनिरहेका छन् । बैंकविहीन र पुनर् कठिन जनतामा यी संस्थाहरूका सेवाहरू वित्तीय समावेशिता कायम गर्न महत्वपूर्ण सावित भइरहेका छन् । साथै, यिनीहरू ग्रामीण सामाजिक र आर्थिक संरचनाहरूलाई रूपान्तरण गर्नमा

साधन भएका छन् । यसबाहेक, विपदपछिको राहत कार्यमा यिनीहरूको बलियो किसिमको संलग्नताले सङ्कटको समयमा यिनीहरूलाई सहयोगी हातको रूपमा प्रमाणित गरेको छ ।

विभिन्न माध्यमबाट सहकारी र समुदायहरूले दिगो विकास लक्ष्यलाई सहयोग गर्न सक्छन् । यिनीहरूले भवन निर्माणजस्ता सामुदायिक नेतृत्वका पहलहरूको माध्यमबाट रोजगारीको सिर्जना, सामुदायिक कृषि उत्पादनको माध्यमबाट खाद्य सुरक्षा, सामुदायिक स्वास्थ्य सेवा, सामुदायिक वन व्यवस्थापनजस्ता पर्यावरण सुरक्षा र वित्तीय सुरक्षा जालोको निर्माणमा संलग्नताजस्ता केही कार्यहरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपाल सरकारले नागरिकको लागि मर्यादित आवास सुनिश्चित गर्ने सङ्कल्प गरेको छ । सहकारीहरूले घर निर्माण गर्न यस्ता ठाउँहरूमा आवास सहकारी संस्था स्थापना गर्न सक्छन् । आवास सहकारी संस्थाहरूलाई यस्ता स्थानमा काम गर्ने अवसर रहेको छ जसमा सुरक्षित आवास प्रविधिमा पहल, निर्माण सामग्रीको पहुँच, श्रमशक्तिलाई एकीकृत गर्ने र वित्तीय स्रोतहरूको व्यवस्थापनका साथै सरकारी अनुदान र छुट (subsidy) को उपयोग पर्दछन् ।

आवास भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा मानव सुरक्षाको एक महत्वपूर्ण हिस्सा हो, किनकी यो प्रतिकूल मौसमको स्थितिमा मानवको भौतिक र शारीरिक सुरक्षासँग जोडिएको हुन्छ । सामुदायिक नेतृत्वको मोडेलले खानेपानी, शौचालय र सरसफाईजस्ता आधारभूत सुविधाहरूको उपलब्धता पनि सुनिश्चित गर्नेछ । यसप्रकारका पहलहरूमा रिपोर्टिङ र जबाफदेहिता बढी महत्वका हुन्छन् ।

सहकारीहरूले सदस्यहरूलाई आय आर्जन गतिविधिमा संलग्न गराउँछन् । सामूहिक रूपमा तिनीहरूले घरको निर्माणसम्बन्धी काम गर्छन् । फलस्वरूप, यिनीहरूले गरिवहरूको लागि आवास उपलब्ध गराउने कार्यमा सीधा योगदान दिइरहेका छन् । विपदपछिको परिदृश्यमा सहकारीहरूले आफ्ना सदस्यहरूको लागि सामुदायिक आवास

विकास गर्नको निम्ति र ग्रामीण इलाकामा मर्यादित आवासको विकास गर्न प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यस्ता संस्थाहरूले राज्य र निजी क्षेत्रसँगको समन्वयमा ठूलो स्तरमा यो जिम्मेवारी लिन सक्छन् ।

नेपालका दुई-तिहाई घरपरिवारहरू खाद्य उपलब्धताको दृष्टिकोणले असुरक्षित छन् । यसैगरी, केवल ४० प्रतिशत कृषि घरपरिवारहरू पूर्ण रूपमा खाद्य-सुरक्षित छन् । भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्रहरूमा असुरक्षाको प्रबलता उच्च छ । नेपालका प्रदेशहरू र ७७ जिल्लाहरूबीचमा पनि खाद्य उत्पादन र खाद्य उपलब्धतामा ठूलो प्रादेशिक भिन्नता छ । ७७ जिल्ला^{१९} मध्ये ५३ जिल्ला खाद्य असुरक्षित छन् । यसैगरी, भूकम्पबाट गम्भीर क्षति भएका १८ जिल्लामध्ये १५ जिल्लाहरू परम्परागत खाद्य न्यूनताबाट ग्रस्त छन् ।

मुख्य (Core) कृषि उत्पादनसम्बन्धी गतिविधिहरूमा मात्र करिब ७,२३० सहकारी संस्थाहरू संलग्न छन् । यसका अतिरिक्त, धेरै सहकारीहरू दूध, तरकारी, फलफूल, बागवानी र जडिबुटी उत्पादनमा संलग्न छन् । यसरी जनवरी २०१४ सम्म कृषिसम्बन्धी सहकारी संस्थाहरूको कूलसङ्ख्या ९,७५८ पुगेको छ, जुन देशको कुल सहकारी संस्थाहरूको ३३ प्रतिशत हुन्छ ।

यी बचत सहकारीहरूले आफ्नो सेवालालाई खाद्यान्न न्यून भएका क्षेत्रहरूमा सजिलै विस्तार गर्न सक्छन् र किसानहरूलाई उत्पादन र बजार क्षेत्रको गतिविधिमा पनि जोड्न सक्छन्, जसले बालीचक्रभित्र खाद्यान्नको सुचारु आपूर्ति सुनिश्चित गर्नेछ ।

कृषि सहकारीहरू स्पष्ट रूपमा ग्रामीण क्षेत्रहरूमा विनिमय अर्थव्यवस्था ल्याउन, खाद्य व्यापार सुविधा र राम्रो खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्नको लागि जिम्मेवार रहने गरेका छन् । भूकम्पले बजार केन्द्रहरू नष्ट गरेको र बजारलाई कृषि उत्पादनसँग विच्छेद गरेकोले सहकारीहरूले केही आधारभूत पूर्वाधारसहितका बजार केन्द्रहरू बनाउन सक्छन् ।

^{१९} २०१५ को पछिल्लो समयमा ७५ जिल्लाहरूलाई ७७ जिल्ला बनाइएको ।

सहकारीहरूले आय आर्जनका गतिविधिहरूमा पनि आफ्ना सदस्यहरूलाई संलग्न गराएका छन् । सामूहिक रूपमा तिनीहरूले घरको निर्माणमा काम गरेका छन् । फलस्वरूप, यिनीहरूले गरिबहरूको लागि आवासको उपलब्धतामा प्रत्यक्ष योगदान दिइरहेका छन् । विपद्पछिको परिदृश्यमा सहकारीहरूले आफ्ना सदस्यहरूको लागि सामुदायिक आवास विकास गर्न र ग्रामीण इलाकामा उपयुक्त आवासको प्रवर्द्धन गर्न प्रत्यक्ष भूमिका खेल्न सक्छन् । यिनीहरूले राज्य र निजी क्षेत्रसँगको समन्वयमा ठूलोस्तरमा यो जिम्मेवारी लिन सक्छन् ।

मानव सुरक्षाको लागि वातावरणले ठूलो महत्व राख्दछ । अझ नेपालजस्तो विपद्को जोखिम रहेको देशमा यो धेरै महत्वपूर्ण छ । भूकम्पले क्षति भएका धेरै जिल्लाहरूमा जनताको भलाइ र सुखसुविधाहरू पर्यावरणसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका छन् । ग्लेसियर फुट्ने, पहिरो, प्राकृतिक बासस्थानको विनाश र वन विनाशजस्ता बाह्य तत्वहरूले पीडितहरूलाई बढी जोखिमयुक्त बनाइदिन्छन् । सहकारी सामाजिक र पर्यावरणीय रूपमा जिम्मेवार व्यवसाय हो जसले राज्यसँगको साभेदारीमा विपद् प्रभावित क्षेत्रमा

नागरिकहरूको पर्यावरण सुरक्षा सुनिश्चित गर्न पनि मद्दत गर्न सक्छ ।

लाभदायी रोजगारी सिर्जना र मर्यादित कामहरू सुनिश्चित गर्नु भूकम्प प्रभावित क्षेत्रका जनताहरूलाई गरिबी रेखाबाट तल भर्नबाट रोक्ने र यिनीहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने उत्तम तरिका हो । सैद्धान्तिक रूपमा सहकारीहरू अर्थ व्यवस्थाको धेरै क्षेत्रमा स्वरोजगारी सिर्जना गर्न सफल भएका छन् । भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा उनीहरूको भूमिकाको बढी अपेक्षा गरिएको छ । उनीहरूको सहयोगबाट सदस्यहरूलाई व्यवसायको सुरुवात गर्न र तिनीहरूलाई खेती र पशुपालनमा एकीकृत गर्न दिइने मद्दतद्वारा यस्तो कार्य गर्न सकिन्छ । उचित रूपमा तयार गरिएको सहकारी उद्यमहरू र लघुवित्त योजनाहरू विशेषगरी भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा महिला, आदिवासी जनता र जोखिमयुक्त समुदायहरूको लागि उपयोगी हुनेछन् । सहकारीहरूको रोजगारी सिर्जना गर्ने क्षमतालाई ध्यान राख्दा विपद् जोखिमयुक्त क्षेत्रमा रोजगारीको चुनौती पूरा गर्न सहकारीको योगदानलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने तरिका र साधनहरूबारे विचार गरिने छ ।

तालिका ४.७ : महत्तम परिदृश्यमा सहकारी र जैह्रसरकारी क्षेत्रको लगानी आवश्यकताको वित्तीय पोषणको स्रोत (वार्षिक औसतको आधारमा) *

(एकाइ: ने.रु.अर्बमा)

विषय	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
सहकारी र गै.स.स.					
बचत परिचालन	३०.१	४१.३	५१.०	७३.९	५१.१२
स्वपुँजी/ऋण	९.६	१३.२	१६.३	२३.७	१६.४०
अनुदान र हस्तान्तरण (अनुदान)	५.०	६.९	८.५	१२.३	८.५१
वार्षिक औषत उपलब्ध वित्त व्यवस्था	४६.५	६७.९	८७.१	१२५.७	८६.६३
सहकारी र गै.स.स. क्षेत्रका लागि दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता	४६.५	६७.९	८७.१	१२५.७	८६.३३
सहकारी र गै.स.स. क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता	०	०	०	०	०
दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकतामा सहकारी वित्तीय व्यवस्थापनको प्रतिशत	४.४	४.४	४.३	४.२	४.३१

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

सहकारीहरू वितरण प्रणालीमा पनि महत्वपूर्ण छन् । बैंकको सीमित पहुँच भएको अवस्थामा सहकारीहरूको माध्यमले आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय अनुदानबाट आएका राहत रकमको वितरण प्रभावकारी रूपमा गर्न सकिन्छ । विगत दशकमा सहकारी सङ्गठनको तीव्र विस्तारले सहकारी संस्थाहरूमा जनताको पहुँच गहिरो बनाएको छ । भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूका जनताहरूमा सहकारी वित्तीय व्यवस्थापाको आवश्यकता पूरा गर्न र सरकारी राहतको हस्तान्तरणमा सहजीकरण गर्नको लागि सहकारी वित्तीय सेवाको अपेक्षा गर्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको लागि गैरसरकारी संस्थाहरूको वित्त व्यवस्था महत्वपूर्ण छ, किनकी यिनीहरूमध्ये धेरैजसो पहिले देखि नै जनस्तरमा कार्यान्वयनमा संलग्न हुँदै आइरहेका छन् । हाल गैरबजेट आधिकारिक विकास सहायता (Off-budget ODA) प्रतिवर्ष करिब रु. ४० अर्ब (आ.व. २०१५/१६ को अनुसार) रहेको छ । धेरैजसो यस्तो रकम प्रायः गैरसरकारी संस्थाहरूको माध्यमले आय आर्जन, सामाजिक परिचालन र सीमान्तकृत समुदायहरूको सशक्तीकरणको लागि खर्च गरिन्छ । गैरसरकारी संस्थाहरूले सामाजिक र आर्थिक गतिविधिमा खर्च गर्नको लागि वार्षिक करिब रु. २० अर्ब परिचालन पनि गरेका छन् । दिगो विकास लक्ष्यको अवधिभरिमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनमा यिनीहरूको सम्भावित योगदान विगतको प्रवृत्तिमा आधारित रहेको छ ।

सहकारी र गैरसरकारी संस्था क्षेत्रको लागि उपलब्ध वार्षिक औसत वित्तीय व्यवस्थापन सन् २०१६-१९ को लागि रु. ४४.७ अर्ब, सन् २०२०-२२ को लागि रु. ६१.५ अर्ब, सन् २०२३-२५ को लागि रु. ७५.१ अर्ब र सन् २०२६-३० को लागि रु. १०९.९ अर्ब रहेको छ । औसतमा, दिगो विकास लक्ष्यको अवधिभरिमा सहकारी र गैरसरकारी संस्था क्षेत्रको लागि वित्तीय व्यवस्थापन स्रोतहरूको वार्षिक उपलब्धता रु. ७६ अर्ब रहेको छ (तालिका ४.७) । यसरी सहकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूले ठूलो

वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता सामना गर्ने अपेक्षा गरिएको छैन, किनभने यिनीहरूले दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्रहरूको लागि आवश्यक लगानीको वित्तीय व्यवस्थापन उपलब्ध स्रोतबाटै गर्नेछन् ।

४.५ समग्र दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता (Overall SDG Financing Gap)

दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताको विश्लेषण र दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको विभिन्न स्रोतहरूको विश्लेषणले दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनमा देखिएको न्यूनता पूरा गर्न थप प्रयासहरू गर्नुपर्ने देखिएका । औसत वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता दिगो विकास लक्ष्यको सम्पूर्ण अवधि (२०१६-२०३०) को लागि रु. ५८५ अर्ब प्रतिवर्ष हुनेछ । माथि उल्लेख गरिएजस्तै विभिन्न अवधिको लागि वार्षिक औसत वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता तालिका ४.८ मा उल्लेख गरिएको छ । यस्तो अन्तराल पछिल्ला वर्षहरूमा बढ्दै जान्छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता सन् २०१६-१९ को अवधिको लागि औसतमा ८.८ प्रतिशत, सन् २०२०-२२ को अवधिको लागि १२.३ प्रतिशत, सन् २०२३-२५ को अवधिको लागि १३.०१ र सन् २०२६-३० को लागि १६.४ मा रहनेछ । समग्रमा, वार्षिक औसत वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता दिगो विकास लक्ष्यको अवधिभरमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १२.८ प्रतिशत रहनेछ । दिगो विकास लक्ष्यको महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्यहरू र यिनका लगानी प्रबलता, सहकारी संस्थाहरू, समुदायहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूलगायत सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरूमा उपलब्ध श्रोतसाधनहरू हेर्दा प्रत्येक क्षेत्रमा अनुमानित वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता एकदमै आशा गरिएअनुसार नै छ र यी सबै क्षेत्रहरूद्वारा साधनहरूको परिचालनमा थप प्रयास गरेर यो न्यूनता पूरा गरिनेछ । वित्तीय न्यूनता को ठूलो भाग (स्तर र मात्रा दुवै) निजी क्षेत्रसँग निर्भर रहेको छ ।

तालिका ४.८: विभिन्न अवधिमा समग्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता (महत्तम परिदृश्यमा, वार्षिक औसत) *

(एकाइ: ने. रु. अर्बमा)

समग्र दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था अन्तराल	सन् २०१६-१९	सन् २०२०-२२	सन् २०२३-२५	सन् २०२६-३०	सन् २०१६-३० को लागि औसत
सार्वजनिक क्षेत्र	१८०.७	२८१.२	२२८.२	२०४.४	२१८.२
निजी क्षेत्र	३५.१	११०.१	३१८.२	८१५.५	३६६.८
सहकारी र गै.स.स. क्षेत्र	०	०	०	०	०
घरपरिवार क्षेत्र	०	०	०	०	०
समग्र दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था अन्तराल	२१५.७५	३९१.३७	५४६.३८	१,०१९.९०	५८५.०६
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा समग्र दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था अन्तराल	८.८	१२.३	१३.०१	१६.४	१२.८

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनताका लागि वा “महत्तम” आर्थिक वृद्धि परिदृश्यमा २०१६-३० भरिमा औसत ८.६७ प्रतिशत रहेको छ । राजस्व परिचालन र आन्तरिक ऋण आर्थिक वृद्धिसँग जोडिएकाले उच्च वृद्धि परिदृश्यले स्वतः बढी आन्तरिक श्रोत परिचालनको परिणाम दिनेछ । यद्यपि, यदि आर्थिक वृद्धिले “सामान्य” ५ प्रतिशतको माग (अर्थात् अपेक्षित महत्तम आर्थिक वृद्धि दरभन्दा कम आर्थिक वृद्धि दर) को अनुशरण गर्नु भन्ने यसले पहिले अनुमान गरिएको आन्तरिक श्रोत परिचालनको आकारभन्दा कम गर्नेछ । फलस्वरूप, वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता रु. १,५१२ अर्ब हुनेछ ।

यस परिदृश्यमा सन् २०३० सम्म राजस्व परिचालन कुल आन्तरिक उत्पादनको २७ प्रतिशत^{१०} पुग्ने लक्ष्य राखिएको छ । तर यदि राजस्व परिचालन २५ प्रतिशतसम्म मात्र पुग्यो भने सम्पूर्ण अवधिको लागि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता रु. ३,६२७ अर्ब हुनेछ, जुन “महत्तम” वृद्धि परिदृश्यको एउटै अवधिको तुलनामा रु. ३५४ अर्ब बढी हुनेछ । जब आर्थिक रूपान्तरण हुन्छ, करको आधार गैह्रकरयोग्य कृषिदेखि करयोग्य उद्योग र सेवा क्षेत्रहरूसम्म फराकिलो हुनेछ । तथापि, निजी क्षेत्र पनि दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रहरूमा बढी लगानीको लागि प्रोत्साहित हुन सक्ने गरी करका दरहरूलाई पनि पुनःआवद्ध गरिनेछ । यसकारण,

सन् २०३० सम्मका वर्षहरूमा महत्तम परिदृश्यमा अनुमान गरिएको लक्ष्यभन्दा राजस्व कम हुने खतरा पनि छ । त्यस अवस्थामा सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता “महत्तम” वृद्धि परिदृश्यमा अनुमान गरिएभन्दा अधिक हुनेछ । (तालिका ४.९ र तालिका ४.१०)

४.६ दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रियस्तरमा आन्तरिक श्रोत परिचालन रणनीति

दिगो विकास लक्ष्यलाई प्राप्त गर्नका लागि राजस्व परिचालन रणनीतिले दुईवटा महत्वपूर्ण उद्देश्यहरूलाई सहयोग गर्नेछ : -क) प्रगतिशील कर प्रणालीको माध्यमबाट उच्च राजस्व परिचालन गर्ने, र (ख) निजी र अन्य गैह्रसरकारी क्षेत्रहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यतर्फ आफ्नो लगानी र श्रोतहरू विनियोजन गर्न प्रोत्साहित गर्ने । पहिलो उद्देश्य लिँदा गरिव र आय वितरणमा गरेको सम्भावित प्रभाव र भारलाई उचित ध्यान दिइने । दोस्रो उद्देश्य लिँदा राजस्वमा भएको घाटा र दिगो विकास लक्ष्यको नेतृत्वमा फराकिलो आधार भएको वृद्धि देखिने गरेको आधारको विस्तारलाई उचित ध्यान दिइनेछ । सार्वजनिक क्षेत्रमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिसँग सम्बन्धित

^{१०} यो अवस्थामा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि दर ‘महत्तम परिदृश्य’ मा जस्तै हुन्छ । महत्तम परिदृश्यभन्दा एउटा मात्र फरक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा उठ्ने कर हो जुन २७ प्रतिशतबाट २५ प्रतिशतमा झर्नेछ ।

तालिका ४.९: प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार कुल सार्वजनिक वित्तीय आवश्यकता (सामान्य वृद्धि परिदृश्य, ५ प्रतिशत कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि)*

(एकाइ: ने. रु. अर्बमा)

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्र	कुल लगानी आवश्यकता	कुल लगानीमा सार्वजनिक लगानीको अंश	सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (आन्तरिक)	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (ODA)	सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्त व्यवस्था अन्तराल
गरिबी	२,२९५.०	८७.८	२,०१५.०	७४३.६	१६२.४	१,१०९.०
श्रम तथा पर्यटन	८५३.२	३५.५	३०२.९	१८५.४	५६.०	६१.५
कृषि	१,७६८.३	६९.९	१,२३६.८	९६७.१	२६१.२	८५
स्वास्थ्य	२,०१२.१	६४.०	१,२८६.८	६६२.०	३१९.२	३०५.६
शिक्षा	४,५९३.८	७२.४	३,३२६.८	२,१२०.५	३४४.४	८६१.९
लैङ्गिक	२३४.१	८३.४	१९५.१	६३.१	३३.२	९८.९
खानेपानी तथा सरसफाई	१,१५५.४	८२.३	९५०.७	४१९.७	२३०.१	३००.९
ऊर्जा	३,९०६.०	४८.३	१,८८७.५	४८६.२	४६४.१	९३७.१
यातायात, उद्योग र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	६,६४९.५	३४.५	२,२९१.३	१,४८९.०	२८८.७	५१३.७
शहरी पूर्वाधार	२,५५४.२	३५.४	९०३.७	४१६.८	२६८.५	२१८.४
जलवायु परिवर्तन	३७२.०	८८.९	३३०.८	५४.२	१९८.९	७७.६
वन	५६१.८	८४.१	४७२.२	२४२.७	८६.२	१४३.३
शासकीय व्यवस्था	८७०.४	८३.९	७३०.५	२९६.०	२८६.०	१४८.५
जम्मा	२७,८२५.९	५७.२	१५,९३०.१	८,१४६.२	२,९९८.०	४,७८५.०
कुल लगानीको प्रतिशतमा वित्त व्यवस्था				५१	१८.८	३०

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

महत्वपूर्ण मुद्दाहरूमा: (क) प्रगतिशील कर प्रणाली र फराकिलो राजस्व आधारको माध्यमबाट राजस्व र करको परिचालनका लागि थप प्रयासद्वारा समता सुनिश्चित गर्ने, (ख) दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रत्यक्ष रूपमा योगदान गर्ने सार्वजनिक वस्तुहरू तथा सेवाहरूको मूल्य, उपभोक्ता शुल्कहरू र दस्तुरहरू गरिबहरूको पहुँचलाई जोखिममा नपारिकन निर्धारण गर्ने, (ग) खर्चको प्राथमिकीकरण र दिगो विकास लक्ष्यको लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने, (घ) ऋण राहत (debt relief) मा पहल गर्ने, र (ङ) दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थामा श्रोतको न्यूनताको लागि बढी ODA को लागि अनुरोध गर्ने ।

नेपालको सम्भावित वित्त स्रोतहरूको व्यापक नक्साङ्कनले के सङ्केत गर्दछ भने सार्वजनिक

स्रोतबाट थप श्रोतहरू जुटाउन सकिने अवस्था छ । दिगो विकास लक्ष्यको लागि सार्वजनिक वित्त प्राप्त गर्नको लागि मुख्य बाटोहरूमा (क) आन्तरिक राजस्व (कर, गैह्रकर) को परिचालन, (ख) औपचारिक विकास सहायता (अनुदान, सहूलियतपूर्ण ऋण र ऋण राहतलगायत बजेटमा संलग्न रहेको) को परिचालन, (ग) व्ययको पुनःप्राथमिकीकरण र यसको दक्षतामा वृद्धि, र (घ) सार्वजनिक ऋण (आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय) को माध्यमले घाटा वित्त व्यवस्था ।

विगत दुई दशकमा नेपाल सरकारले करमा अपनाएका उपायहरूबाट आन्तरिक श्रोतको सफलतापूर्वक परिचालन गरेको छ । परम्परागत रूपले नेपाल आन्तरिक स्रोतको परिचालनको मुख्य श्रोतको रूपमा आयात र यस्ता वस्तुहरूको भन्सार महशुलमा आधारित

तालिका ४.१०: प्रमुख क्षेत्रहरूअनुसार कुल सार्वजनिक वित्तीय आवश्यकता (कम राजस्व परिचालन परिदृश्य)*

(एकाइ: ने. रु. अर्बमा)

दिगो विकास लक्ष्य क्षेत्र	कुल लगानी आवश्यकता	कुल लगानीमा सार्वजनिक लगानीको अंश	सार्वजनिक लगानीको आवश्यकता	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (आन्तरिक)	सार्वजनिक वित्तको उपलब्धता (ODA)	सार्वजनिक क्षेत्रमा वित्त व्यवस्था न्यूनता
गरिबी	२,२९५.०	८७.८	२,०१५.०	९०९.०	१६२.४	९४२.०
श्रम तथा पर्यटन	८५३.२	३५.५	३०२.९	२४३.०	५६.०	३.७
कृषि	१,७६८.३	६९.९	१,२३६.८	१,१९९.०	२६१.२	-२२४
स्वास्थ्य	२,०१२.१	६४.०	१,२८६.८	८१०.०	३१९.२	१५७.०
शिक्षा	४,५९३.८	७२.४	३,३२६.८	२,५९४.०	३४४.४	३८७.०
लैङ्गिक	२३४.१	८३.४	१९५.१	७७.२	३३.२	८४.८
खानेपानी तथा सरसफाई	१,१५५.४	८२.३	९५०.७	५०५.०	२३०.१	२१५.०
ऊर्जा	३,९०६.०	४८.३	१,८८७.५	६१२.०	४६४.१	८१०.०
यातायात, उद्योग र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	९,२०७.७	३२.९	३,०३०.७	१,८५४.०	२८८.७	८८७.०
शहरी पूर्वाधार	२,५५४.२	३५.४	९०३.७	५१०.०	२६८.५	१२५.०
जलवायु परिवर्तन	३७२.०	८९.०	३३१.०	६६.४	१९८.९	६५.५
वन	५६१.८	८४.१	४७२.२	२९७.०	८६.२	८९.०
शासकीय व्यवस्था	८७०.४	८४.०	७३०.५	३६२.०	२८६.०	८२.३
जम्मा	३०,३८४	५५.०	१६,६६९.०	१०,०४३.०	२,९९९.०	३,६२७.०
कुल लगानीको प्रतिशतमा वित्त व्यवस्था				६०	१८.०	२१.८

* राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान ।

राजस्वमा अत्यधिक भर पर्ने गरेको छ । सरकारले मूल्य अभिवृद्धि कर लागू गरेर र सन् २००१/०२ देखि आयकरको दायरा विस्तार गरेर कर राजस्व बढाएको छ । आन्तरिक स्रोतहरूले लगभग चालु खर्च धान्न सकेका छन् । यसका लागि आयातमा वृद्धि र आयकर कार्यान्वयनलाई धन्यवाद दिनु पर्दछ ।

सरकारी राजस्वले पूर्वाधार, सामाजिक र पर्यावरणीय क्षेत्रको लागि वित्तीय व्यवस्थापनको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा समावेश हुनेछ, जहाँ निजी क्षेत्र लगानी गर्न अनिच्छुक छ । तर सरकारले दिगो विकास लक्ष्यबाहेकका अन्य क्षेत्रहरू (जस्तै रक्षा, आन्तरिक सुरक्षा र योजना नगरिएका भेट्टाहरूमा) वित्तीय व्यवस्था गर्नुपर्ने भएकोले यो क्षेत्रमा मात्र विशेष रूपमा राजस्वको उचित भाग विनियोजन

गर्न गाह्रो छ । दिगो विकास लक्ष्यमा खर्च गरिएको राजस्वको अनुपातको लेखाइकन गर्ने र दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि उपलब्ध स्रोतको भविष्यमा गरिने प्रक्षेपणको लागि यही हिस्सालाई जारी राख्ने एउटा विकल्प हो ।

यद्यपि आन्तरिक स्रोत परिचालनले वर्तमान प्रवृत्ति अनुसरण गरे पनि दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्न नेपालले व्यापक वित्तीय अभाव सामना गर्नुपर्नेछ । धेरै नकारात्मक पक्षका जोखिमहरू (downside risk) छन् जस्तै: (क) दीर्घकालमा कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि घट्दै जाने, (ख) स्थानीय सरकारको शुल्क लागू गर्ने क्षमता सीमित रहेको अवस्थामा सार्वजनिक वस्तु तथा सेवाहरूको लागि मूल्य, शुल्कहरू र दस्तुरको पूर्ण समायोजनमा कठिनाई

हुने, (ग) आधार फराकिलो गर्न र कर अनुपालनमा सुधार गर्न पर्याप्त क्षतिपूर्तिको उपायको अभावमा कर दरमा कमीको सम्भावना रहने, र (घ) सहायताको वातावरणमा परिवर्तन हुने ।

दुई कारकबाट हुने राजस्व अस्थिरता युवा अवस्थाको गणतन्त्रको लागि अर्को चुनौती हो । पहिलो, खर्चतर्फ सङ्घीयताअन्तर्गत नयाँ प्रशासकीय संयन्त्रको लागि उच्च चालु खर्चको लागि माग रहेको छ । दोस्रो, थप राजस्व परिचालनको लागि क्षमता र उत्प्रेरणाको अभावमा स्थानीय सरकारहरू निरन्तर घाटामा रहने हुन सक्छ । यसबाहेक, सङ्घीय सरकारका बजेट अनुदानमा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूको निर्भरताका साथै विस्तारकारी बजेटको लागि स्थानीय दबाबले परिणामतः वित्तीय तनाव हुन सक्छ ।

वित्तीय स्रोतको कमी र वित्तीय अस्थिरताको नियन्त्रणका लागि राजस्व फराकिलो गर्ने उपायहरू अपनाइने छ । दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि आन्तरिक स्रोतहरू परिचालन गर्न सम्भावित रणनीतिहरूसप्रकार छन् ।

सरकारले प्रभावकारी कर र खर्च नीतिको माध्यमबाट दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्तीय स्थान बढाउने छ । यद्यपि आ.व. २०१६/१७ मा सार्वजनिक राजस्व कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा औषतमा लगभग २१ प्रतिशत भएको थियो तर कुल खर्चयोग्य आयसँग मापन गर्दा यो अत्यन्त कम हुन्छ । दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्तीय स्थान बढाउनको लागि कर नीतिको सुधारले अनुदानको निम्ति वृद्धिशील वित्त व्यवस्थाको फाइदा उठाइनेछ र करको आर्थिक विरूपणको विरुद्ध सार्वजनिक सामान/सेवाहरूको प्रावधानलाई राकिने छ । कर प्रणालीको संरचनाले कर र अनुदान नीतिहरूको प्रगतिशीलता निर्धारण गर्नेछ भने प्रगतिशील करले पुनर्वितरणको माध्यमबाट समावेशी वृद्धिलाई बढाउने छ । यद्यपि, अध्ययनहरूले कर नीति नभई बजेटको खर्च पक्ष मुख्य रूपमा पुनर्वितरणको उपकरण हुनुपर्दछ भन्नेमा जोड दिन्छन्

(Tanzi 1998) । यसबाहेक, ३८ देशहरूमा गरिएको कर नीतिको पुनर्वितरण प्रभावको अध्ययनहरूले बताएका छन् कि कर नीति समावेशी वृद्धि बढाउनको लागि उपयोगी साधन होइन र दीर्घकालको अवधिमा बढ्दो करको बोझ घटाउन करको व्यापक विश्लेषण महत्वपूर्ण हुन्छ (RJo, Seth, and Rinzin 2009) ।

साथै, सार्वजनिक खर्चको वित्त व्यवस्थामा आन्तरिक राजस्वको महत्वलाई दृष्टिगत गर्दा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिको छलफलमा दिगो विकास लक्ष्य र गैह्रदिगो विकास लक्ष्यबीच सार्वजनिक खर्चको बाँडफाँट एक प्रमुख नीतिगत मुद्दा हुनेछ । एउटा विकल्पको रूपमा कुल खर्चमा दिगो विकास लक्ष्यको अंश भएअनुसार समान अनुपातमा दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थाको अनुमान गरिने छ । उदाहरणका लागि, यदि दिगो विकास लक्ष्यको लागि कुल सार्वजनिक खर्चको तीन-चौथाई समावेश हुन्छ भने समयअवधिमा दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित खर्चले राजस्वको समान अनुपात प्राप्त गर्नेछ ।

यस कुराको छलफलको वित्तीय आड (fiscal cushion) मा सहयोग गर्नको लागि केहि महत्वपूर्ण नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू प्रस्तावित गरिएको छ,

(क) एक व्यापक बजेट खाकामा गैह्रबजेटको सञ्चालन एकीकृत गर्ने । यद्यपि नेपालमा बजेट प्रणालीले धेरैजसो सार्वजनिक सञ्चालनहरूलाई समेटेको छ । तर विभिन्न कोषहरू बजेटको परिधिबाहिर सञ्चालनमा रहेका छन्, जस्तै श्रमिक, पर्यावरणको लागि विशेष कोष र अन्य ट्रस्ट कोषहरू । सार्वजनिक स्रोतहरू प्रयोग गर्ने यी सबै गैह्रबजेट सञ्चालनहरू बजेट व्यवस्थापन र अनुगमनभित्र ल्याइनेछ । एक विस्तृत वित्तीय बजेट खाकाभित्र यी कोषहरूको एकीकरणले बजेटको व्यापकता बढाउने र सार्वजनिक वित्तको सुदृढीकरण मात्र गर्ने नभई यसले दिगो विकास लक्ष्यको लागि स्रोतहरूको प्राथमिकीकरणमा पनि मद्दत पुऱ्याउनेछ ।

(ख) उपभोक्ता शुल्कको दायराको विस्तार गर्ने । “लाभाग्राहीले तिर्ने” सिद्धान्तमा आधारित अर्ध-सार्वजनिक वस्तुहरू र सेवाहरूमा उपभोक्ता शुल्कहरू लगाइन्छन् । यो सामान्यतया: बजार अर्थ व्यवस्थामा प्रयोग गरिन्छ, र बजार प्रणालीको प्रवर्द्धनमा यो उपयोगी साबित पनि भएको छ । नेपालको निजी क्षेत्रको विकासको गति बढ्दै जाँदा उपभोक्ता शुल्क अपरिहार्य हुनेछ । खानेपानी आपूर्ति र फोहोर पानीको उपचार, विद्युत्, स्वास्थ्य सेवा र उच्च शिक्षा क्षेत्रहरूमा उपभोक्ता शुल्कहरू सङ्कलन गर्ने सम्भावना रहेको छ ।

(ग) सार्वजनिक सेवाका प्रावधानमा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गर्ने: सा.नि.सा. सरकारी र निजी क्षेत्रका संस्थाहरूबीचको सम्झौता हो । यसले सार्वजनिक पूर्वाधार, सामुदायिक सुविधाहरू र सम्बन्धित सेवाहरूको वित्त व्यवस्थाको उद्देश्यहरूलाई सघाउ पुऱ्याउँछ । यस्तो साभेदारीले साभेदारहरूको बीचमा लगानी, जोखिम, जिम्मेवारी र लाभको साभेदारी गर्दछ ।

(घ) सञ्चालन र मर्मत, निर्माण-सञ्चालन-स्थानान्तरण, निर्माण-हस्तान्तरण-सञ्चालन, वा निर्माण-स्वामित्व-सञ्चालनलगायतका विभिन्न प्रकारका व्यवस्थाहरूमा सार्वजनिक वस्तुहरू र सेवाहरू प्रदान गर्न निजी क्षेत्र संलग्न गराइनेछ । यी तरिकाहरूले केवल निजी क्षेत्रको विकासलाई मात्र प्रवर्द्धन गर्दैनन्, अर्थ व्यवस्थाका अन्य महत्वपूर्ण सार्वजनिक वस्तुहरू र सेवाहरूमा वित्तीय व्यवस्थापना गर्नका लागि दुर्लभ सार्वजनिक स्रोतहरूको पनि संरक्षण गर्दछन् ।

४.७ दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि स्थानीयस्तरमा स्रोतको परिचालनको लागि रणनीति

स्थानीय सरकारहरूले निरन्तर बढ्दै गएको कोष र वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनताको सामना निम्न कारणले गर्दछन्:

- (क) केन्द्रीय सरकारबाट कम मात्राको वित्त अनुदान प्रणालीहरू ;
- (ख) कर र शुल्कबाट स्थानीय राजस्व धेरै कम प्राप्त हुनु ;
- (ग) कोष नभएका जिम्मेवारीहरूको बोझ ; र
- (घ) ऋण र अन्य स्वरूपका ऋणको वित्त व्यवस्थाहरूमा सीमित पहुँच ।

धेरै स्थानीय सरकारी एकाइहरू (नगरपालिका र गाउँपालिकाहरू) मा स्थानीय अधिकारीहरूको कर आधार न्यूनतम छ, र कर राजस्व आफ्नो खर्च पूरा गर्न सर्वथा अपर्याप्त छ । अधिकांश स्थानीय सरकारहरू अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण, एकीकृत सम्पत्ति करबाट प्राप्त हुने आयहरू र सेवा दस्तुरहरूमा अत्यधिक मात्रामा निर्भर हुन्छन् । यसबाहेक संघीय सरकारले बढी राजस्व उठ्ने स्रोतहरू जस्तै भन्सार महसुल, आय कर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तशुल्क राजस्व नियन्त्रण गरेको छ । यसैले, अधिकांश स्थानीय सरकारहरू संघीय सरकारबाट विनियोजन गरेको रकममा निर्भर हुनपर्दछ, जुन दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धित स्थानीय लगानीका सबै मागहरू पूरा गर्न सामान्यतया धेरै अपर्याप्त हुन्छ ।

स्थानीय सरकारी एकाइहरू (नगरपालिका र गाउँपालिकाहरू) को क्षमता विकासको लागि लगानी गरिए तापनि स्थानीयस्तरमा दिगो वित्तीय व्यवस्थापनको गतिलाई बढाउन निम्न मुद्दाहरू रहेका छन् :

- (क) शहरी पूर्वाधार सुविधाहरूको योजना बनाउन, लागू गर्न, सञ्चालन र मर्मत गर्नको लागि योग्य कर्मचारीहरूको अभाव र प्राविधिक र प्रशासनिक क्षमताको कमी ;
- (ख) कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको दोहोरो र अस्पष्ट कार्यान्वयन अधिकारका कारणले अपर्याप्त प्रवाह ;
- (ग) सा.नि.सा.को लागि अपर्याप्त कानुनी र प्रशासनिक खाका ;

- (घ) पारदर्शी र भरपर्दो योजना र खरिद प्रक्रियाको साथै सुधारिएको /प्रदोभावी (accrual) लेखाइकन प्रणालीको लागि क्षमताको कमी ; र
- (ङ) स्थानीय सरकारीस्तरमा १५ भन्दा बढी वर्षसम्म निर्वाचित परिषद्हरूको अभावको कारणले गर्दा उत्तरदायित्व छवि ह्रास भएको छ (शहरी विकास मन्त्रालय २०१७) ।

स्थानीय विकासको लागि वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने कार्यमा देखिएका अवरोधहरूमा :

- (क) अधिकांश नगरपालिका र गाउँपालिकाहरू साना र वित्तीय रूपमा कमजोर छन् ;
- (ख) बलियो आन्तरिक पुँजी बजारको अभाव छ र नगर विकास कोषवाहेक धेरै नगरपालिकाहरूमा ऋण प्रवाह गर्ने संस्थाहरू छैनन् । तथापि, नगरपालिकाहरूमा ऋण प्रवाह गर्ने संस्थाहरूको विकासमा संस्थागत र नीतिगत अवरोधहरू रहेका छन् ; र
- (ग) विद्यमान पूवाधारहरूको मर्मतको लागि कोषको परिचालन गर्ने संयन्त्र कमजोर छ ।

निम्न खण्डले सामान्य रूपमा विकास वित्तीय व्यवस्थापनको लागि श्रोतहरूको परिचालन गर्न आवश्यक रणनीतिहरू र खासगरी दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाबारेमा चर्चा गर्नेछ (शहरी विकास मन्त्रालय २०१६) ।

४.७.१ आफ्नै स्रोतको राजस्व (OSR) :

नेपालको संविधानले कर, सेवा दस्तुर, शुल्क, दण्ड र जरिवानाबाट आन्तरिक राजस्व उठाउन नगरपालिकाहरूलाई अधिकार प्रदान गरेको छ । तथापि, राजस्व प्रशासनमा रहेको कमजोरीको कारण केही नगरपालिकाहरू पर्याप्त मात्रामा आन्तरिक राजस्व उठाउन पछाडि परेका छन् । स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्न बढी श्रोतको परिचालनको आवश्यकता छ । यसको लागि निम्न रणनीतिहरू अनुसरण गरिने छ :

क. राजस्व प्रशासन प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने:

स्थानीय सरकारहरूले राजस्व व्यवस्थापन प्रणालीको समीक्षा गर्ने र राजस्व सल्लाहकार समितिको भूमिकालाई बलियो बनाइने छ । यसले राजस्व शाखाहरूमा कर्मचारीको आवश्यकताहरूको समीक्षा पनि जरुरी छ । यसका साथै राजस्व वृद्धिमा सुझावहरू प्राप्त गर्न नगरपालिकाका विभिन्न शाखाहरू र निजी क्षेत्रसँग नियमित रूपमा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरिने छ । स्थानीय सरकारहरूले राजस्व व्यवस्थापन प्रणाली सुधार्न राजस्व कार्यान्वयन योजनाहरू तयार गर्नेछन् र कार्ययोजनामा भएका उपलब्धिहरूलाई मापन गर्नको लागि अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नेछन् ।

ख. राजस्वको आफ्नै स्रोत (OSR) तथ्याङ्कमा आधार अद्यावधिक र कार्यात्मक बनाइने :

स्थानीय सरकारहरूले राजस्व सङ्कलनका लागि सूचना प्रविधिको उत्तम प्रयोग गर्नेछन् । यसो गर्दा, तिनीहरूले राजस्वको आफ्नै स्रोत तथ्याङ्कको डिजिटाइज गर्नेछन् । करहरू तिर्न नपर्ने सम्पत्तिहरूलाग्यत नगरपालिकामा रहेका सबै सम्पत्तिहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन र अद्यावधिक गरिनेछ । साथै, करदाताहरूको रेकर्डहरू नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्नु महत्वपूर्ण छ । यस्ता तथ्याङ्कलाई नगरपालिकाले सेवा प्रदान गर्दा नगरपालिकाका अन्य शाखाहरूसँग जोडिएको हुनेछ । सरकारले राजस्व परिचालन गर्न, शहरी योजना बनाउन र भवन अनुमतिको लागि GIS प्रणालीजस्ता प्रविधि प्रयोग गर्ने छ । GIS लाई राजस्व तथ्याङ्कसँग जोडिनेछ र राजस्व प्रणालीलाई नगरपालिकाका अन्य शाखाहरूसँग एकीकरण गरिने छ ।

ग. कर र गैह्रकर राजस्व दर पुनरावलोकन गरी प्रणाली प्रभावकारी बनाइने:

मूल्य प्रवृत्तिहरू थाहा पाउनको लागि स्थानीय सरकारहरूको कर आधारको सर्वेक्षण र कर एवम् गैह्रकरका दरहरू परिमार्जन गरिनेछ । नगरपालिकाहरूले एकीकृत सम्पत्ति कर प्रणाली लागू गर्नेछन् ।

घ. राजस्व सङ्कलनलाई दक्ष र प्रभावकारी बनाइने: स्थानीय सरकारहरूले विलिड प्रणालीलाई लागू गर्नेछन् जसले प्रत्येक वर्षको सुरुमा करदाताहरूलाई उनीहरूको बक्यौताबारे जानकारी प्रदान गर्नेछ । कर नतिर्नेहरूलाई प्रगतिशील दरमा दण्ड दिने (भन्दा १० प्रतिशत पहिलो वर्षको लागि, २० प्रतिशत दोस्रो वर्षको लागि र ३० प्रतिशत तेस्रो वर्षको लागि) प्रणाली लागू गर्ने र बैकिङ प्रणालीलाई राजस्व प्रणालीमा एकीकृत गरिनेछ ।

ङ सम्भावित राजस्वको आफ्नै स्रोत (OSR) का लागि बैकल्पिक तरिका खोजी लागू गरिनेछ ताकि स्थानीय सरकारहरूले नगरपालिकाद्वारा सञ्चालित पूर्वाधार प्रणालीहरूको लागत उठाउने नीति (cost recovery policy) को रूपरेखा तयार गर्न सक्नु: आधारभूत सेवा उदाहरणको लागि ढल निकास, खानेपानी आपूर्ति र विद्युत् सेवाहरू प्रदान गर्दा नगरपालिकाहरूले कमसे कम लागेको चालु लागत र पुँजीगत लागतको केही अंश उठाउनु जरुरी छ । तर एक खास सेवाबाट सङ्कलन गरिएको राजस्व कार्यको गुणस्तर कायम राख्न प्रयोग गरिने कुराको सुनिश्चितता गरिनेछ ।

च. स्थानीय सरकारहरूले उपभोक्ता र सा.नि.सा.मोडेलको माध्यमबाट परियोजना कार्यान्वयनलाई प्रोत्साहन दिनेछन्: विकासमा जनताहरूको सहभागिताले श्रोतहरूको पारदर्शी र कुशल प्रयोगलगायत थुप्रै फाइदाहरू सुनिश्चित गर्नेछ । यसकारण, स्थानीय सरकारहरूले उपभोक्ता समूहहरूमार्फत परियोजनाहरू लागू गर्नेछन् । यसो गर्दा तिनीहरू कार्यान्वयन गरिने परियोजनाहरूको छनौटका लागि निर्देशिकाहरू तयार पारिनेछन् । यद्यपि, परियोजनाहरू चयन गर्दा वित्तीय दिगोपनाको पक्षमा ध्यान दिइनेछ । यसको अर्थ परियोजनाले आर्थिक सहयोग ल्याउन र सामुदायिक स्वामित्व सुनिश्चित गर्नेछन् । स्थानीय सरकारहरूले सा.नि.सा. मोडेलअन्तर्गत परियोजनाहरू पनि लागू गर्न सक्छन्, जसको लागि उनीहरूले सा.नि.सा. प्रवर्द्धन समिति गठन

गर्नुपर्नेछ । यस समितिले सा.नि.सा. मोडेलअन्तर्गत व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य परियोजनाहरूको पहिचान र कार्यान्वयन गर्दछ । यसो गर्दा सा.नि.सा. नीति २००३ र सा.नि.सा. निर्देशिका २००४ लाई ध्यान दिइनेछ । सा.नि.सा. मोडेलमा सरकारहरूले फोहरमैला व्यवस्थापन, सडकको मर्मत, बस पार्कहरू, बालबालिका र अन्य मनोरञ्जन पार्कहरू र सम्मेलन हलहरूको सञ्चालनमा निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्न सक्नेछन् ।

४.७.२ अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदान (IGFTs)

सङ्घीय गणराज्य नेपालको संविधानले अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदानका लागि निम्नलिखित मापदण्डहरू (norms) को चर्चा गरेको छ :

- (क) सरकारले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयस्तरका निकायहरूबीचमा समान रूपमा राजस्व वितरण गर्न आवश्यक प्रबन्धहरू गर्नेछ ;
- (ख) राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगले प्रदेश र स्थानीयस्तरका निकायहरूले प्राप्त गर्ने वित्तीय अनुदान सिफारिस गर्नेछ ;
- (ग) नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीयस्तरको निकायहरूलाई तिनीहरूको खर्चको आवश्यकता, राजस्व उठाउने क्षमता र उनीहरूले गरेका प्रयासहरूको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ ;
- (घ) प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त वित्तीय समानीकरण अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठाइएका राजस्व आफूअन्तर्गतका स्थानीयस्तरका निकायहरूमा वितरण गर्दा तिनीहरूको खर्चको आवश्यकता, राजस्व उठाउने क्षमता र प्रादेशिक कानूनको आधारमा गर्नेछ ;
- (ङ) नेपाल सरकारले सङ्घीय सञ्चित कोषमार्फत उपलब्ध गराइने ससर्त अनुदान, पूरक अनुदान वा अन्य उद्देश्यका लागि दिइने विशेष अनुदानको सन्दर्भमा व्यवस्था गर्नेछ ; र
- (च) सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीयस्तरको निकायहरूबीचमा राजस्व वितरण पारदर्शी हुनेछ ।

यसरी एक स्पष्ट र उद्देश्यउन्मुख अन्तर सरकारी वित्त अनुदान प्रणालीका धेरै फाइदाहरू छन्, यसमध्ये केही तल सूचीबद्ध गरिएका छन् :

- (क) यो पूर्वानुमानयोग्य (predictability) छ जसले शहरहरूलाई दीर्घकालीन लगानीको योजना बनाउन सहयोग गर्दछ ;
- (ख) यसले लाभ (leverage) लिन सकिने नगद प्रवाहहरूको विश्वसनीय आधार प्रदान गर्दछ ;
- (ग) शहरहरूको वित्तीय क्षमताहरूमा रहेको भिन्नतालाई यसले सन्तुलनमा ल्याउँछ ; र
- (घ) यसले नीतिगत लक्ष्यहरू पूरा गर्न शहरहरूको लागि विश्वसनीय प्रोत्साहन डिजाइन गर्ने क्षमता प्रदान गर्दछ ।

यस सन्दर्भमा पूर्वाधार लगानीको आवश्यकताअनुसार अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदानका रणनीतिहरू तल सूचीबद्ध गरिएका छन् :

अ. स्वायत्तता प्रवर्द्धन गर्नको लागि सङ्घीय सरकारले एक पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य वित्त अनुदान प्रणाली स्थापित गर्ने : राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोग (NNRFC) ले निशर्त पुँजीगत अनुदानहरूको लागि सयन्त्र तयार गर्दा स्थानीय सरकारहरूलाई उचित र स्वच्छ अनुदान दिनको लागि एउटा सूत्र विकास गरिनेछ र राजस्वको आफ्नै स्रोतको स्थिति विचार गरिनेछ । योभन्दा बढी महत्वपूर्ण कुरा नगरपालिकाहरूलाई उनीहरूको वार्षिक बजेट सीमाको आकारबारे सूचना दिएर, समयमै नगरपालिकाहरूलाई अनुदान विनियोजन गरेर, आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षण बाध्यकारी र समयमै गर्नुपर्ने बनाएर र नगरपालिकाहरूबाट सामाजिक जबाफदेहिताको उपकरणहरूको प्रयोगसँग आगामी नगरपालिका अनुदानको निकासालाई आबद्ध गरेर सङ्घीय प्रणालीले अन्तरसरकारी वित्त अनुदानलाई पूर्वानुमानयोग्य बनाइनेछ ।

आ. वित्त अनुदानमा समता प्रवर्द्धन गर्न अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदान प्रणालीबाट समानीकरण अनुदान बढाइने छ : अन्तरसरकारी वित्त अनुदानले अनिवार्य निसर्त र ससर्त अनुदानको संयोजनको सुरुवात गरेर दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न वैध अनुदानलाई

सहजीकरण गर्नेछ । यस सन्दर्भमा विशेष पूर्वाधार लगानी अनुदान लागु गरिनेछ । अनुदान व्यवस्थित र समान रूपमा विनियोजन गर्न राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोग (NNRFC) ले व्ययको आवश्यकता र जरुरतहरूको अध्ययन गर्नेछ । यसबाहेक, यसले राजस्व सिर्जना गर्ने र उठाउने यिनीहरूको क्षमताको मूल्याङ्कन गरी आवश्यकता र विद्यमान राजस्वको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान विनियोजन गर्नेछ । यस सन्दर्भमा सङ्घीय सरकारले स्थानीय पूर्वाधार विकासको लागि कोष पनि स्थापना गर्न सक्नेछ र दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि अनुदान पनि दिन सक्नेछ ।

इ. विगतका उपलब्धिमा आधारित अनुदान प्रणालीलाई निरन्तरता दिने र सुदृढीकरण गर्ने कार्य अन्तरसरकारी वित्तीय अनुदान (GFTs) प्रक्रियामार्फत गरिने: सङ्घीय सरकारले नगरपालिकाहरूलाई सूत्रमा आधारित क्षेत्रगत निसर्त अनुदान विनियोजन गर्न सक्नेछ । यसले सरकारबाट क्षेत्रगत पुँजीगत अनुदान विनियोजन गर्न छ्यता-सूत्र विकास गरिनेछ । सङ्घीय सरकारले स्थानीय सरकारहरूलाई क्षेत्रगत निसर्त अनुदानमा पनि बाध्यकारी व्यवस्था गरिनेछ । यसको अतिरिक्त, स्थानीय सरकारहरूको लागि प्राविधिक सहयोग (backstopping) प्रदान गर्न गरी ससर्त अनुदानअन्तर्गतका कार्यक्रमहरूद्वारा गरिएका प्रगति अवलोकन गरिनेछ ।

ई. स्थानीय प्रशासनलाई विद्युतीय शासन प्रणालीमा परिवर्तन गरिने । स्थानीय सरकारहरूले विद्युतीय शासन गुरुयोजनाको विकास गरी र सञ्चालन प्रभावकारितालाई स्तरोन्नति गर्नेछ । यसले क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले स्थानीय सरकारहरूलाई प्रदान गरिएको स्रोतहरूलाई हचुवा रूपमा फिर्ता लिने काम रोकिनेछ ।

४.७.३ स्थानीय ऋण:

स्थानीयस्तरमा वित्तीय व्यवस्थापनको आवश्यकताहरू र उपलब्ध श्रोतहरूको नक्साङ्कनले देखाएको छ कि स्थानीय आयको मौजुदा स्रोतहरू बढ्दो स्थानीय पूर्वाधारका लागि आवश्यक लगानीको माँग पूरा

गर्नको लागि पर्याप्त छैनन् । यसैले ऋण आवश्यक हुनेछ । तर यो स्थानीय सरकारले बण्ड जारी गरेर गर्नुपर्नेछ ।^{११} नगरपालिकाहरूको लागि नगर विकास कोषमार्फत स्थानीय ऋण लिन सुझाव दिन सकिन्छ ।

दीर्घकालीन पूर्वाधार लगानी योजनाको लचिलोपना बढाउन स्थानीय ऋण आवश्यक हुन्छ । केन्द्रीय सरकारले आधारभूत पूर्वाधार सुविधाको निर्माणका लागि मुख्य रूपमा नगरपालिकाहरू जिम्मेवार रहने मान्यता राखेको अवस्थामा स्थानीय सरकारको लागि ऋण अपरिहार्य हुन जान्छ । यसले परियोजना डिजाइन, सुधार, वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधारका साथै स्वस्थ लागत उठाउने अभ्यासहरू र बजेट पारदर्शिताको लागि बलियो प्रोत्साहन प्रदान गर्ने विश्वास गरिन्छ । साथै, स्थानीय पुँजीको लागि मागमा हुने वृद्धिले स्थानीय सरकारको निजी ऋण बजारमा पहुँच विस्तार गर्ने नवप्रवर्तनीय दृष्टिकोणलाई उत्प्रेरित गर्दछ (शहरी विकास मन्त्रालय २०१६) ।

नगर विकास कोष र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू दुई ढोकाहरू हुन् जसलाई नगरपालिकाहरूले ऋण लिनका लागि प्रयोग गर्न सक्छन् । नगरपालिकाहरूले आफ्नो वित्त व्यवस्थाको आवश्यकता वर्तमान आयभन्दा निकै बढी छ भन्ने ऋण वित्त व्यवस्थालाई रोज्न सक्छन् । यसो गर्दा व्यावसायिक पूर्वाधार यस्तो तरिकाले तयार गरिनुपर्छ कि लगानीको साँवा र ब्याज उपभोक्ता शुल्क, दस्तुर वा सुविधा प्रयोगकर्ताहरूबाट उठाइएको स्थानीय करबाट पूर्ति हुन सकोस् ।

स्थानीय स्तरका वित्तीय व्यवस्थापनका रणनीतिहरू निम्न हुन सक्नेछन्:

अ. व्यावसायिक ऋण र सार्वजनिक आक्यान/प्रस्तावहरू: व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य पूर्वाधार परियोजनाहरूको परियोजना-विशेष आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न शेयर, बण्डहरू जारी गर्ने र संस्थागत रूपमा (consortium) वित्त

व्यवस्था गर्ने । पूर्वाधार परियोजनाहरूमा व्यावसायिक ऋण, सा.नि.सा., र स्वपुँजीको रूपमा सार्वजनिक भूमिको उपयोगले पुँजीगत लगानीको वित्त व्यवस्थाको लागि एक बलियो ढाँचा प्रदान गर्न सक्छ ।

नेपालमा नगरपालिकाको वित्त व्यवस्थाको लागि हालको ऋण कुल नगरपालिकाको राजस्वको केवल ०.८५ प्रतिशत रहेको छ । तथापि, व्यापक पूर्वाधारका लागि वित्त व्यवस्थाको अवस्था र नगरपालिकाको स्तरमा व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य पूर्वाधार परियोजनाहरूको सम्भावनालाई दृष्टिगत गर्दा आगामी २० वर्षको लागि तिनीहरूको प्रक्षेपित आन्तरिक राजस्व सिर्जनाको सन्दर्भमा उनीहरूको ऋण क्षमताको आँकलन गर्न सल्लाह दिइनेछ ।

यसबाहेक, स्थानीय सरकारको धेरै सीमित ऋण लिने शक्तिको साथै बैंकबाट ऋण लगानी हुन सक्ने खालका परियोजनाहरूको विकास गर्ने क्षमताको अभाव र ऋण दिन सकिने विश्वासको अभावका कारण एक बढी व्यापक नियमन र ऋणको आवश्यकता र ऋणहरूलाई प्रशोचन गर्न सक्ने क्षमताको बीच सही सन्तुलन कायम गर्ने आवश्यकता रहेको छ । नगरपालिकाले लिने ऋणको उद्देश्य, रकम र सर्तहरू, समय, ऋण उपयोगको कार्यविधि, ऋणका श्रोतहरू र अन्य प्राविधिक पक्षहरू स्थानीय सन्दर्भलाई आबद्ध गरी विनियममा राम्ररी चित्रित गरिनेछ ।

नगरपालिकाहरूलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट बढी व्यावसायिक ऋण लिन योग्य बनाउनका लागि सुधारहरू गरिनु आवश्यक छ । व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य परियोजनाहरू, पूर्वनिर्धारित उपभोक्ता शुल्क वा पूर्वाधार उपयोगकर्ताहरूबाट सङ्कलन गरिने दस्तुर, आन्तरिक राजस्वको विस्तार र यसको प्रभावकारी सङ्कलन, ऋणको लागि धितो राखिएको वस्तुहरूको अधिग्रहणलगायत कानुनी कारबाहीहरूमार्फत ऋण उठतीको प्रभावकारी प्रावधान र सामाजिक किसिमका पूर्वाधार

^{११} भारतको अहमदाबाद नगर निगमले १९९६ मा खानेपानी तथा ढल विस्तारका लागि जारी गरेको 'नगर बण्ड' को वर्गीकरण गरेको थियो । अहमदाबादको खानेपानी तथा ढलको लागि यस्तो बण्डबाट प्राप्त रकम प्रयोग गरिएको थियो । पुँजीगत लगानीका निमित्त वित्तीय स्रोतहरू तथा साधनहरू जुटाउने औजारका रूपमा बण्डहरूलाई कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा नगरले सिक्यो । विश्व बैङ्कले गरेको यो मामला अध्ययन शहरी विकास मन्त्रालयले २०१६ मा उल्लेख गरेको थियो ।

आयोजनाहरूलाई समपूरक अनुदान (matching grant) मा ऋण थप गर्नेजस्ता केन्द्रीय सरकारको प्रोत्साहन प्रणाली सुधारका केही क्षेत्रहरू हुन् (शहरी विकास मन्त्रालय २०१६) ।

आ. नगर विकास कोष (TDF) बाट ऋण:

नगरपालिकाहरूको ऋण क्षमता बढाउन र नगर विकास कोषलाई बलियो पुँजी आधार र व्यवस्थापनको साथ एक आर्थिक मध्यस्थकर्ताका रूपमा विकास गर्न एक व्यापक कार्यान्वयन योजनाको आवश्यकता छ । यस सन्दर्भमा तल सूचीबद्ध केही विकल्पहरूले पनि सङ्क्षिप्त निर्देशिकाको रूपमा माथि भनिएका कुराहरू विकास गर्ने कार्यमा मद्दत गर्न सक्दछन् :

- (क) नगर विकास कोषलाई एक स्वायत्त वित्तीय संस्थाको रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि विशेष कानूनद्वारा वित्तीय मध्यस्थकर्ता संस्थाको रूपमा यसलाई विकसित गरिनेछ ।
- (ख) नगर विकास कोषको पुँजी आधार पुनःसंरचना र स्तर बढोत्तरी गरिनेछ ।
- (ग) नगरपालिकाहरूको ऋण लिने क्षमता मूल्याङ्कन प्रणालीलाई यस्तो रकममा सहज पहुँच हुन सक्ने तुल्याउन यस प्रणालीमा संशोधन गरिनेछ ।
- (घ) सेवाग्राहीहरूको वित्त व्यवस्थाको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न एक संयन्त्र स्थापना गरी नगरपालिकाका सुविधाहरू (utilities) को लागि कर र शुल्क प्रणाली डिजाइन गरी विस्तार गरिनेछ ।
- (ङ) नगरपालिकाहरूको ऋण लिनसक्ने योग्यता मूल्याङ्कन प्रणाली संशोधन गरी योग्य स्थानीय सरकारहरूको पहुँच नगर विकास कोषका स्रोतहरूमा गराइनेछ ।
- (च) राम्रो सङ्गठन संरचना र कर्मचारीहरू व्यवस्थाको माध्यमले नगर विकास कोषको वित्तीय सञ्चालनहरूलाई सुदृढ बनाइनेछ । नगर विकास कोषले वित्तीय सेवाहरू विस्तार गर्न प्रत्येक प्रदेशमा कार्यालयहरू खोल्नेछ । कर्मचारीहरू व्यवस्थामा पुनः संरचना र परियोजना मूल्याङ्कनमा विशेष कार्यकर्ताहरू विकास गर्ने, केही परियोजनाहरूमा SCROW खाताहरू स्थापना गर्ने र अन्य वित्तीय

संस्थाहरूसँग संस्थागत कार्यात्मक सम्बन्ध (consortium) निर्माण गरिनेछ ।

- (छ) नगर विकास कोषको क्रेडिट रेटिङ सुरु गरेर, कर्मचारी व्यवस्था र व्यवसाय मोडल सुदृढीकरण गरेर, ऋण (बण्ड, प्रमाणपत्र, आदि) लिनको लागि उचित उपकरणको नवप्रवर्तन गरेर र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूसँग नरम ऋण (soft loan) को लागि सम्बन्ध बढाएर नगर विकास कोषको ऋण लिन सक्ने यी निकायको क्षमता सुदृढ गरिनेछ ।
- (ज) नवप्रवर्तनीय परियोजनाहरू र क्षेत्रहरूको लागि एक वित्त व्यवस्था द्वार स्थापना गरिनेछ । यसका लागि, सा.नि.सा.कानून बनाइनेछ । यस्तै सरकारले व्यावसायिक परियोजनाहरूमा सा.नि.सा.मोडेलको वित्त व्यवस्थालाई बढावा दिनेछ ।

४.७.४ स्थानीय सरकारहरूको बाह्य ऋण

स्थानीय सरकारहरूको विद्यमान वित्त व्यवस्थाको न्यूनतालाई पूर्वाधार वित्त व्यवस्थाको लागि बाह्य सहायता (अनुदान वा ऋण) को परिचालन नगरी पूरा गर्न सकिँदैन । सहायता परिचालनका दुई तरिकाहरूमध्ये - प्रत्यक्ष रूपमा केन्द्रीय सरकारद्वारा स्थानीय निकायहरूमा श्रोत विनियोजन गर्ने वा बाह्य स्रोतहरू परिचालन गर्न स्थानीय निकायको प्रस्ताव अनुमोदन गर्ने । पछिल्लो वित्त व्यवस्थाको एक बढी उत्तरदायी तरिका हो । माथि उल्लेख गरिएअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय र स्थानीयस्तरमा धेरै अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायका कार्यक्रमहरू छन् । विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम, एशियाली विकास बैंक र संयुक्त राष्ट्रसङ्घका एजेन्सीहरूजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थाहरू प्रभावकारी र कुशलतापूर्वक स्थानीय सार्वजनिक सेवाहरू प्रवाह गर्न शहरी पूर्वाधार र मानव संसाधनको विकासलाई सक्रिय रूपमा सहयोग गर्दै आइरहेका छन् । यिनीहरूले नीतिगत सम्बोधन र पूर्वाधारको सेवा प्रवाहमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा रहेको नियमनकारी बाधालाई सम्बोधन गर्नका लागि थुप्रै प्राविधिक सहायता सुविधाहरू पनि प्रदान गरिरहेका छन् । USAID, UN Habitat र अन्य एजेन्सीहरू पनि विकासशील देशहरूमा फोहोरबस्तीको स्तरोन्नति र पूर्वाधार निर्माणमा काम गरिरहेका छन् । नेपालले

पनि यी धेरै अवसरहरू उपयोग गर्न सक्दछ ।
पूर्वाधार विकासको साथसाथै दातृ निकाय प्रायोजित
सुविधाहरूले हाम्रो देशका स्थानीय सरकारको क्षमता
निर्माणमा भूमिका खेलेका छन् ।

नेपालको संविधानले बाह्य ऋण लिन प्रादेशिकस्तरमा
मात्र अनुमति दिएको छ । यो केन्द्रीय सरकारको
अनुमोदनमा आधारित छ । स्थानीय सरकारहरूलाई
सिधै बाह्य अनुदान वा ऋण परिचालन गर्न अनुमति
दिइएको छैन । तथापि, नगरपालिकाहरूलगायत
स्थानीय निकायहरू केन्द्रीय वा प्रदेश सरकारको
माध्यमबाट बाह्य स्रोतहरूलाई परिचालन गर्न पहल
गर्न सक्छन् जुन प्रणाली पहिलेदेखि नै अभ्यासमा
रहेको छ । एशियाली विकास बैंकको सहयोगबाट
काठमाडौं महानगरपालिकाले सञ्चालन गरेको
नगरपालिका पूर्वाधार सुधार परियोजना (MIIP) यस
सन्दर्भमा एक उदाहरण हो ।

४.७.५ स्थानीय पूर्वाधारको वित्तीय व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी (सा.नि.सा.)

सा.नि.सा.ले सार्वजनिक निकाय र निजी क्षेत्रको
संस्थाबीचमा भएका करार सम्झौतालाई जनाउँछ ।
यसले पूर्वाधार र सामाजिक परियोजनाहरूको निर्माणमा
बढी सहभागिताको अनुमति दिन्छ । सा.नि.सा. एक
अवस्था हो जहाँ निजी क्षेत्रले सरकार वा सार्वजनिक
क्षेत्रका निकायहरूको तर्फबाट सामाजिक सुविधाहरू
र पूर्वाधार प्रदान गर्नको लागि आफ्नो वित्तीय
र व्यवस्थापकीय स्रोतहरूलाई उपयोग गर्दछ ।
स्थानीयस्तरमा सा.नि.सा.लाई प्रवर्द्धन गर्न, उपराष्ट्रिय
एकाइहरूको लागि सा.नि.सा. नीतिहरू र रणनीतिहरू
बनेका छन्, जसलाई नेपालमा स्थानीय निकायको
रूपमा जानिन्छ ।

निजी क्षेत्रको सहभागिता ढाँचाले विभिन्न स्वरूप लिन
सक्छन् र स्थानीय सरकारको सञ्चालन र राजस्व
सिर्जनाको दायरा विस्तार गर्न यिनीहरूलाई अवसरहरू
प्रदान गर्न सक्छन् । केही ढाँचाहरू निम्न छन्:

- (क) करारमा दिने^{२२} ;
- (ख) सहूलियतहरू^{२३} ;
- (ग) franchise; र
- (घ) सहयोग समूहहरू^{२४} ।

केन्द्रीय र स्थानीयस्तरमा सक्रिय साभेदारीको
निर्माण गर्न निजी क्षेत्रको लागि संस्थागत ढाँचाहरू
रहेका छन् । सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास
मन्त्रालयद्वारा विकसित ढाँचाहरूमध्ये एउटा ढाँचामा
केन्द्रीयस्तरका आयोगहरू र तिनीहरूसँग सम्बन्धित
समितिहरू जस्तै स्थानीय निकाय वित्त आयोग,
राजस्व सिफारिस समिति साथै स्थानीयस्तरमा
राजस्व परिचालन सल्लाहकार समितिहरूमा निजी
क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू रहेका छन् । निजी क्षेत्रका
साभेदारहरूले लगानीको माध्यमका साथै सञ्चालन,
निर्माण र परियोजनाको व्यवस्थापन गरेर कार्य गर्दै
आएकाछन् । यसबाहेक, यिनीहरूले नगरपालिकाको
स्तरमा व्यवसाय करको रूपमा राजस्व सङ्कलन
गरेर पनि साभेदारी गर्छन् । निजी र सार्वजनिक
साभेदारीलाई पालना गर्न सरकारले सा.नि.सा.
केन्द्रलाई राष्ट्रिय योजना आयोगअन्तर्गत स्थापना
गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । आयोगको सचिवको
अध्यक्षतामा निम्न कार्यहरू गर्न एक सात-सदस्यीय
नियामक समिति गठन गर्न सकिनेछ :-

- (अ) सा.नि.सा.को कार्यहरूलाई व्यवस्थित गर्न ;
- (आ) केन्द्रलाई दिशानिर्देश प्रदान गर्न ; र
- (इ) कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूबीच आवश्यक
समन्वयको सहजीकरण गर्न (शहरी विकास
मन्त्रालय २०१६) ।

राष्ट्रिय योजना आयोगमा स्थापना गरिने सा.नि.सा.
केन्द्रका केही महत्वपूर्ण कार्यहरू तल सूचीबद्ध
गरिएका छन् :-

- (क) परियोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायले प्रस्तुत
गरेका नमुना परियोजनासम्बन्धी सम्भाव्यता
अध्ययन सञ्चालन गर्न, स्वतन्त्र रूपमा खरिद र
सम्झौताको कागजातको लेखाजोखा गर्न ;

२२ प्रतिस्पर्धात्मक ठेक्कापट्टा प्रणालीद्वारा निजी क्षेत्रहरूलाई दिइने ।

२३ निश्चित समयको लागि निर्दिष्ट गरिएका सेवाहरू प्रदान गर्न छानिएको निजीक्षेत्रको सञ्चालनकर्तालाई इजाजत दिने ।

२४ स्वयंसहयोग कार्यक्रमहरू यसरी डिजाइन गरिएका हुन्छन् कि व्यक्तिहरू वा छिमेकीहरू (neighbor hoods) वा स्थानीय समुदायहरूले आफ्नै निमित्त सेवाहरू प्रदान गर्दछन् ।

(ख) परियोजनाको तयारी, निर्माण र व्यवस्थापनमा सार्वजनिक र निजी निकायहरूलाई सहजीकरण गर्न ;
(ग) सा.नि.सा. का सबै अङ्ग, निकायहरू र संयन्त्रको लागि क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न ;
(घ) देशभित्र वा बाहिर अनुशरण गरिएका सा.नि.सा. का उत्तम अभ्यासहरूको अध्ययन गर्ने र तिनीहरूलाई दोहोर्‍याउन (replicate) र प्रवर्द्धन गर्न कार्य-बुँदाहरू बनाउने ।

अर्थ मन्त्रालयले निजी क्षेत्रद्वारा जिम्मा लिइने वित्तीय रूपमा सम्भाव्य नभएका परियोजनाहरूलाई सम्भाव्य बनाउनको लागि एक सम्भाव्यता न्यूनता परिपूर्ति कोषको स्थापना गर्न सक्नेछ । यस नीतिले विस्तृत निर्देशिका तयारीको लागि सम्भाव्यता न्यूनता परिपूर्ति कोषबाट वित्त प्राप्त गर्ने प्रावधान राखेको छ

२०१५ मा अनुमोदित सा.नि.सा. नीतिले एक व्यापक नीतिगत ढाँचा प्रदान गरेको छ । तथापि, यससँग सम्बन्धित सहयोगी कानून ऐन, नियमहरू र क्षेत्र-विशेष निर्देशिकाहरू अझै तयार गर्न बाँकी छ । सा.नि.सा. नीति २०१५ मा व्यवस्था गरिएका संस्थाहरूलाई स्थापित गरिनेछ । केन्द्रले सम्बन्धित परियोजना कार्यान्वयन एकाइहरूसँगको समन्वयमा कानुनी र नियामक ढाँचाहरू बनाउने काम गर्नेछ । स्थानीय परियोजनाहरूको लागि बजेट वा अधिकतम सीमाको प्रावधान गरिएको छैन । तथापि, स्थानीय परियोजनाहरूको सन्दर्भमा सम्भाव्यता न्यूनता परिपूर्ति कोष वा एक केन्द्रीय अनुदान आवश्यकता पर्दछ, भने यिनीहरूले निर्देशक समितिको स्वीकृति लिनुपर्नेछ । यसबाहेक, स्थानीय अधिकारीले प्राविधिक र कार्यान्वयन विवरणको लागि सा.नि.सा. केन्द्रसँग सल्लाह लिन सक्छन्

४.७.६ स्थानीय पूर्वाधार वित्तीय व्यवस्थापनका लागि सार्वजनिक सामुदायिक सहभागिता (PCP)

सामुदायका वासीन्दाहरूले आफ्नो मानव र वित्तीय स्रोत तथा व्यवस्थापन विशेषज्ञताको माध्यमबाट आफूलाई चाहिने पूर्वाधार परियोजनाहरूमा सहभागी हुनको लागि बाटो खोजिरहेका छन् । सम्पूर्ण सामुदायिक जनता र संस्थाहरूको उपस्थितिले पूर्वाधारको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता पूरा

गर्नमात्र सहयोग पुर्‍याउँदैन स्रोतको उपयोगमा दक्षता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न पनि मद्दत गर्दछ । तथापि, नगरपालिकाको प्रशासनिक बाधाहरू र सामुदायिक जनतासँग काम गर्न उनीहरूको अनिच्छाले अक्सर स्रोतको परिचालनको सम्भावनालाई रोक्न सक्छ र सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधारको निर्माणलाई बाधा दिन सक्छ । जस्तै, नगरपालिकाहरू जसले समुदायसँग बलियो सम्बन्ध विकास गरेका छन् र कायम राखेका छन् तिनीहरू प्रभावकारी भएका छन् र सुधारिएको पूर्वाधारबाट लाभान्वित भएका छन् ।

वास्तवमा समुदायहरू नै विकास र सामाजिक प्रवर्द्धनका गतिविधिहरूमा सक्रिय रूपमा संलग्न रहेका छन् । कार्यक्रम चक्रमा संलग्नता परियोजनाको सुरुवातदेखि कार्यान्वयन, अनुगमन र विकास क्रियाकलापहरूको निगरानीबाट हुन्छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले पनि समुदायलाई सामुदायिक गतिविधिहरूमा संलग्न गराउन कानुनी र संस्थागत ढाँचा प्रदान गरेको छ । यी समुदायहरू उपभोक्ता समूहहरू, टोलस्तरका सङ्गठनहरू, सङ्घहरू, सहकारी संस्थाहरू र पर्यवेक्षक समितिहरूजस्ता असङ्गठित संस्थाहरूको सङ्गठित पक्षको रूपमा संलग्न रहेका छन् । तल सूचीबद्ध समूहहरू अधिक सक्रिय रहेका छन् :-

- (क) उपभोक्ता समूहहरू ;
- (ख) सामाजिक रूपमा परिचालित समूहहरू : वचत र ऋण समूहहरू, अधिक सीमान्तकृत र वञ्चितमा परेका समुदायहरूको लागि गठित लक्षित समुदाय समूह (महिला, दलित, जनजाती, समुदाय सचेतना केन्द्रहरू र टोल स्तरका सङ्गठनहरू) ;
- (ग) सहकारी संस्थाहरू: वचत र ऋण समूहहरू जस्तै महिला विकास सहकारी संस्थाहरू र साना किसान सहकारी समाजहरूबाट सङ्घ भएका ;
- (घ) सङ्घहरू: सामुदायिक वन समूहहरू, उपभोक्ताहरू, यातायात, खानेपानीका उपभोक्ताहरू आदिको रूपमा कार्यरत विशेष सङ्गठनहरू ;
- (ङ) निर्माण समितिहरू जसले ठेकेदारहरूको निरीक्षण गर्नमा भूमिका खेल्छन् ; र

(च) असङ्गठित समूहहरू: केवल निश्चित उद्देश्यको लागि सङ्गठित र परियोजनाहरू पूरा गरेपछि विघटित हुने

नगरपालिका क्षेत्रमा समुदायहरू स्रोतहरूलाई एकीकृत गर्नमा संलग्न छन् । समुदायहरूबाट व्यहोरेको स्रोतहरूले कुल अनुमानहरू (estimates) को ४० देखि ८० प्रतिशतसम्म समेटेका छन् । अधिकांश परियोजनाहरू सडक र ढल निकासको निर्माण र तिनीहरूको मर्मत सम्भारसँग सम्बन्धित छन् । सामुदायहरू विद्यालय भवनहरू, स्वास्थ्य चौकीहरू र अस्पतालहरूजस्ता सामाजिक पूर्वाधारहरू निर्माणको कार्यमा पनि संलग्न छन् । व्यक्तिहरू पनि वैकल्पिक ऊर्जाहरू जस्तै सौर्य, बायोग्याँस र खाना पकाउने स्टोभमा आफ्ना स्रोतहरू साभेदारी गर्न संलग्न रहेका छन् ।

सामाजिक रूपमा परिचालित समूहहरूले योजना र निरीक्षणमा आफैँ संलग्न भएर विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्छन् र आफ्नो प्रभावकारी मागहरूलाई आपूर्तिकारी पक्षका शासन निकायहरू (नेपाल सरकार, स्थानीय निकाय, विकास साभेदार र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाहरू) सँग आबद्ध गर्दछन् । धेरैजसो सामाजिक परिचालकहरू, महिला सामुदायिक स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूजस्ता स्वैच्छिक कार्यकर्ताहरू र विद्यालय / स्वास्थ्य व्यवस्थापन समितिहरू यो प्रक्रिया पूरा गर्न संलग्न हुने गरेका छन् ।

४.७.७ स्थानीय सरकारी व्यवस्थापनका अन्य स्रोतहरू
शहरी पूर्वाधारको वित्त व्यवस्थाको लागि सा.नि.सा.हरू, सार्वजनिक समुदाय साभेदारी, वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी, र व्यावसायिक ऋणजस्ता थुप्रै उपकरणहरू छन् । केही नवप्रवर्तनीय वित्त व्यवस्थाका रणनीति र उपकरण निम्नानुसार छन् :

(क) मूल्य समाउने (value capture): सामान्यतया एकीकृत सम्पत्ति गरेको रूपमा चिनिने भूमि र घर करहरूले सडक, पुलहरू, सार्वजनिक कार्यालयहरू, विश्वविद्यालयहरू र अस्पतालहरूमा

राज्यले गरेका लगानीबाट जग्गाको मूल्यमा भएको परिवर्तनलाई पूर्ण रूपमा समाउँदैनन् । करहरूले सामान्यतया न्यूनतम स्तरको मूल्यमात्र समात्छन् । तथापि, यस्ता करहरूको मूल्याङ्कन धेरै वर्षसम्म अपरिवर्तित रहेको छ । त्यसर्थ, जहाँ नयाँ पूर्वाधारमा लगानी हुन्छ, शहरका ती भागहरूमा सम्पत्तिको मूल्यलाई प्रतिबिम्बित गर्न मूल्य अभिवृद्धि वा सुधारका लागि लेबीहरू, पुनर्बिक्रीको लागि पूर्वाधार जोडिएको क्षेत्रको जग्गा एकीकरण र जग्गा विकास योजनाहरूलाई उपकरणहरूको रूपमा उपयोग गर्न आवश्यक छ । यसले नगरपालिकाहरूको आन्तरिक स्रोतको आधार बढाउँछ, तिनीहरूलाई अन्य पूर्वाधार परियोजनाहरूमा लगानी गर्न सक्षम पार्दछ ।^{३५}

(ख) सम्भाव्य न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापन (VGF): सबै पूर्वाधार परियोजनाहरूको लागि सार्वजनिक स्रोतहरूद्वारा वित्तीय व्यवस्थापन गर्न सकिँदैन, न त सबै परियोजनाहरू व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य हुन्छन् । यसैले, परियोजनाहरू जुन सा.नि.सा.को रूपमा साकार पार्न सकिन्छ, तिनलाई सम्भाव्य न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापन ढाँचाको भित्र खोज्नुपर्छ । सम्भाव्य न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापन मोडेलले नगरपालिकाहरूलाई निजी लगानीलाई परिचालन गर्न र सीमित सङ्ख्याका परियोजनाहरूमा रोकिन सक्ने सार्वजनिक स्रोतहरू बचत गर्ने काम गर्दछ, जुन उनीहरूले अन्यथा लगानी गर्नुपर्ने हुनसक्छ । सम्भाव्य न्यून परिपूर्ति वित्तीय व्यवस्थापनमा विशेष प्रयोजन वाहन (SPV) ले निजी क्षेत्रको श्रोतलाई परिचालन मात्र गर्दैन निजी क्षेत्रले ल्याउन सक्ने ज्ञान र प्रविधिको लाभ पनि लिन सक्छ । यद्यपि, यस्तो वित्त व्यवस्थाको लागि एक वस्तुगत संयन्त्र हुनुपर्छ । विशुद्ध व्यावसायिक शहरी पूर्वाधार परियोजनाहरू जसमा बैंकहरूले लगानी गर्न सक्छन् वा सा.नि.सा. मापदण्डमा योग्य छन् त्यस्ता परियोजनाहरूमा नगरपालिका अनुदान उपलब्ध हुनुहुँदैन ।

(ग) जग्गा एकीकरण (Land Pooling): समुदायहरू पूर्वाधारको विकास, शहरमा व्यावसायिक आवास योजना र ग्रामीण/अर्ध शहरी क्षेत्रहरूमा एकीकृत

^{३५} भियतनाममा BA स्कीमअनुसार (सडक निर्माण तथा शहरी विकास) का 'पूर्वाधारका लागि जमिन' परियोजना कार्यान्वयनका केही उदाहरणहरू छन् । यी परियोजनाहरूअन्तर्गत सडक निर्माण गर्ने र वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने कार्य यी कम्पनीहरूले गर्दछन् । सडक निर्माणको लागत बेहोरेबापत यस्ता कम्पनीहरूले जग्गा विकास गर्ने अधिकार पाउँछन् । यसरी विकास गरिएको जग्गामा आवासीय र व्यापारिक भवनहरू निर्माण गर्दछन् । यस्ता सम्पत्तिहरू विक्री गरेर प्राप्त गरेको राजस्व निर्माणको लागत उठाउन प्रयोग गरिन्छ (विश्व बैंक) ।

बसोवासको लागि आफ्ना जग्गा एकीकृत गर्न संलग्न हुने गरेका छन् । पूर्वाधारको विकासपछि जग्गाको मूल्यमा वृद्धि हुने भएकाले यसले सामुदायिक सदस्यहरूको लागि जीत-जीत (win-win) को अवस्था सिर्जना गर्दछ ।

४.७.८ स्थानीय वित्तीय व्यवस्थापन संस्थाको रूपमा नगर विकास कोष (TDF) को भूमिका

नगर विकास कोष शहरी वित्तीय व्यवस्थापनको लागि सार्वजनिक क्षेत्रको एकमात्र संस्था हो जसले शहरी सडकहरू र शहर बस टर्मिनलहरू जस्ता धेरै शहरी पूर्वाधार परियोजनाहरूको वित्तीय व्यवस्थापन दीर्घकालीन वित्तीय व्यवस्थापनको माध्यमले गरेको छ । त्यसो गर्दा नगरपालिकाको ऋण लिने क्षमतालाई आन्तरिक राजस्व परिचालनको माध्यमबाट तिर्नसक्ने क्षमतासँग तुलना गरी आँकलन गर्ने गरिएको छ । यसअनुसार यदि नगरपालिकाहरू राजस्व वृद्धि गर्न सक्षम भए भने ऋण लिने क्षमता बढाउन पनि योग्य हुन्छन् । यद्यपि, नगरपालिकाहरूमा सीमित राजस्व रहेको अवस्थाले नगर विकास कोषबाट ऋण लिनको लागि नगरपालिकाबाट अत्यन्त कम माग हुने गरेको छ । साथै, नगर विकास कोषको दिगो नहुने वित्तीय व्यवस्थापन ढाँचाले गर्दा ऋणभन्दा अनुदान बढी हुने प्रमाण रहेको, बजारको ब्याजदरभन्दा निकै कम ब्याजदर लगाइएको, अत्यधिक जोखिम लिने, सीमित मात्रामा ऋण हानी प्रावधान गर्ने र ऋण चुक्ता नगरेको (default) अवस्थामा सार्वजनिक क्षेत्रका धितोहरू प्रत्यक्ष रूपमा जफत गर्नसक्ने अधिकारको अभावले गर्दा यसको प्रभावकारिता सीमित बन्न पुगेको छ ।

अर्कोतर्फ, नेपालका वाणिज्य बैंकहरूले १२ वर्षसम्मको अवधिको लागि व्यावसायिक पूर्वाधार परियोजनाहरूको निमित्त ऋण दिन्छन्, त्यो पनि अस्थिर दर (floating rate) को आधारमा । तथापि, यिनीहरूको कोषको स्रोतहरूको प्रकृतिको कारण, जुन अधिकांशतः अल्पकालीन अवधिको लागि दिने गरिन्छ, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले दीर्घकालीन परियोजनाहरूमा लगानी गर्न सक्दैनन् । तिनीहरू बजार ब्याजदरभन्दा तल जान पनि सक्दैनन् । साथै, वाणिज्य बैंकहरूको ऋण नीति निर्देशिकाले

यिनीहरूलाई नगरपालिकाको वित्त व्यवस्था ढाँचामा जानको लागि अनुमति पनि दिँदैन ।

पूर्वाधार परियोजनाहरूको लागि ठूलो ऋणको मागलाई पूरा गर्न अन्य प्राविधिक र गैह्रप्राविधिक मुद्दाहरू पनि छन् जसले तिनीहरूको पहुँच/विस्तारको क्षमतालाई सीमित पारिरहेका छन् । यस्ता निकायहरू पुँजीको लागतभन्दा माथि सञ्चालित हुन आवश्यक छ । यिनीहरू यस्ता पूर्वाधार परियोजनामा लगानीको माग पूरा गर्न सक्दैनन् जुन दीर्घकालीन प्रकृतिका हुन्छन् र फाइदाको दर पनि न्यून हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अन्य निकायहरू जस्तै सरकार, नगरपालिका वा नगर विकास कोषबाट सम्भाव्य न्यून परिपूर्ति कोषको सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको रुचि राजनीतिक जोखिमको कारणले गर्दा पनि सार्वजनिक क्षेत्रका परियोजनाहरूमा सीमित रहेको छ । अन्तमा, तिनीहरूले एक छाप छोडेका छन् कि निजी क्षेत्रका परियोजनाहरूमा भन्दा नगरपालिकाको पूर्वाधार परियोजनाको वित्तीय व्यवस्थापनमा ऋण पुनःभरण (recovery) का ऋणहरू रहेका छन् ।

नगर विकास कोषसँग दीर्घकालीन पुँजी रहेको भएपनि यसले नगरपालिकाको पूर्वाधारको लागि आवश्यक वित्त व्यवस्थाको मात्रा बढाउन सकेको छैन । यस अर्थमा बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐनको दायराबाहिरका वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू नगरपालिकाका व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य पूर्वाधार परियोजनाको वित्त व्यवस्थाका लागि आवश्यक छन् वा यिनलाई नगर विकास कोष सयन्त्रमार्फत व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य बनाउन सकिन्छ । वित्तीय मध्यस्थकर्ताले शहरी पूर्वाधार बढाउन र तिनीहरूमा आफैँ वित्त व्यवस्था गरेर वा अन्य वित्तीय संस्थाहरूसँगको संलग्नतामा वित्त व्यवस्था गर्ने दुवै भूमिका खेल्न सक्छ । नगर विकास कोषले पहिले नै वित्तीय माध्यमिक संस्थाको रूपमा कार्य गर्न अधिकार प्राप्त गरेको छ । यसलाई नगरपालिकाहरू र तिनीहरूको पूर्वाधार विकासको वित्त व्यवस्थाको काम गर्ने एक लामो अनुभव प्राप्त छ । यसर्थ स्पष्ट स्वायत्तता, जनादेश

र शहरी पूर्वाधार परियोजनाको वित्त व्यवस्था गर्ने जिम्मेवारीसहित यस संस्थालाई कानूनद्वारा पूर्ण रूपमा वित्तीय मध्यस्थकर्ताको रूपमा पुनर्गठन गरिनु तर्कपूर्ण हुन्छ। पुनर्गठन गरिएको नगर विकास कोषको उद्देश्य, कार्य र अधिकार एक वित्तीय मध्यस्थकर्ताको रूपमा नगर विकास कोष ऐनमा समावेश गरिनु आवश्यक छ।

केन्द्रीय सरकारले प्रयासको प्रकृति र प्रतिफल प्रवाहको आधारमा नगरपालिकाहरूको वित्तीय व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नुपर्छ। यसको अर्थ स्थानीय राजस्वका स्रोतहरू परिचालन, ऋणसम्बन्धी दृष्टिकोणहरू र नगर विकास कोषबाट उपलब्ध स्रोतहरूको परिचालनका प्रयासहरू हुन्। केन्द्रीय सरकारको वित्त व्यवस्था ससर्त अनुदान या हस्तान्तरण/अनुदान (transfer) मार्फत गरिन्छ, त्यसमा ध्यान दिनुपर्दछ। वित्त व्यवस्थाका अवसरहरूको उचित मिश्रण जसले OSR, अनुदान, ऋण (ऋण र बण्ड) रणनीतिक रूपमा उपयोग गर्दछ र स्वपूँजीको साथसाथै प्राथमिकता प्राप्त परियोजनाहरूमा वित्त व्यवस्था गर्न सकिन्छ, यसलाई पनि बढवा दिनुपर्दछ। सङ्क्षेपमा, सङ्घीय र प्रदेश सरकारको अनुदानहरूमा नगरपालिकाहरू अत्यधिक निर्भर रहने प्रथालाई यिनीहरूको विकासको दिगो पद्धतिलाई बढावा दिनको लागि हटाउनुपर्दछ।

४.८ सार्वजनिक वित्तीय क्षमता, व्यय सटाइ (Switching) र वित्तीय गुञ्जाइस (Fiscal Space)

विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नको निम्ति आवश्यक लगानीका लागि वित्त व्यवस्था गर्न वित्तीय गुञ्जाइस (Fiscal Space) बढाइन्छ। यसको लागि खर्च दक्षता र व्यय सटाइको लाभलाई प्रायः प्राथमिक उपकरणको रूपमा सुझाइन्छ (RJo, Seth / Rinzin 2009)। वित्तीय गुञ्जाइस सामान्यतया आधिकारिक विकास सहायता पुनःप्राथमिकीकरण र खर्चको दक्षता, आन्तरिक स्रोत परिचालन र घाटा वित्त व्यवस्थामा भर पर्दछ (चित्र १)। उच्च प्राथमिकताका क्षेत्रहरूबाट कम प्राथमिकताका

क्षेत्रमा स्रोतहरूको पुनरविनियोजन गरेर दक्षता अभिवृद्धि गर्ने सुधारहरूले वित्तीय गुञ्जाइस सिर्जना गर्न सक्छन् भन्ने तर्क गरिन्छ।

थप वित्तीय स्थानको सम्भावना देशको विकासमा प्रत्यक्ष रूपमा निम्नलिखित कारणहरूले जोडिएको छ: पहिलो, व्यय सटाइको दायरा सार्वजनिक क्षेत्रको आकारमा अन्तःसम्बन्धित छ। सार्वजनिक क्षेत्रको आकार विकासको चरणको प्रत्यक्ष कार्य हो। दोस्रो, दक्षतामा वृद्धि दीर्घकालिन क्षमता विकास कार्यक्रममा भर पर्दछ। यसले अल्पकालमा विकासशील देशहरूको सक्रिय रूपमा खर्च सटाइ गर्ने क्षमतालाई सीमित पार्दछ (RJo, Seth, / Rinzin 2009)।

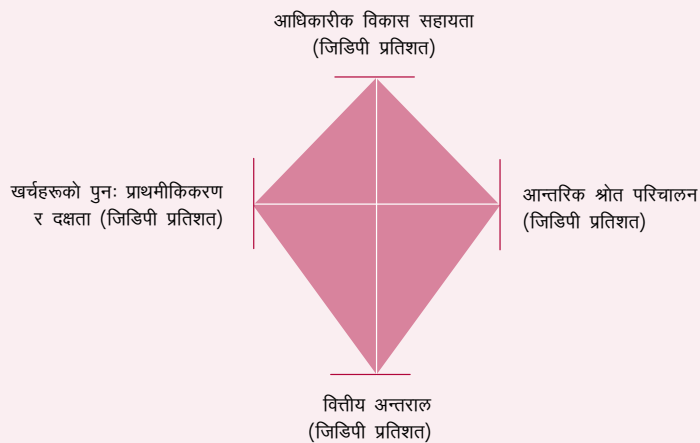
अहिलेको परिदृश्य र नेपालमा विकास आवश्यकताको मात्रालाई हेर्दा विशेषगरी व्यय सटाइ (switching) र दक्षता वृद्धिको माध्यमबाट वित्तीय स्थान बनाउने ठाउँ छ। सार्वजनिक क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि निजी क्षेत्र, सहकारीहरू र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग साभेदार गर्नु आवश्यक छ। यस सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यको कुशल वित्तीय व्यवस्थापनको रणनीतिले दिगो विकास लक्ष्यको कुल लगानी आवश्यकताहरूको वित्तीय व्यवस्थापन गर्न गैह्रराज्य पात्रहरूको ३५ प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा सुरक्षित गर्नुपर्दछ।

समग्रमा, ठूलो वित्तीय स्थानसहितको दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनले (क) रक्षा, (ख) सेवा प्रवाहदेखि दिगो विकास लक्ष्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा नजोडिएका क्षेत्रहरू, (ग) सार्वजनिक वस्तु र सेवाहरू (utilities) र (घ) दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बद्ध नभएका अनुदानहरू (transfers) का क्षेत्रहरूमा वास्तविक मूल्यमा खर्च वृद्धि रोक्न माग गर्दछ।

४.९ आधिकारिक विकास सहायता (ODA)

सरकारले आन्तरिक स्रोतको परिचालनमा पर्याप्त वृद्धि गरे पनि नेपालको दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकताहरूलाई वित्तीय व्यवस्थापन गर्न अपर्याप्त हुनेछ। यसबाहेक, वित्तीय व्यवस्थापनको

चित्र १: सरकारका वित्तीय गुन्जाइसका मुख्य विकल्पहरू (वित्तीय गुन्जाइस डायमण्ड)

स्रोत: (साव, सेठ र रिन्जोन २००९)

ठूलो हिस्सा गैरदिगो विकास लक्ष्यतर्फ (जस्तै ऋण सेवा र रक्षा) मा आवश्यक हुन्छ। जबकी दिगो विकास लक्ष्यहरूको न्यूनताको लागि वित्तीय व्यवस्थापन गर्न उच्च मात्राको आधिकारिक विकास सहायता आवश्यक छ। यो ध्यान दिनु आवश्यक छ कि आधिकारिक विकास सहायताको माध्यमबाट पुँजीगत र सञ्चालन लागत कोषबीच कुनै भेदभाव गर्नु हुँदैन। साथै, देशले पूर्ण रूपमा सञ्चालन खर्च बेहोर्न सक्दैन। यस्तो खर्चको स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि र अन्य क्षेत्रको कुल लागतमा ठूलो हिस्सा रहेको छ। यसर्थ समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न र वित्तीय स्थानमा वृद्धि गर्न आधिकारिक विकास सहायताको ठूलो भाग अनुदान न कि ऋणको रूपमा आवश्यक हुनेछ।

वृद्धि भएका अधिकांश सहायता एसडीजी-आधारित गरिबी घटाउने रणनीतिहरूअन्तर्गत राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको स्तर वृद्धिमा सहयोग गर्न बजेट सहयोगको रूपमा वा क्षेत्रव्यापी तरिका (sector-wide approach) को रूपमा उपलब्ध गराउन आवश्यक छ। साथै, दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्त व्यवस्थाको लागि आधिकारिक विकास सहायताहरूले विगतमा अपनाइएका अभ्यासमा भन्दा देशको बदलिँदो आवश्यकताहरू र जरुरतहरूलाई अभ्र राम्ररी लक्षित गर्नुपर्छ।

निकट भविष्यमा अति कम विकसित राष्ट्रको समूहबाट स्तरोन्नति गर्ने उद्देश्य नेपालले राखेको छ। अति कम विकसित राष्ट्रको रूपमा रहेको नेपाल गम्भीर वित्तीय व्यवस्थापन र क्षमता न्यूनताको अवस्थामा रहेको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू लागू गर्नको लागि लगभग एकतिहाई रकमको अभाव रहेको थियो। यसले दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनलाई आन्तरिक रूपमा स्रोत व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले एक गाह्रो कामको रूपमा पेस गर्दछ। हामीलाई पर्याप्त मात्रामा बाह्य सहयोग चाहिन्छ, तर यस्तो सहयोग प्राप्त गर्न हामीले विश्वव्यापी, राष्ट्रिय र स्थानीयस्तरमा साभेदारीलाई बढावा दिने र एकीकृत गरिनेछ।

यद्यपि अहिले आधिकारिक विकास सहायताको मात्रा १९९९/२००० अघिको भन्दा तीन गुणाभन्दा बढी बढेको छ, तर आ.व.२०१४/१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा यस्तो सहायतामा कमी आएको छ। यस्तो गिरावट आ.व.२०१४/१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४.८ प्रतिशतबाट आ.व.१९९९/२००० मा २.६ प्रतिशत रहेको छ। आधिकारिक विकास सहायताको हिस्सा कुल सरकारी व्ययमा आ.व.१९९९/२००० मा ६८.८ प्रतिशत रहेकोमा सोबाट विस्तारै भरेर आ.व.२०१४/१५ मा ६२.५ प्रतिशतमा पुगेको

थियो । यदि आधिकारिक विकास सहायताको वर्तमान प्रवृत्ति र स्तर कायम राख्ने हो भने यसले दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको आवश्यकताहरूलाई पूरा गर्नमा मद्दत गर्दैन । यस प्रकारको न्यून वित्तीय व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित जोखिमहरू दुई किसिमका छन्: (क) दिगो विकास लक्ष्यहरूमा सम्झौता र न्यून प्रतिफलहरूलाई लक्षित गर्ने, र (ख) सरकारले उच्च आन्तरिक वित्तीय व्यवस्थापनका लागि प्रयास गर्ने, तर यसबाट वित्तीय अस्थिरता (unstability) तिर लाग्ने जोखिम हुन्छ । किनकी यी दुई जोखिमहरू स्वीकार्य स्तरमा देखा पर्दैनन् । यसैले विकास साभोदारहरूको वित्तीय व्यवस्थापनमा रहने न्यूनताको परिपूर्तिका लागि सरकारले आफ्नो प्रयास गर्नुपर्छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणा यो मान्यतामा आधारित छ कि “विकास” लाई सहजीकरण गर्ने मुख्य रणनीति श्रोतहरूको हस्तान्तरण (आधिकारिक विकास सहायता, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी/व्यापार मार्गबाट) हो । तथापि, यो धारणाले दिगो विकास लक्ष्यहरूको विश्वव्यापी ढाँचाभित्र पर्याप्त सम्बोधन पाएको छैन । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको मामिलामा जस्तै, जहाँ सहस्राब्दी विकास लक्ष्य ८ अन्तर्गत विश्वव्यापी सहयोगको लक्ष्य राम्ररी पूरा भएन, दिगो विकास लक्ष्यहरूमा पनि तनावपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिबाट समान खतरा हुने देखिन्छ । आधिकारिक विकास सहायता नेपालको बजेट खर्चको वित्तीय व्यवस्थापनको एक महत्वपूर्ण स्रोत हो जसले वित्तीय स्थान विस्तार गर्नको लागि पर्याप्त क्षमता प्रदान गर्दछ । यसबाहेक पूर्वानुमानयोग्यताको मुद्दाहरू र दातृ निकायद्वारा प्राप्त हुने सहायता स्रोतहरूको निश्चित रकम तोक्ने (earmarking) कुरालाई सम्बोधन गर्न आवश्यक छ । आधिकारिक विकास सहायताको मात्रामा वृद्धिको आवश्यकताको बारेमा चर्चा गर्दा वितरण (disbursement) र उपयोग गर्ने कार्य अधिक मजबुत गरिनेछ । किनकी देशले आधिकारिक विकास सहायताबाट दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्त व्यवस्थाको १८ प्रतिशत बेहोर्ने सोच राखेको छ ।

अर्कोतर्फ, यदि सार्वजनिक व्ययले आन्तरिक ऋण बढाउँछ भने, यसले निजी क्षेत्रलाई विस्थापित (crowd out) गरी समष्टिगत आर्थिक स्थिरतामा थुप्रै जटिल मुद्दाहरू सिर्जना गर्न सक्छ । त्यसकारण, केही क्षेत्र-विशेष वित्तीय व्यवस्थापनका रणनीतिहरू र कति हदसम्म जनताले अन्य क्षेत्रसँग सहभागिता गर्न सक्दछन् भन्ने विषयमा छलफल चलाइनेछ ।

४.१० क्षेत्र-विशेष वित्तीय व्यवस्थापनको लागि रणनीतिहरू

गरिबी : गरिबीसँग सम्बन्धित वित्त व्यवस्थासम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू मुख्य रूपमा सरकारअन्तर्गत पर्दछन् । तथापि, निजी क्षेत्रले मुख्य रूपमा लघुवित्त र विमा सेवाहरू गहन रूपमा बढाउनु पर्दछ । यी सेवाहरू गरिबीको पासोबाट गरिबहरूलाई बाहिर ल्याउन सहयोग पुऱ्याउने अत्यावश्यक तत्वहरू हुन् । सरकारको भूमिका ऋणमा ब्याज अनुदान र गरिबद्वारा तिर्नुपर्ने विमा प्रिमियमलाई पुग्नेगरी दिने कुरा सुनिश्चित गर्नेसम्ममा सीमित हुनेछ ।

कृषि: सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनले कृषिको पूर्वाधारमा लगानी गर्नुपर्छ, जबकि घरपरिवारहरूले मलखाद र प्रचार प्रसार सेवाहरूजस्ता महत्वपूर्ण साधनहरूबाहेकका चालु सेवाहरूको सञ्चालन लागतमा योगदान गर्न सक्छन् । गरिबहरूले लक्षित अनुदानको रूपमा राहतबाट लाभ प्राप्त गर्न सक्छन्, जुन कहिलेकाँही चालु लागत पुग्नेगरी प्राप्त हुन सक्दछ । सार्वजनिक लगानी आवश्यकतालाई कम गर्नको लागि कृषिमा निजी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने एक उपयुक्त वातावरण बनाइनेछ ।

स्वास्थ्य : आधारभूत स्वास्थ्य मुख्यतया सार्वजनिक क्षेत्रको जिम्मेवारी हो । अझ, बजारमा आधारित दृष्टिकोण जस्तै स्वास्थ्य विमाले सार्वजनिक क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवाहरूका लागि हुने व्यय दायित्वलाई व्यापक रूपमा कम गर्न सक्नेछ । स्वास्थ्य क्षेत्रमा समुदाय र सहकारी लगानी लागु गरेर वित्तीय

व्यवस्थापनलाई थप सहृदय बनाउनेछ । शिक्षा : आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षामा सार्वजनिक क्षेत्रको लगानीको ठूलो आवश्यकता छ । तर नेपालमा पहिले नै निजी क्षेत्रद्वारा शिक्षामा ठूलो मात्रामा वित्तीय लगानी गरिएको छ । शिक्षा क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने उत्तम रणनीति निजी विद्यालयहरूमा लागू गरिएको शुल्कबाट सार्वजनिक विद्यालयहरूलाई अन्तर-अनुदान (cross-subsidies) प्रदान गर्ने व्यवस्था हुन सक्छ ।

लैङ्गिक: लैङ्गिकसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूमा हुने लगानी मुख्यतः सार्वजनिक क्षेत्रको जिम्मेवारी हो । तथापि, यस क्षेत्रमा गैह्रसरकारी संस्थाहरू र सहकारी संस्थाहरूले पनि केही स्रोतहरूको योगदान गर्न सक्छन् । गैह्रसरकारी संस्था र सहकारी संस्थाहरूसँग सम्बन्धित सरकारी नीतिहरूले उनीहरूको लगानीलाई मार्गदर्शन गर्नेछन् ।

खानेपानी तथा सरसफाई: खानेपानी तथा सरसफाईका लागि विचार गरिएको वित्तीय व्यवस्थापनका स्रोतमा क्षेत्रगत मन्त्रालय र अन्य विषयगत मन्त्रालयहरू (जस्तै शिक्षा मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र स्वास्थ्य मन्त्रालय) बाट आउने केन्द्रीय सरकारको अनुदान हो, जहाँ उनीहरूले खानेपानी तथा सरसफाई योजनाअनुसार खानेपानीको शुल्कबाट सञ्चालन र मर्मत लागत प्राप्त गर्दछन् । साथै, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय संस्थाहरूको सहयोग पनि जुटाइनेछ । अन्तर्राष्ट्रिय गैह्रसरकारी संस्थाहरू, च्यारिटी फाउन्डेसन र व्यक्तिगत ट्रस्टहरूले क्षेत्रगत विकास योजनामार्फत यस क्षेत्रमा वित्त व्यवस्था गर्न सक्नेछन् ।

ऊर्जा: जलविद्युत् परियोजनाहरूको लागि सरकारी क्षेत्रको वित्तीय आवश्यकताको एक-तिहाइ रहनेछ, बाँकी निजी क्षेत्रहरू (आन्तरिक र विदेशी) ले बेहोर्ने छन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । नेपाली निजी क्षेत्रले ट्रान्समिसन र वितरण लाइनमा कम लगानी गरेर आफूलाई संलग्न गर्न सक्छ । ऊर्जा उत्पादकहरूद्वारा निर्मित वितरण लाइनहरूका केही उदाहरणहरू छन्, जस्तै स्याङ्जाको आँधीखोला जलविद्युत् आयोजना र सामुदायिक विद्युत् उपभोक्ताहरूद्वारा सञ्चालन गरिएको जलविद्युत् आयोजना । तथापि, वितरण लाइनहरूको विस्तार

र मर्मतको लगभग सबै जिम्मेवारी सरकार (नेपाल विद्युत् प्राधिकरण) सँग रहेको छ । जलविद्युत् क्षेत्रले विस्तारै जलवायु परिवर्तनको सम्भावित प्रभावलाई सम्बोधन गर्न अनुकूलन उपाय अपनाउनेछ । जलविद्युत् संयन्त्रहरू (power plants) लाई जलवायु-उत्थानशील बनाउनको लागि संयुक्त रूपमा लगानी गर्न सरकारले निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्नेछ ।

समावेशी वृद्धि, पर्यटन र श्रम : समावेशी वृद्धिको उद्देश्य हासिल गर्नको लागि सरकारबाट एक प्रमुख नीति पुनःअभिमुखीकरण गरिनेछ, जबकि पर्यटनसम्बन्धी लगानी अधिकांश रूपमा निजी क्षेत्रबाट आउनेछ । श्रममा पनि यही लागू हुन्छ, जहाँ निजी क्षेत्र सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा योगदान दिनमा महत्वपूर्ण साधन हुन सक्छ ।

भौतिक र औद्योगिक पूर्वाधार : सडक र रेल मार्ग सार्वजनिक क्षेत्रका जिम्मेवारी हुन् जबकि निजी क्षेत्रलाई विमानस्थल र अन्य यातायात पूर्वाधारको जिम्मेवारी दिन सकिन्छ । तथापि, निजी क्षेत्रले प्रायः औद्योगिक पूर्वाधार र लगानीमा वित्त व्यवस्था गर्न सक्छ ।

शहरी विकास, आवास र पुनर्निर्माण : पुनर्निर्माण मुख्यतया: सार्वजनिक क्षेत्रको जिम्मेवारी हो । तथापि, भूकम्पपश्चात्को आवास पुनर्निर्माणमा समुदायहरूको संलग्नतालाई विचार गर्दा तिनीहरूलाई अलग पार्न उपयुक्त हुँदैन । शहरी पूर्वाधारका केही अवयवहरूलाई सामुदायिक र निजी क्षेत्रको गतिविधिको रूपमा लिइन्छ, जबकि स्थानीय शहरी पूर्वाधारलाई वित्त व्यवस्थापन गर्न स्थानीय सरकारहरूले थप श्रोतहरू जुटाउने अपेक्षा गरिन्छ ।

जलवायु परिवर्तन : हरित अर्थ व्यवस्थाप्रतिको देशको प्रतिबद्धता तीन वर्षको योजनाबाट स्पष्ट हुन्छ, जसले लगातार प्राकृतिक स्रोतहरूमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव कम गर्ने लक्ष्य राखेको छ । कार्यहरूका लागि स्थानीय अनुकूलन योजना (LAPA) जस्ता दृष्टिकोणहरू रहेका छन्, जसले तलबाट माथि जाने पद्धतिको माध्यमबाट स्थानीय अनुकूलनमा सहयोग गर्न कोषको ८० प्रतिशत रकम लगाउने लक्ष्य राखेको छ । बहुपक्षीय वित्त व्यवस्थाको

सम्बन्धमा जलवायु लगानी कोषजस्ता स्रोतहरू, जलवायु उत्थानशीलताको लागि पाइलट कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको जलवायु परिवर्तन क्षेत्रहरूमा वित्त व्यवस्था, कम विकसित देशहरूको कोष, वन कोष, विकास बैंक, बहुपक्षीय दातृ निकायहरूजस्ता स्रोतहरू रहेका छन्। यसैगरी, यस क्षेत्रमा विभिन्न द्विपक्षीय वित्त व्यवस्थाहरू (funding) विकसित राष्ट्रहरूबाट पनि उपलब्ध गराइएका छन्। यसबाहेक दक्षिण-दक्षिण सहयोग बढ्दै गएको छ जस्तै, चीन भारत र अन्य BRICS राष्ट्रहरूबाट प्राप्त बढ्दो सहयोग। नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय ढाँचासम्बन्धी जलवायु परिवर्तन महासन्धि (United Nations Framework Convention on Climate Change) अन्तर्गत जलवायुसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूको लागि वित्तीय पहुँच गर्ने ठाउँ पनि रहेको छ। अनुकूलन कोष, ग्रीन जलवायु कोष र LDC कोषजस्ता परियोजनाहरू यसका उदाहरण हुन्।

नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्वच्छ विकास संयन्त्र (UNCDM) अन्तर्गत कार्बन क्षतिपूर्ति परियोजनाहरू (carbon-offset projects) मा वित्तीय व्यवस्था आकर्षित गरेको छ। जनसङ्ख्या र वातावरण मन्त्रालयको जलवायु वित्त शाखा र अर्थ मन्त्रालयको हरित जलवायु कोषको लागि तोकिएको राष्ट्रिय प्राधिकारीलाई देशभित्र अन्तर्राष्ट्रिय जलवायु वित्त व्यवस्थामा सहजीकरण गर्नको लागि समर्पित संरचना, कार्यालय र मानव साधनसहितको संस्थागत सुदृढीकरण गरिनेछ।

हरित जलवायु कोष (Green Climate Fund), अनुकूलन कोष (Adaptation Fund) र अन्य स्रोतहरूबाट अन्तर्राष्ट्रिय जलवायु वित्तको आँकलन र उपयोग गर्न सरकारी संस्था, निजी क्षेत्रहरू र गैह्रसरकारी संस्थाहरूलाई सुदृढ बनाइनेछ। एक समर्पित राष्ट्रिय संस्थाको पहिचान हुन पनि अत्यावश्यक छ जसले हरित जलवायु कोषको कार्यान्वयन निकायको रूपमा कार्य गर्नेछ। यसले केवल प्रत्यक्ष पहुँच पद्धतिको माध्यमबाट वित्तीय व्यवस्थापनमा गहिरो पहुँच मात्र बनाउँदैन,

यसले देशको आन्तरिक क्षमता बढाउने, राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई सुदृढ बनाउने र भविष्यमा वातावरणीय वित्त व्यवस्थामा देश आत्मनिर्भर पनि बनाउँनेछ।

अर्कोतर्फ जलवायु, ऊर्जा, यातायात र पूर्वाधार क्षेत्रमा जलवायुमैत्री लगानी गर्न निजी क्षेत्रलाई जागरुक र प्रोत्साहित गरिनेछ। यो क्षेत्र जलवायु वित्तीय व्यवस्थापनको विषयमा पछि परेको छ।

वन : नेपालमा सरकारी ढुकुटी वन क्षेत्रको वित्तीय व्यवस्थापनको मुख्य स्रोत हो जसमा दातृ निकायको सहयोग पनि संलग्न हुन्छ। सरकारले पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवाको लागि भुक्तानीसम्बन्धी नीतिहरूलाई नवप्रवर्तन गर्नेछ र सार्वजनिक, निजी र समुदायसँग साभेदारी गर्नको लागि दिगो व्यावसायिक मोडेललाई बढावा दिनेछ, जसले समान लाभ बाँड्ने संयन्त्रको सुनिश्चितता गर्दछ।

४.११ दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि वित्तीय गुञ्जाइस

नेपालजस्ता कम आय भएका देशहरूमा घाटा वित्तीय व्यवस्थाको लागि सहज हुनुपर्छ, किनभने पुँजीको कमीले अन्यथा आर्थिक वृद्धिलाई रोक्दछ र कम लगानी-कम वृद्धि-कम बचत-कम लगानी चक्रलाई निरन्तरता दिन्छ। घाटा वित्त व्यवस्थासँगको सन्देहको कारण समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वसम्बन्धी चासोहरू हुन्। सार्वजनिक व्ययहरूको मात्रा/स्तर वृद्धि (उच्चस्तरको वित्तीय घाटामा प्रतिबिम्बित हुने) ले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वलाई खतरामा पार्न सक्छ (मुद्रास्फीति र सम्भावित शोधनान्तर समस्याहरूतर्फ उन्मुख हुने भएकाले) र दीर्घकालीन अवधिमा वृद्धिलाई कमजोर पार्न/हानी गर्न सक्छ। तथापि, यो धारणा यी मान्यताहरूमा निर्भर गर्दछ: (क) दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्त व्यवस्थाको आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कन गर्नको लागि अल्पकालीन या मध्यम अवधिको एक उपयुक्त द्वार हो; र (ख) ऋणमार्फत केको लागि वित्तीय व्यवस्थापन गरिएको हो र कुन तरिकाले घाटा वित्त पूर्ति गरिएको हो त्यसलाई पर्याप्त मात्रामा प्रमाणित गरिएको छैन।

दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापनको लागि रणनीतिको रूपमा उच्चस्तरको आर्थिक वृद्धिलाई दिगो बनाई राख्नु महत्वपूर्ण हुनेछ । वास्तवमा यसलाई व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको छ कि धेरै लामो अवधिको लागि स्थिरतामा ध्यान दिँदा वृद्धिको उद्देश्यलाई कम आँक्रे अवस्था सिर्जना हुन सक्छ । यद्यपि समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व आर्थिक वृद्धिको लागि एक आवश्यक अवस्था हो, तर एउटा व्यापक विश्वास पनि छ कि स्थिरता कार्यक्रमहरूको डिजाइन गर्दा वृद्धिको सम्भावना बढाउनको लागि यिनलाई सुधारिएको हुनुपर्छ । स्थिरताको समयमा वित्तीय समायोजनको गति र संरचना दुवैले वृद्धि र स्थिरताको टिकाउपनामा नकारात्मक असर पार्न सक्छन् । २००७-०८ को आर्थिक सङ्कट र आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (OECD) का देशहरूमा गहिरो मन्दीले घाटा वित्त व्यवस्थाका सर्त (reservation) लाई परिभाषित गरेको छ । यसलाई गहिरो मन्दीबाट बाहिर आउने केवल एक प्रभावकारी उपकरणको रूपमा लिइएको छ । यद्यपि यो नेपालको मामिलाको लागि होइन । नेपालको अर्थ व्यवस्थाको कम वृद्धिको सन्तुलनले न त गरिवी र बेरोजगारीको छिटो न्यूनीकरण गर्नेछ, न त दिगो विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नेतर्फ लैजानेछ ।

सङ्क्षेपमा, विकास र गरिवी घटाउने दीर्घकालीन लक्ष्यहरूसँगको सम्झौता नगरी कसरी स्थिरताको विषयलाई राम्ररी व्यवस्थापन र जाँच निर्धारण गर्ने भन्ने कुरा नीति निर्माताहरूको लागि चुनौती भएको छ । तथापि, नीतिकारहरूको प्रमुख चिन्ता अल्प अवधिसँग रहेको छ: यो सार्वजनिक व्ययको विस्तार तब वाञ्छित हुन्छ जब यसले समष्टिगत आर्थिक स्थिरतासँग सम्झौता गर्दैन । अर्कोतर्फ, अल्पकालमा नीति निर्माताहरूले सम्भावित तचवमभ-याा को सामना गर्नेछन्: अल्पकालमा उच्च घाटा वा बढी रोजगारी हुनेछ, अथवा दीर्घकालमा उच्चस्तरको आन्तरिक राजस्व वृद्धि र बढी रोजगारी हुनेछ । दिगो विकास लक्ष्यहरूको वित्तीय व्यवस्थापन गर्दा ध्यान दिइने केही विकल्पहरू तल सूचीबद्ध गरिएको छ :-

(क) निजी क्षेत्र (विदेशी र आन्तरिक) लाई ऊर्जा, पूर्वाधार र पर्यटनमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने ;

- (ख) घरपरिवारबाट सम्भावित लागत पुनरभरण र दिगो विकास लक्ष्यहरूमा हुने कम सार्वजनिक लगानीको विश्लेषण गर्ने ;
- (ग) गैह्रदिगो विकास लक्ष्यहरूका क्षेत्रहरूबाट दिगो विकास लक्ष्यहरूका क्षेत्रहरूमा स्रोतहरू प्रयोग गर्ने ;
- (घ) दातृ निकायहरूलाई अनुदानमा आधारित वित्त व्यवस्थाको लागि प्रोत्साहित गर्ने (यदि विदेशी अनुदानलाई सरकारी आयको रूपमा मानिन्छ भने यसले सुरुवाटै घाटालाई कम गर्न मद्दत गर्नेछ) ।

दिगो विकास लक्ष्यको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन आवश्यकतामा औद्योगिक र पूर्वाधार लगानीको ठूलो हिस्सा रहेको छ । पूर्वाधार विकासमा कुनै पनि ढिलाइ भएमा समयसीमा बढेसँगै लागत बढ्दै जान सक्छ र यसले ठूला समष्टिगत आर्थिक परिणामहरू (वित्तीय घाटा) लाई आमन्त्रित गर्न सक्छ । यसैले, यदि लगानी प्रवाह समयमै राम्रोसँग भयो भने नकारात्मक समष्टिगत आर्थिक परिणामहरू कम गम्भीर हुनेछन् ।

सार्वजनिक व्यय र आर्थिक वृद्धिसम्बन्धी हालका साहित्यहरूले केही प्रकारका लगानी/व्ययहरू वृद्धि हुन सक्ने कुरामा जोड दिएका छन् । त्यस्तो अवस्थामा खर्च गर्न ऋण लिने कुरा (घाटा वित्त व्यवस्था) उचित मान्न सकिन्छ । सामान्यतया यस्ता प्रतिवेदन/साहित्यले तर्क गर्छन् कि ऋण लिने निर्णय (घाटा वित्त व्यवस्था) ऋण “उत्पादनशील” वृद्धि विस्तार व्ययको लागि हो वा होइन भन्नेमा निर्भर गर्दछ । वृद्धि सिद्धान्तहरूले सार्वजनिक व्यय अर्थव्यवस्थाको वृद्धि दर निर्धारण गर्नका लागि ठूलो भूमिका खेल्छन् भन्ने कुरा मानेका छन् । तथापि, सार्वजनिक खर्चबाट सकारात्मक प्रभाव हुन सक्छ, भन्ने कुराको चर्चा यी खर्चहरूका प्रतिफल र सेवाहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा उच्च आर्थिक प्रतिफल दिन्छ, भन्नेमै भरपर्दछ ।

नेपालको कम ऋणमा ढुबेको र सहूलियतपूर्ण बाह्य ऋणको स्वभावले देशलाई बाह्य ऋण लिन सक्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । यसबाहेक, सरकारले हालैका वर्षहरूमा विकासका क्षेत्रमा कम खर्च भएको कारण आन्तरिक ऋण तिर्न सक्षम भएको छ र आन्तरिक ऋणको लागि

थप गुञ्जाइस सिर्जना भएको छ। वित्तीय बजार गहिरो (deepening) हुनु, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सरकारी धितोपत्रहरूमा नियन्त्रित (captive investment) लगानी गर्नु पर्याप्त विदेशी विनिमय सञ्चिति, अपेक्षाकृत कम ब्याजदर प्रणाली (हालैका वर्षहरूबाहेक) सवैले दिगो विकास लक्ष्यहरूमा खर्चको मात्रा बढाउन सरकारको लागि वित्तीय गुञ्जाइस रहेको सङ्केत गर्दछन्।

४.१२ एकीकृत राष्ट्रिय वित्तीय व्यवस्थापन खाका

नेपालले २०३० एजेण्डा लागू गर्नका लागि वित्तीय व्यवस्थापन खाकाको विकास गर्दैछ। यो एजेण्डाको लागि स्रोतहरूमा ठूलो वृद्धिको मात्र आवश्यक पर्दैन कुन तरिकाले यस्तो स्रोत प्रयोग गरिन्छ र कसरी प्राथमिकता दिइन्छ, भन्ने कुरामा पनि परिवर्तन हुनेछ। यसले सार्वजनिक, सहकारी र निजी वित्त व्यवस्थापन गर्न प्रभावकारी एकीकृत दृष्टिकोणको माग गर्दछ। एडिस अबाबा कार्य एजेण्डा (Addis Ababa Action Agenda) मा उल्लिखित एक एकीकृत राष्ट्रिय वित्त व्यवस्था खाकाले दिगो विकास लक्ष्यहरूतर्फ निजी र सहकारी क्षेत्रहरूलाई आबद्ध गर्न प्रोत्साहित गर्ने कुरा पहिचान गरेर सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीलाई अगाडि सार्न नेपालले समग्र वित्तीय योजना र व्यवस्थापनलाई विकास गर्न मद्दत गर्न सक्छ।

एकीकृत राष्ट्रिय वित्त व्यवस्था खाकामा निम्न building blocks (MoF / ADB / UNDP 2016) समावेश गर्न सकिन्छ :-

- स्पष्ट प्राथमिकता र नतिजाहरू, लक्ष्यहरू र सूचकहरूको लागत अनुमानसहितको एक राष्ट्रिय विकास रणनीति वा योजना।
- एकीकृत योजना र बजेट प्रक्रिया जसले मध्यकालीन खर्च संरचना (MTEF), बजेट ढाँचाहरू र अनुगमन प्रणालीसँग राष्ट्रिय प्राथमिकता र नतिजाहरू आबद्ध गर्न सक्षम पार्दछ।
- राष्ट्रिय विकास रणनीतिको लागत पूरा गर्नको लागि एक स्रोत परिचालन रणनीति।
- एक वित्त व्यवस्था व्यवस्थापन प्रणाली जसले सरकारलाई आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक वित्तमा अझ रामरी एकरूपता ल्याउन साथै निजी वित्त व्यवस्था स्रोतको उपयोग गर्न अनुमति दिन्छ।

(ड.) विभिन्न नीतिगत क्षेत्रहरूबीचको समरूपता कायम गर्ने र सरकारभित्र स्रोत परिचालन र नीतिगत प्राथमिकीकरण र संस्थागत सुधारहरूको समन्वयमा सहजीकरण गर्न संस्थागत व्यवस्था।

(च) क्षमता सिर्जना गर्ने वातावरण जसमा विभिन्न किसिमका सरोकारवालाहरूले दिगो विकास लक्ष्यहरूको उपलब्धिको प्रभावकारिता र वित्तको प्रभावबारेको छलफलमा संलग्न हुन सक्छन्।

४.१३ दिगो विकास लक्ष्यहरूको लगानी तथा वित्तीय व्यवस्थापन आवश्यकतासँग मिल्ने समष्टिगत दृष्टिकोण (Macroeconomic Outlook)

सम्पूर्ण प्रक्षेपण अवधिको लागि समष्टिगत आर्थिक दृष्टिकोणको मूल्याङ्कनले निम्न कुराहरू देखाउँछ :

- वृद्धिको गरिबी लचकता ०.२५ र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि औसतमा ८.६ प्रतिशत मान्दा औसतमा निरपेक्ष गरिबी सन् २०१६-१९ मा १७.२६ प्रतिशत, सन् २०२०-२२ मा ९.६ प्रतिशत, सन् २०२३-२५ मा ४.२३ प्रतिशत र सन् २०२६-३० मा ३ प्रतिशत हुनेछ।
- वृद्धिको रोजगारी लचकता ०.४२ मान्दा प्रभावकारी रूपमा बेरोजगार रहेको (श्रमको कम उपयोगलगायत) श्रम शक्तिको औसत सङ्ख्या सन् २०१६-१९ मा ३७ लाख, सन् २०२०-२२ मा ३९ लाख, सन् २०२३-२५ मा २३ लाख र सन् २०२६-३० मा ८ लाख हुनेछ।
- अहिलेको राजस्वको उपलब्धिको अवस्थामा दिगो विकास लक्ष्यहरूको लागि बाह्य वित्तीय व्यवस्थापन आवश्यकताहरू र बाह्य ऋणबाट वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने सार्वजनिक व्ययको आकार, बाँकी तिर्नुपर्ने बाह्य ऋण, औसतमा, सन् २०१६-१९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १४.५ प्रतिशत, जुन औसतमा घटेर सन् २०२६-३० मा ८.८ प्रतिशत हुनेछ। आन्तरिक औसत ऋण सन् २०१६-१९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ८.२ प्रतिशत हुनेछ जुन सन् २०२६-३० मा घटेर ४.६ प्रतिशत हुनेछ। तसर्थ दिगो विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न अनुमान गरिएको दिगो विकास लक्ष्यहरूको सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी आवश्यकताअनुसार नै देशको ऋणको दिगोपना रहेको छ।

Resilient Communities through Building Back Better

Funded by
European Union
under the AFD &
UNICEF

पुनर्स्थापना और आसुरी विपरीत
विशेष कार्यक्रम

UN
क्रम

परिच्छेद ५

कार्यान्वयन साभेदारी रणनीति

दिगो विकास लक्ष्य र यसका परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन, वित्तीय व्यवस्थापन र अनुगमनमा सबै विकास सरोकारवालाहरूको भूमिका रहेको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा सार्वजनिक क्षेत्रको भूमिका सर्वाधिक थियो। दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि पनि निजी क्षेत्र र अन्य गैह्रराज्य पात्रहरूको भूमिका त्यत्तिकै महत्वपूर्ण छ। दिगो विकास लक्ष्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै यिनीहरूलाई स्थानीयकरण गर्नको लागि सार्वजनिक क्षेत्रभित्र पनि स्थानीय र प्रादेशिक सरकारहरूको भूमिका उतिकै आवश्यक हुनेछ।

सरकार, गैह्रसरकारी, निजी र सामुदायिक क्षेत्रमा एक रणनीतिक साभेदारीको लागि सबै दिगो विकास लक्ष्य-आधारित योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका अवयवहरू हुन आवश्यक छ। राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा स्वामित्व लिन र सहजीकरण गर्न संसद, राजनीतिक दलहरू र उनीहरूका सम्पूर्ण उपकरणहरूलगायत राजनीतिक प्रक्रियालाई संलग्न गरिएको हुनुपर्दछ। निम्न खण्डहरूमा स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी संस्थाहरू र गैह्रसरकारी संस्थाका क्षेत्रहरू, नागरिक समाजका सङ्गठनहरू र बाह्य विकास साभेदारहरूसँग राष्ट्रिय सरकारको साभेदारीको बारेमा विस्तारमा चर्चा गरिएको छ।

५.१ स्थानीय सरकारसँग साभेदारी

तल सूचीबद्ध गरिएअनुरूप विभिन्न कारणहरूले गर्दा उप-राष्ट्रियस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण गरिनु रणनीतिक रूपमा आवश्यक छ।

- (क) सरकारको सङ्घीय प्रणालीले प्रदेश र स्थानीयस्तरमा धेरै दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी सेवा प्रवाहहरूको जिम्मेवारी प्रदान गर्नेछ।
- (ख) प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई राजस्वको निक्षेपण र अन्य स्रोतहरू परिचालनको अधिकारका साथै सङ्घीय सरकारका ठूला अनुदानहरूले प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न साधनहरू प्रदान गर्नेछ।
- (ग) विकासका चुनौतीहरू सरकारका विभिन्न तहहरू र विभिन्न भौगोलिक प्रदेशहरूबीचमा फरकफरक छन् र प्रदेशहरूबीचमा विकासको चरण निकै असन्तुलित पनि छ। यी मुद्दाहरू प्रदेश र स्थानीयस्तरीय योजना र बजेटको माध्यमबाट सबैभन्दा राम्ररी सम्बोधन गर्नेछ।
- (घ) जनताको सहभागिता र प्रभावकारी सेवा प्रवाहलाई सबैभन्दा राम्ररी तब आश्वस्त पार्न सकिन्छ, जब दिगो विकास लक्ष्यलाई स्थानीय क्षेत्र र सामुदायिक क्षेत्रको विकासको दृष्टिकोणबाट कार्यान्वयन गर्नेछ।

दिगो विकास लक्ष्यको उपराष्ट्रिय र स्थानीयस्तरमा स्थानीयकरण सबैको लागि समान र समावेशी सकारात्मक असरको लागि महत्वपूर्ण छ। यी स्तरहरूमा राजनीतिक संस्था स्थापना हुनु आवश्यक छ, जसले विकास एजेण्डालाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने इच्छा र क्षमता राख्दछ। उपराष्ट्रियस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित स्थानीय विकास रणनीतिहरूका साथै वित्तीय व्यवस्थापन रणनीति तयारीको काम गर्न र क्षमता विकाससम्बन्धी हस्तक्षेपहरू समावेश गर्न आवश्यक छ। स्थानीय निकायहरूको अधिकारको निक्षेपण र क्षमता निर्माण एकैसाथ गरी “क्षमता पहिला, निक्षेपण पछि” को धारणालाई हटाउन सकिन्छ। क्षमतासँग सम्बन्धित बाधाहरू

उपराष्ट्रिय र स्थानीय स्तरहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको बाटोमा आउनु हुँदैन । रा.यो.आ.को माध्यमबाट सङ्घीय सरकारले दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित योजना र बजेट तयार गर्नको लागि स्थानीय सरकारहरूसँग साभेदारी गर्ने छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण भएपछि उपराष्ट्रियस्तरमा विकासका पात्रहरू र संस्थाहरूले जनताहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्न चाहन्छन् भने दिगो विकास लक्ष्यको तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा मौलिक भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ । स्थानीय वास्तविकताहरूसँग मिल्नेगरी दिगो विकास लक्ष्यको अनुकूलनले राष्ट्रिय विकास लक्ष्यहरू राष्ट्रिय र स्थानीयस्तरमा प्राप्त गर्न सुनिश्चितता गर्नेछ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको अनुभवले देखाउँछ कि राष्ट्रिय विकास लक्ष्यहरूको उच्च, बढी समतामूलक र समावेशी असरहरूको लागि यसलाई स्थानीयकरण गरिनुपर्छ । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको अन्तराल पूरा गरेर जानुपर्छ र प्रादेशिक र स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण गर्न एक स्पष्ट रणनीति विकास गरिनुपर्छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनको अनुभवले पनि लक्षित जनसङ्ख्या, लक्षित समूह र दुर्गम भौगोलिक क्षेत्रहरूलाई पर्याप्त सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा दर्शाएको छ । लिङ्ग, सामाजिक र जनजाती समूहहरू र भौगोलिक रूपमा बहिष्करणमा परेका क्षेत्रहरूमा रहेको विकास न्यूनताको उपचारको लागि एउटा सर्वव्यापीका साथै लक्षित पक्षहरूसहितको दुई धारको दृष्टिकोण आवश्यक हुनेछ ।

बाह्य र आन्तरिक दुवै विकास साभेदारीहरू स्थानीय सरकारको साभेदारीमा स्थानीय तहमा काम गर्न इच्छुक रहेका छन् । समन्वय र श्रोतहरू एकीकृत गर्नको लागि एक ढाँचा उनीहरूको गतिविधिलाई एकरूपतामा ल्याउन र तिनीहरूको सहयोगमा उच्च सकारात्मक प्रभाव सिर्जना गर्नको लागि तयार गरिनेछ । राष्ट्रिय सरकारले त्यस्ता पहलहरूलाई

सहजीकरण गर्न उपयुक्त कानून, नियम र निर्देशिकाहरू विकास गर्नेछ ताकि स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि विकास साभेदारीहरूको परिचालनसँग सम्बन्धित विषयमा स्थानीय सरकारहरूबीच एकरूपता कायम हुन सकोस् ।

हाल भइरहेको राज्य पुनर्संरचना प्रक्रियाले सङ्घीय बजेटबाट ठूलो अनुदानलगायत उपराष्ट्रिय सरकारहरूलाई धेरै राजस्वका स्रोतहरू निक्षेपित गरेको छ । साथै, नेपालको संविधान २०७२ ले स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको धेरै जिम्मेवारी उपराष्ट्रिय सरकारहरूलाई दिएको छ । यसैले, जबसम्म श्रोत बाँडफाँट र अनुदान ससर्त हुँदैन या दिगो विकास लक्ष्यसँग जोडिँदैन, तबसम्म उपराष्ट्रिय योजना र बजेट दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताहरूलाई कम ध्यान दिई असन्तुलित हुने जोखिम उच्च रहनेछ । दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न राजस्व बाँडफाँट र अन्तरसरकारी अनुदान स्थानीय स्रोत विनियोजनसँग र कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको प्रोत्साहन संरचना र कार्यहरूसँग स्थानीयस्तरमै वैज्ञानिक रूपमा आवद्ध गरिनेछ ।

५.२ निजी क्षेत्रसँग साभेदारी

दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन रणनीतिमा चर्चा गरिएको छ कि धेरै क्षेत्रहरूमा निजी क्षेत्रले सरकारको रणनीतिक साभेदारीको रूपमा काम गर्न सक्छ । दिगो विकास लक्ष्य १ (गरिबी) र २ (भोकमरी) हासिल गर्न उत्पादन वृद्धि, रोजगारी र कर योगदानकर्ताको इन्जिनको रूपमा निजी क्षेत्रको सक्रिय भूमिका आवश्यक हुन्छ । दिगो विकास लक्ष्य ३ (स्वास्थ्य) र ४ (शिक्षा) हासिल गर्नमा सार्वजनिक क्षेत्रका जिम्मेवारीहरू उच्च छन् । तर उच्च शिक्षा, पेशागत र व्यावसायिक पाठ्यक्रमहरू र सानातिना प्रशिक्षण र स्वास्थ्य विमाहरू निजी क्षेत्रद्वारा उपलब्ध गराइनुपर्दछ । दिगो विकास लक्ष्य ५ (लैङ्गिक समानता) हासिल गर्न सरकारले क्षमता विकाससम्बन्धी कानूनहरू ल्याई सार्वजनिक क्षेत्रमा कार्यान्वयन गर्न

आवश्यक छ । तर, दुई-तिहाईभन्दा बढी आर्थिक गतिविधिहरू निजी क्षेत्रअन्तर्गत रहेको परिप्रेक्षमा लैङ्गिक समानता र महिलाहरूको सशक्तीकरणका धेरै एजेण्डाहरू निजी क्षेत्रको कार्यक्षेत्रमा पर्छन् । यसकारण, समान अधिकारसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू, ज्यालामा समानता हासिल गर्न र निर्णय लिन पदमा महिला नेतृत्वको प्रवर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी निजी क्षेत्रको हुन जान्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य ६ (खानेपानी तथा सरसफाई) र ७ (ऊर्जा) तोकिएको समयसीमाभित्र तब प्राप्त गर्न सकिन्छ, जब निजी क्षेत्र पनि पानीका स्रोतहरूको संरक्षण गर्न, घरपरिवारको फाहोरमैलाको व्यवस्थापन गर्न, नवकरणीय ऊर्जा उत्पादनमा लगानी गर्न र ट्रान्समिसन तथा वितरण प्रणालीमा सरकारसँग साभेदारी गर्न लगनशील हुन्छ । यसबाहेक, निजी क्षेत्रले ऊर्जा दक्षता प्रविधिहरू प्रवर्द्धन गर्न र प्रयोग गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्दछ, किनभने यो महँगो ऊर्जाको ठूलो उपभोक्ता पनि हो । दिगो विकास लक्ष्य ८ (श्रम र अर्थव्यवस्था) मा निजी क्षेत्र मुख्य रोजगार प्रदान गर्ने र वृद्धि प्रवर्द्धन गर्ने क्षेत्रको रूपमा रहेकोले यसको भूमिकाको गहनता अधिक छ । देशमा निजी क्षेत्रको हिस्सा औपचारिक श्रम बजारको लगभग ८५ प्रतिशत र अनौपचारिक श्रम बजारको लगभग १०० प्रतिशत रहेको छ । तसर्थ, मर्यादित कामको अवस्था सिर्जना गर्ने, लागु गर्ने र श्रमिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा दिई प्रोत्साहित गर्ने व्यवस्थाद्वारा दिगो विकास लक्ष्य चाँडै प्राप्त गर्न यस क्षेत्रलाई संलग्न गराउन सकिन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य ९ (पूर्वाधार, उद्योग र नवप्रवर्तन) प्राप्त गर्न आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको प्रबन्ध सरकारको जिम्मेवारी हो । तर निजी क्षेत्र औद्योगीकरण र नवप्रवर्तनको लागि प्रमुख हो, किनकि यसले औद्योगिक उत्पादनको ९० प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा ओगटेको छ र यो क्षेत्र अनुसन्धान र विकासको लागि रुची भएको क्षेत्र पनि हो । दिगो विकास लक्ष्य १० (असमानता हटाउने) हासिल गर्न निजी र सार्वजनिक क्षेत्रको संयुक्त प्रयास जरुरी छ । निजी क्षेत्रको प्रमुख भूमिकामा पुँजी र श्रमजस्ता

उत्पादनको दायरामा लाभको उचित वितरण, सामाजिक सुरक्षाको पर्याप्त प्रावधान, एफडीआई, बस्तु तथा सेवाहरूको उचित मूल्य निर्धारण र कर्पोरेट सामाजिक जिम्मेवारीहरू बढाउने जस्ता भूमिकाहरू रहेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्य ११ (शहरी) र १२ (दिगो उपभोग र उत्पादन) को उपलब्धिहरू प्रायः निजी तथा घरपरिवार क्षेत्रका गतिविधिहरूसँग सम्बन्धित छन् । जस्तै कुल उपभोगमा सरकारको एक-तिहाईभन्दा कम हिस्सा रहेको अवस्थामा यो लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि निजी क्षेत्र जिम्मेदार हुनुपर्छ । यसबाहेक आवास र शहरी यातायात मुख्यतः निजी क्षेत्रको उपक्रम (venture) हुन् । निजी क्षेत्रले यो लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि सार्वजनिक क्षेत्रसँग नजिकमा रही काम गर्नुपर्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य १३, १४ र १५ (जलवायु परिवर्तन, पानीमुनीको जीवन र पानीभन्दा माथिको जीवन) प्राप्त गर्न निजी क्षेत्रको लागि एक जिम्मेदार भूमिका रहेको छ । घरपरिवार र निजी क्षेत्रका गतिविधिहरूले यी लक्ष्यहरूलाई प्रभाव पार्छन् । औद्योगिक फोहोर पानीको सुरक्षितढङ्गले विसर्जन (disposal), औद्योगिक र अन्य हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन, खतरनाक विषहरू र रसायनहरूको सुरक्षित विसर्जन यस्ता गतिविधिहरूका उदाहरण हुन् । निजी क्षेत्रद्वारा प्रतिस्पर्धामा उत्कृष्ट र अधिकतम लाभको लागि पर्यावरण लागतको बाह्यकरण (Externalities) को सम्भावना पनि छ । निजी क्षेत्र कहिले काँही अदूरदर्शी हुँदा प्राकृतिक स्रोतहरू जस्तै भूमि, पानी, जङ्गल र ताजा हावाको अत्यधिक दोहनको जोखिम पनि रहन्छ । यी धेरै जिम्मेवारीहरू कानुनी रूपमा मात्र कार्यान्वयन गर्न सकिदैन । निजी क्षेत्र कसरी यी लक्ष्यहरूको लागि काम गर्न सक्छ, भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने कारक तत्वहरू उत्प्रेरणा र जिम्मेवारीको भावना हुन् ।

दिगो विकास लक्ष्य १६ र १७ ले शान्तिपूर्ण समाज, न्यायमा पहुँच, मानव अधिकारको संरक्षण, भ्रष्टाचारको शून्य सहनशीलता र अन्तर्राष्ट्रिय

सहयोगको लागि सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरूको कडा प्रयासको माध्यमबाट यी लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्य राखेका छन् । भ्रष्टाचार सामान्यतया: निजी र सार्वजनिक क्षेत्रहरूको बीचको अस्वस्थ सम्बन्धको कारण बढिरहेको छ । पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता कायम गर्ने र कानूनको शासन पालन गर्ने कुराले दुवै तहमा सुशासन र भ्रष्टाचार कमी गर्न मद्दत हुनेछ । अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको सहजीकरण, वार्तालापमा पहुँच, पुँजीगत प्रवाह र प्रविधि हस्तान्तरणलाई आमन्त्रण गर्ने सरकारको एउटा एजेण्डा हुनुपर्दछ । निर्यातको प्रवर्द्धन र उचित व्यापार व्यवस्थामा निजी क्षेत्रको उत्तिकै जिम्मेदार भूमिका रहेको छ (दिगो विकास लक्ष्य १७) ।

दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउनका लागि उनीहरूलाई आमन्त्रण गर्ने, प्रोत्साहन दिने र अनुरोध गर्ने आदि सरकारी प्रयासहरू भइ रहेका छन् । निजी क्षेत्र पनि दिगो विकास लक्ष्यको पहलहरूमा क्रियाशील (pro-active) भएका छैनन्, किनकि कुनै परिभाषित जिम्मेवारी वा प्रोत्साहन सरकारद्वारा प्रस्तावित गरिएको छैन । नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि गठन गरिएका सबभन्दा माथिल्लो स्तरका संयन्त्रहरू (प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा निर्देशक समिति र रा.यो.आ.को उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा समन्वय र कार्यान्वयन समिति) यसतर्फ क्रियाशील हुनेछन् । दिगो विकास लक्ष्यको लागि उचित रूपमा प्रोत्साहित हुने रणनीतिको आधारमा एक कार्ययोजनाको माध्यमले निजी क्षेत्रको भूमिका र जिम्मेवारी ठीक तरिकाले स्पष्ट र प्रोत्साहित गर्नेगरी निजी क्षेत्रका लागि कोशेढुङ्गाहरू तोकिनेछन् ।

५.३ सहकारी संस्था, समुदाय, नागरिक समाज सङ्गठन र गैह्रसरकारी संस्थाहरूसँग साभेदारी

दिगो विकास लक्ष्यको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न गैह्रराज्य पात्रहरू- नागरिक समाज समूहहरू,

सहकारीहरू, मिडिया र सामुदायिक समूहहरू- को निम्ति सरकार र निजी क्षेत्रसँगको साभेदारीमा काम गर्नका लागि यिनीहरूबीच एक अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यसप्रकारको सहभागिता लक्ष्यहरू र परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको उपराष्ट्रिय स्तरहरूमा स्थानीयकरणको लागि र योजना तथा बजेटको अनुगमन गर्न, प्रतिवेदन तयार गर्न र पृष्ठपोषण गर्नको लागि बलियो बहुसरोकारवाला संरचनाहरू तयार गरिने छ ।

नागरिक समाज सङ्गठनहरूसँग साभेदारी: नेपाल जीवन्त र क्रियाशील नागरिक समाज सङ्गठनहरूमा धनी छ जुन आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिकका साथै पर्यावरणीय क्षेत्रहरूमा जनतालाई सशक्तीकरण गर्नमा संलग्न छन् । नागरिक समाज सङ्गठनहरूले नेपालको सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक परिवर्तनमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । समाज रूपान्तरण गर्न यी संस्थाहरू महत्वपूर्ण छन् । नेपालका नागरिक समाज सङ्गठनहरू दिगो विकास लक्ष्यका प्रक्रियाहरूमा सामूहिक रूपमा संलग्न हुन नेपाल दिगो विकास लक्ष्यको फोरम नामको एउटै प्लेटफर्म यी संस्थाहरूले गठन गरेका छन् । यस फोरमको मुख्य उद्देश्य दिगो विकास प्रक्रियामा नागरिक समाज सङ्गठनहरूलाई संलग्न गराउने भएकाले सरकारले रणनीतिक रूपमा यस फोरमसँग साभेदारी गर्न र नागरिक समाज सङ्गठनहरू र विभिन्न तहका सरकारहरूको बीचमा सहकार्य गर्नेछ ।

दिगो विकास लक्ष्य फोरमले नागरिक समाज सङ्गठनको प्रभावकारिता र उत्तरदायित्वलाई सुधार्ने प्रयास गर्दैछ । यसले कार्यान्वयन प्रक्रियाहरूमा नागरिक समाज सङ्गठनहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न र सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूसँग संलग्नता बढाउन उपयोगी भूमिका खेलेको छ । अर्को यस्तो प्लेटफर्म नेपाल गैह्रसरकारी संस्था महासङ्घले सम्बन्धित नागरिक समाज सङ्गठन र व्यक्तिको तर्फबाट फोरमलाई समन्वय र सहजीकरण गरिरहेको छ । यो फोरमले २३ क्षेत्र (constituency) र १९ विषयगत क्षेत्रहरू (thematic areas) का प्रत्येक क्षेत्र र विषयगत क्षेत्रको लागि एक फोकल

संस्थाको पहिचान गरेको छ। केही नागरिक समाज सङ्गठनहरू वकालत, सचेतना अभिवृद्धि, क्षमता विकास र सञ्जाल निर्माण गर्ने विभिन्न रणनीतिहरू अनुसरण गर्दै दिगो विकास लक्ष्य ५ हासिल गर्ने कार्यमा योगदान दिइरहेका छन्। यिनीहरू राजनीतिक प्रक्रियामा महिलाहरूको सार्थक संलग्नताको लागि साथसाथै “५०:५० नेतृत्व” लाई बढावा दिनको लागि वकालत गर्दैछन्। यसको अर्थ २०३० सम्ममा नेतृत्वदायी पदहरूमा पुरुष र महिलाहरूको समान सङ्ख्याको लागि काम गर्नु हो। नेटवर्क र क्षमता निर्माण सुदृढ गर्नको लागि दिगो विकास लक्ष्य ५ सँग सम्बन्धित कार्यका लागि एउटा नागरिक समाज कार्य समूह पहिले नै गठन गरिसकिएको छ।

तसर्थ, नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेर नागरिक समाज सङ्गठनहरूले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने प्रक्रियामा गहिरो सहभागिता कायम गरेका छन्। यिनीहरूले सामान्यतया सीमान्तकृत समुदाय र क्षेत्रहरूको आवश्यकताको प्रतिनिधित्व गर्दछन् जसले उनीहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण साभेदार बनाएको छ। यी संस्थाहरूले दिगो विकास लक्ष्यका हस्तक्षेपहरूमा सबै पक्षहरूको आवश्यकतालाई सुनिश्चित गर्दछन् र सम्बन्धित निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउँछन्। किनकि नागरिक समाज सङ्गठनहरू लक्षित समूहहरूसँग सक्रिय रूपमा संलग्न हुन्छन् साथै उनीहरूसँग स्थानीय सन्दर्भको बारेमा राम्रो ज्ञान पनि छ।

नागरिक समाज सङ्गठनहरूले पनि नेपालका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट महत्वपूर्ण सहयोग प्राप्त गरेका छन्। किनकि यिनीहरूले वार्षिक रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साहायताको करिब १०-१५ प्रतिशत साहायता परिचालन गर्छन्। सामुदायिक सङ्गठनहरूले पाँचवटा सिद्धान्तहरू (पुनर्वितरित न्याय, आर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय न्याय र तलतिरको जवाफदेहिता (downward accountability)) अपनाई दिगो विकास लक्ष्यलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्ने आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्। तर्जुमादेखि

ग्रहण र स्थानीयकरणसम्म दिगो विकास लक्ष्य प्रक्रियाका विभिन्न चरणहरूमा यिनीहरूले विभिन्नस्तरमा राज्यलाई सहयोग गरी प्रभावकारी रूपमा संलग्न हुँदै आएका छन्। यसका साथै, दिगो विकास लक्ष्यको प्राप्तमा योगदान दिन अत्यधिक धेरै सङ्ख्यामा सामुदायिक संस्थाहरू विकास गतिविधिहरू कार्यान्वयन गर्न सेवा प्रदायकहरूको रूपमा काम गरिरहेका छन्।

केही नागरिक समाज सङ्गठनहरूले दिगो विकास लक्ष्यमा युवाहरूको संलग्नता प्रवर्द्धन गर्ने पनि गरेका छन् र तिनीहरूले दिगो विकास लक्ष्यको युवा एलायन्स गठन गरेका छन्। यस्ता सङ्गठनहरूले विशेषगरी दिगो विकास लक्ष्यका ३, ४, ५, ८ र १६ लक्ष्यहरूमा केन्द्रित गरी युवाहरूको लागि एक व्यापक क्षमता सुदृढीकरणको योजना तयार पारेका छन्। अरू संस्थाहरू शिक्षा मन्त्रालयको साथमा काम गर्दै छन्, सक्रिय रूपले नीति फोरममा संलग्न छन् र दिगो विकास लक्ष्यको लागि एक राष्ट्रिय ढाँचा तयार गर्न सहभागी भइरहेका छन्। यिनीहरूले लक्ष्य ४ मा निर्धारित परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरूमा शैक्षिक सरोकारवालाहरूको सचेतना र स्वामित्व बढाएका छन्। केही नागरिक समाज सङ्गठनहरू सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच प्रवर्द्धन गर्न र विद्यालय शासन/प्रशासन र शैक्षिक खेरजाने अवस्थालाई कम गर्न दूर्गम जिल्लाहरूमा काम गरिरहेका छन्। अन्य संस्थाहरू भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा एक वर्ष लामो परामर्श र क्षमता विकासको माध्यमबाट किशोरीहरूको सामाजिक र आर्थिक नेतृत्वलाई उजागर गर्नको लागि काम गरिरहेका छन्। अबै पनि केही यस्ता सङ्गठनहरूले विद्यालय भर्नामा ठूलो अन्तर भएका जिल्लाहरूमा विद्यालय भर्ना कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका छन्।

केही नागरिक समाज सङ्गठनहरू खेती र गैह्रखेती रोजगार सिर्जना गरेर र वैकल्पिक कृषि कार्यक्रमहरू सुरु गरी रोजगारी र जीवनयापनका अवसरहरू बढाउन पनि काम गरिरहेका छन्, जबकी अन्य संस्थाहरू एकल महिला र वृद्ध वयस्कहरूको लागि

रोजगारी र जीवनयापनका अवसरहरू सिर्जना गर्ने संलग्न रहेका छन् । तिनीहरूले कृषिमा आधारित सीप प्रशिक्षण र आय आर्जनका उद्देश्यका लागि समूहहरूलाई बीउपुँजी उपलब्ध गराई सहयोग गरिरहेका छन् । केही महिला, बालबालिकाहरू र सीमान्तकृत जनतासमेतको स्वास्थ्य र पोषण सुधारमा पनि संलग्न रहेका छन् । यिनीहरूले महिला, बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकहरूको स्वास्थ्य र पोषण स्थिति सुधार गर्न नियमित रूपमा स्वास्थ्य शिविरहरू सञ्चालन गरिरहेका छन् । नागरिक समाज सङ्गठनहरू स्वास्थ्य सेवाको लागि सर्वव्यापी पहुँचमा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मंत्रालयसँग नजिकमा रहेर काम गरिरहेका छन्, जसमा उनीहरूले राज्यले जिल्लास्तरमा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य सेवाको नियमित रूपमा अनुगमन गर्छन् । केही नागरिक समाज सङ्गठनहरूले युवाहरूको साथ मासिक धर्म स्वच्छता व्यवस्थापनमा स्कूलमा आधारित कार्यशालाहरू आयोजना गरेका छन् । फलस्वरूप, सामान्यतया मासिक धर्मको बारेमा मौनता र लाज घट्न थालेको छ, किनकी किशोरीहरू यसबारेमा बोल्न थालेका छन् । अझ महत्वपूर्ण कुरा नागरिक समाज सङ्गठनहरूले सबै स्तरहरूमा गैह्रभेदभाव अभ्यासहरू बढाउनका लागि वकालत गरिरहेका छन् । यिनीहरूले लैङ्गिक र सामाजिक समावेशिताका मुद्दाहरूमा प्रशिक्षणहरूको आयोजना पनि गरेका छन् । उनीहरूले लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्न स्थानीय र जिल्लास्तरमा लैङ्गिक-उत्तरदायी कार्यक्रमको अभ्यास बढाउन मद्दत गर्दछन् ।

केही नागरिक समाज सङ्गठनले शहरमा काम गरिरहेका गरिबहरूको खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न घरमा आधारित श्रमिकहरूका विभिन्न घरपरिवारका लागि शहरी विशिष्ट जीवनयापन सहयोग प्याकेज कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् । यिनीहरूले नेपाल प्रहरी र काठमाडौं महानगरपालिकासँगको सहकार्यमा सुरक्षित-शहर अभियान लागू गरेका छन् । शहरमा काम गरिरहेका गरिबहरू, विशेषगरी महिलाहरूका लागि राम्रो र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाहरू सुनिश्चित गर्न

महिला-मैत्री स्वास्थ्य चौकी भवन निर्माण गर्ने काम गरेका छन् र बडा कार्यालयहरू, स्वास्थ्य चौकीहरू र विद्यालयका शौचालयहरू निर्माण गर्न मद्दत पुऱ्याइरहेका छन् ।

घरमा आधारित श्रमिकहरूको लागि मर्यादित कामलाई बढावा दिन नागरिक समाज सङ्गठनले कार्यस्थलको सुरक्षा र सम्बन्धित नीतिको वकालत गर्ने, घरमा आधारित श्रमिकहरू र निर्माणक्षेत्रका श्रमिकहरूको सुरक्षा सञ्जाल प्रदान गर्ने र मनोरञ्जन क्षेत्रमा काम गर्ने महिलाहरूको लागि मर्यादित कामको वकालत गर्ने काम गरिरहेका छन् । अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने गरिबहरूमा विद्यमान रहेको असमानताहरू हटाउन वा घटाउन नागरिक समाज सङ्गठनहरूले शिक्षा र विचार समूह (reflection circles) का साथै श्रमिक र उद्यमीहरूको लागि सचेतना बढाउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् । यसैगरी यस्ता सङ्गठनहरूले दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको समावेशिताको लेखापरीक्षण र अल्पसङ्ख्यकहरूको मुद्दासमेत काम गर्दै आएका छन् ।

केही नागरिक समाज सङ्गठनहरूले विशेषगरी जोखिम र असुरक्षित पृष्ठभूमिमा रहेका बालबालिकाहरूको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन, बालबालिकाको गरिबी र उनीहरूको सामाजिक सुरक्षालाई सम्बोधन, गुणस्तरीय शिक्षाको लागि शिक्षामा बाल संरक्षण, बालबालिकाका लागि संरक्षण सेवा प्रदान, आत्मनिर्भरताको लागि जोखिममा रहेका युवाहरूको लागि दक्षता र व्यावसायिक शिक्षा, जीवन सीप शिक्षा, वित्तीय र सामाजिक साक्षरता, वृत्ति र परामर्श एवम् आर्थिक सशक्तीकरण प्रदान गर्नेजस्ता कामहरू गर्दै आएका छन् । यस्ता सङ्गठनहरूमध्ये केहीले बालबालिकाहरूको क्लब बनाउने र परिचालन गर्ने, क्लबका सदस्यहरू, अभिभावकहरू र शिक्षकहरूलाई बाल अधिकार, बालमैत्री विद्यालयबारे प्रशिक्षण दिने र अन्तरक्रिया आयोजना गर्ने कार्य गरेका छन् जसबाट विद्यालयहरूमा अझ राम्रो वातावरण सिर्जना हुन गएको छ । विद्यालयहरूको मर्मत तथा सम्भार र गरिब सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमिका

बालबालिकाका लागि शैक्षिक सहयोग प्रदान गरिरहेका छन् । नागरिक समाज सङ्गठनहरू नागरिक समाजको दृष्टिकोणका साथ दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनसम्बन्धी देशको प्रतिवेदन तयार गर्ने, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको अनुगमन र समीक्षा गर्ने कार्यमा पनि संलग्न रहेका छन् र देशको दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको राष्ट्रिय अनुगमन र समीक्षाको विस्तृत प्रतिवेदन तयार पारेका छन् ।

नागरिक समाज सङ्गठनहरूको संलग्नताको दायरा र गहनतालाई हेर्दा यिनीहरूको पूर्ण क्षमताको उपयोगको लागि मजबुत संस्थागत व्यवस्था आवश्यक हुनेछ । तीमध्ये केही यस प्रकारका छन्:-

- (क) उच्चस्तरीय दिगो विकास लक्ष्यको समन्वय समिति कार्यात्मक हुनुपर्छ र नागरिक समाज सङ्गठनको साभेदारी र भूमिका देखिने गरी राम्ररी परिभाषित गर्न यसलाई समावेशी बनाउने ।
- (ख) विशेष दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्न नागरिक समाज सङ्गठनको लागि राम्रो तरिकाका भूमिका र जिम्मेवारीहरू दिने ।
- (ग) सरकारले दिगो विकास लक्ष्यका क्षेत्रमा नागरिक समाज सङ्गठनका गतिविधिहरूलाई थप प्रोत्साहन गर्न स्रोत बाँडफाँट र कार्यान्वयनमा र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा साभेदारीको माध्यमलगायत विश्वसनीय नीति र प्रभावकारी सयन्त्र बनाउने ।
- (घ) नीति र योजनाको लागि पृष्ठपोषण गर्नको निमित्त तिनीहरूको गतिविधि, वित्तीय प्रवाह र प्रतिफलहरू ट्र्याक गर्न सक्रिय निरीक्षण र अनुगमन प्रणाली बनाइने । दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा नागरिक समाज सङ्गठनहरूको यस्तो सक्रिय सहभागिताले सरकारको लागि धेरै दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न साभेदारीको लागि ठोस आधार प्रदान गर्दछ ।
- (ङ) त्यसैगरी, देशमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको फोकल निकायको रूपमा रहेको रा.यो.आ.ले पनि दिगो विकास लक्ष्यको

कार्यान्वयनका प्रत्येक चरणमा नागरिक समाज सङ्गठनहरूलाई पनि संलग्न गराउनुपर्दछ । साथै नागरिक समाज सङ्गठनहरू र अन्य गैह्रसरकारी साभेदारहरूसँग कार्यान्वयन र स्रोतहरूको जहाँ गुञ्जाइस हुन्छ त्यहाँ साभेदारी गरिने छ ।

सहकारीहरूसँग साभेदारी: सहकारीहरू दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा पहिलेदेखि नै लागेका छन्, र यसको दायरामा स्वचालित रूपमा काम गर्न सुरु गरिसकेका छन् । विश्वव्यापी फोरमले पहिले नै दिगो विकास लक्ष्यतर्फ विश्वका सबै सहकारीलाई अगाडि बढाउन कदम उठाएको छ । नेपालका सहकारी संस्थाहरूको वर्ष २०१७ को लागि नारा “दिगो विकासका लागि सहकारी” थियो । सहकारी दिवस (२ अप्रिल २०१७) मा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा ऐक्यबद्धता देखाउन “दिगो विकासका लागि सहकारी” र समावेशी र न्यायपूर्ण समाजका लागि सहकारी” को नारासहित लगभग ५ लाख मानिसहरू सहभागी भएका थिए । राष्ट्रिय सहकारी महासङ्घ र जिल्ला सहकारी सङ्घहरूले दिगो विकास लक्ष्य र सहकारी आन्दोलनको लागि यसको औचित्यबारे स-साना प्रशिक्षण र अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू आयोजना गरेका छन् । यस्ता कार्यक्रमहरूमा हजारौं सहकारीकर्ताहरूले भाग लिइसकेका छन् ।

नेपाल सरकार सार्वजनिक र निजी क्षेत्रले दिगो विकासको लागि गर्न सक्ने कार्यहरूमा सहकारी संस्थालाई परिपूरक बनाउन चाहन्छ । यस सम्बन्धमा नयाँ सहकारी ऐन कोशेदुइगा हुनेछ । १४ औं योजना कार्यान्वयनको लागि सहकारीहरूले कति लगानी गर्नुपर्नेछ भन्ने कुरा योजनामा पहिले नै उल्लेख गरिसकिएकोले दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदनले पनि धेरै दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्न सहकारीहरूलाई सरकारसँग सहकार्य गर्न आह्वान गरेको छ । अधिल्लो अध्यायमा दिगो विकास लक्ष्यको लागि अनुमान गरिएको लगानीको आवश्यकतामा पहिले नै दिगो विकास लक्ष्यमा लगानी गर्नको लागि सहकारीहरूको

माध्यमबाट परिचालन गर्नुपर्ने स्रोतको परिमाण उल्लेख गरिएको छ र सरकारले यो लगानीको आवश्यकताहरूलाई पूरा गर्नको लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नेछ ।

सहकारीहरूको वित्त व्यवस्थामा प्रभावकारिता बढाउन राष्ट्रिय र स्थानीय सरकारहरूले विभिन्न क्षेत्रहरूमा सहकारीहरूसँग साभेदारी गर्न सक्छन्, जस्तै :

- (क) गरिबी, भोकमरी, ऊर्जा, पर्यटन, उद्योग, आवास, जलवायु परिवर्तन र वनको लागि लक्षित नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू लागू गर्न ;
- (ख) दिगो विकास लक्ष्यको वित्तव्यवस्था अन्तराल पूर्णको लागि आन्तरिक श्रोतहरूको परिचालन गर्न ;
- (ग) बचत र ऋण, बाली, पशुधन, र स्वास्थ्य विमा (सदस्य संरक्षण) जस्ता वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच बढाउन ;
- (घ) समावेशी वृद्धि, मर्यादित काम र उत्पादनशील रोजगारी, आय असमानतामा कमी, दिगो उपभोग र उत्पादनको ढाँचाको लक्ष्य प्राप्त गर्न ; र
- (ङ) प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाह (जस्तै कृषि-साधनको वितरण, अनुदान दिइएको खाद्यान्नको वितरण, विपद् प्रभावित व्यक्तिहरूको लागि राहत सामग्रीको वितरण र सार्वजनिक अनुदान वितरण) गर्न ।

अन्य पात्रसँग साभेदारी: विभिन्न नागरिक समाज र यिनीहरूका सबभन्दा माथिल्लो सङ्गठनहरू पनि दिगो विकास लक्ष्यको संवादमा संलग्न छन् र यिनीहरूको कार्यान्वयनमा आफ्नो भूमिका पत्ता लगाउन खोजेका छन् । श्रम बजार हस्तक्षेपहरूमार्फत सामाजिक सुरक्षा र दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धिको वरिपरि यस्तो छलफलको एक शृङ्खला आयोजना गरिएको छ । युवा सङ्गठनहरू विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा आफ्नो भूमिकाहरू परिभाषित र सुनिश्चित गरी संलग्न भएका छन् । अहिले सञ्चार माध्यमहरू २०३० एजेण्डाको प्रचार प्रसार र यसको प्रगतिको अनुगमनमा संलग्न हुँदैछन् । यी

समूहहरूसँगको साभेदारी दिगो विकास लक्ष्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि महत्वपूर्ण हुनेछ । त्यसकारण यिनीहरूले समाजको लागि गरेका योगदानहरूलाई राज्यले मान्यता दिन एउटा संयन्त्र बनाइने छ र सामाजिक परिचालन, प्रतिफल र असरको सार्वजनिक लेखापरीक्षणजस्ता केही दिगो विकास लक्ष्यका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू कार्यान्वयनको लागि साभेदारी गर्ने छ ।

५.४ अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सीहरूसँग साभेदारी

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका एजेन्सीहरूसँग साभेदारी: नेपालमा हाल कार्यरत संयुक्त राष्ट्र सङ्घका १९ वटा विभिन्न एजेन्सीहरूमध्ये १३ वटा एजेन्सीहरू दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनमा संलग्न रहेका छन् । दिगो विकास लक्ष्यको समन्वय र यसमा सक्रिय सहयोग जुटाउनको लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घका एजेन्सीस्तरीय कार्यसमूह गठन गरिएको छ । यो कार्य समूहले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै एजेन्सीहरूबीच समन्वय गरेर “एक संयुक्त राष्ट्र सङ्घ” को रूपमा सरकारलाई निरन्तर सहयोग प्रदान गर्नेछ । साथै, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय एजेन्सीहरूले नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन गर्न विभिन्न विषयगत मन्त्रालयहरूलाई सहयोग गरिरहेका छन् । प्रत्यक्ष सहयोगका केही क्षेत्रहरू निम्नानुसार छन् :-

- (क) गैह्रसरकारी सङ्गठन र सञ्चार माध्यमलगायतका नागरिक समाज समूहहरूलाई सहयोग गरेर दिगो विकास लक्ष्यमा सचेतना बढाउने ;
- (ख) दिगो विकास लक्ष्यको राष्ट्रिय प्रतिवेदन, दिगो विकास लक्ष्य स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन र दिगो विकास लक्ष्यको आवश्यकता पहिचान गर्न र वित्तीय रणनीति तयार गर्नको लागि रा.यो.आ.लाई प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने ;
- (ग) रा.यो.आ. को क्षमता सुदृढीकरण गरी राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई दिगो विकास लक्ष्यसँग आबद्ध गर्न सरकारलाई सहयोग गर्ने ; र

(घ) दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने (दोश्रो स्रोतको माध्यमबाट) र सबै प्रदेशहरूको आधाररेखा विकास गर्ने (जिल्लाहरू, प्रमुख शहरहरू वा उपराष्ट्रिय तह एकाइहरूमा) र तिनीहरूलाई जोखिम र उत्थानशीलताको हिसाबले समूहकृत गर्ने ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सञ्चार टोलीले दिगो विकास लक्ष्यको सचेतना सामग्री पनि विकास गरेको छ जसले लक्ष्यहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध र सामूहिक रूपमा अन्तरसम्बन्धित समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न समग्र दृष्टिकोणको आवश्यकताहरूलाई प्रदर्शन गरेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रादेशिक र स्थानीय सरकारको स्तरमा कार्यान्वयन गर्ने कार्य वित्तीय र क्षमतासम्बन्धी बाधाहरूको कारण एक चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय एजेन्सीहरू योजना, कार्यक्रम र बजेट प्रक्रियामा दिगो विकास लक्ष्यलाई एकीकृत गर्न र कार्यान्वयनका लागि क्षमता निर्माण र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सुदृढीकरणमा सहयोग गर्नका लागि राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीयस्तरमा क्षमताहरू निर्माण गर्नका निम्ति महत्वपूर्ण हुन सक्नेछन् । UNDAF को आगामी चक्रका लागि सबै सरकारी तहहरू र संयुक्त राष्ट्रसङ्घका एजेन्सीहरूबीच प्रभावकारी साभेदारी संयन्त्र बनाउनु महत्वपूर्ण हुनेछ । तथापि, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा उनीहरूको लागि स्पष्ट भूमिका दिन राज्यस्तरमा नीति संवाद र कार्यान्वयनको लागि एक स्थान सिर्जना गरिने छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अति कम विकसित राष्ट्रहरूको फोरमसँग साभेदारी : नेपालले अति कम विकसित राष्ट्रहरूको फोरमको माध्यमबाट मात्र अति कम विकसित राष्ट्रहरूको चासोका विषयमा बलियोसँग विश्व समुदायमा आवाज पुऱ्याउन सक्छ । विगतमा ब्रसेल्स कार्ययोजनाले अति कम विकसित राष्ट्रहरूको लागि निर्धारित गरेको सहायता तथा सहयोग एजेण्डाका पूरा नभएका सहयोग एजेण्डा

र अहिलेको इस्तानबुल कार्ययोजना नेपालजस्ता राष्ट्रहरूको लागि उच्च आधिकारिक विकास सहायताको विश्वव्यापी प्रतिबद्धताको माँगका लागि एक संयन्त्र हुन् । दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि अति कम विकसित राष्ट्रमा वित्तीय प्रवाह (मुख्य रूपमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको माध्यमबाट) को प्राथमिकीकरण गर्न र व्यापार एवम् प्रविधि हस्तान्तरणको लागि एक सहूलियतपूर्ण द्वार प्रदान गर्नको लागि यो महत्वपूर्ण छ ।

दिगो विकास लक्ष्यलाई अगाडि बढाउनको लागि अति कम विकसित राष्ट्रहरू स्रोत र क्षमताको कमीबाट गम्भीर रूपमा पीडित भएकोले देशको आकङ्क्षाअनुरूप व्यापार, लगानी र विकास सहायताको माध्यमबाट बाह्य सहयोगको अपेक्षा गर्नु नेपालको लागि तर्कपूर्ण छ । सहस्राब्दी घोषणाले यस परिस्थितिलाई पूर्ण रूपमा मान्यता दिएको थियो । साथै, यसले अति कम विकसित राष्ट्रहरूको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न थप खुला, नियममा आधारित, पूर्वानुमानयोग्य, गैह्रभेदभावपूर्ण व्यापार र वित्तीय प्रणालीको विकास गर्न आव्हान गरेको थियो । यसमा भन्सार महशुल र अति कम विकसित राष्ट्रहरूबाट निर्यातका लागि कोटाबिनाको पहुँच, अत्यधिक ऋण भएका गरिब देशहरूको लागि ऋण राहतको विस्तार कार्यक्रम, आधिकारिक द्विपक्षीय ऋणको रद्द गर्ने र लक्षित समय र केन्द्रित एजेण्डाहरूसहित गरिबी घटाउन प्रतिबद्ध देशका लागि अधिक उदार आधिकारिक विकास सहायता पनि समावेश गरिएको छ । यस घोषणाले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासका माध्यमबाट विकासशील देशहरूको ऋण समस्याहरूको बारेमा व्यापक सम्झौता गर्नुपर्ने र निजी क्षेत्रको संलग्नतामा विशेषगरी सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रका नयाँ प्रविधिहरूको लाभ उपलब्ध गराउन अनुरोध गरेको थियो । विश्व समुदायले OECD विकास सहायता समितिको सदस्य राष्ट्रहरूको लागि कुल राष्ट्रिय आयको ०.७ प्रतिशत खुद आधिकारिक विकास सहायता र अति कम विकसित राष्ट्रहरूको लागि ०.१५ प्रतिशत सहायताको प्रतिबद्धता जनाएको

छ। आधारभूत शिक्षा, प्राथमिक स्वास्थ्य उपचार, पोषण, सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाईको लागि विभिन्न सर्तविहीन आधिकारिक विकास सहायताको ठूलो अनुपात विनियोजनको लागि आह्वान गरिएको थियो। तथापि, हालैको तथ्याङ्कले प्रतिबद्धताभन्दा धेरै कममात्र यस्तो सहायता प्राप्त हुन आएको देखाएको छ।

विकासको लागि वित्त व्यवस्थाका विश्वव्यापी नीतिहरूमा प्रभाव पार्न अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नेपालको आवाज ठूलो छैन। यसका केही कारणमा धेरै नीतिहरूको पहलहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रणालीबाहिर (जस्तै जी २० को माध्यमले) भएका छन् जहाँ नेपालजस्ता देशहरूले प्रतिनिधित्व गर्दैनन्। यसैले, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ नेपालका लागि दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्था र प्रविधि हस्तान्तरणसम्बन्धी आफ्ना चासोहरू राख्ने एक मात्र फोरम हो।

बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूसँग साभेदारी : नेपालको विकासको लागि वित्तीय व्यवस्थापन प्रायः विश्व बैंक र एशियाली विकास बैंकजस्ता बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूको माध्यमबाट हुनेगरेको छ। यसमा कुनै सन्देह छैन कि यी संस्थाहरूले दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि रकम परिचालनको निमित्त राष्ट्रिय सरकारहरूसँग काम गरिरहेका छन्। तथापि, राष्ट्रिय प्राथमिकताहरू र दातृ पक्षहरूको बीचको द्वन्द्वहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन र वित्त व्यवस्थाको लागि सहमत भएको ढाँचाको माध्यमले व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ। जबकि कमजोर विकास र सहायतासम्बन्धी शासन/व्यवस्थापन, सहायता सर्तहरू (aid conditionality) र भुक्तानीमा विलम्बको कारणले गर्दा प्राप्त सहायता खर्च गर्ने क्षमता (absorptive capacity) नेपालको लागि सधैं एक चुनौतीको रूपमा रहनु पनि यसको लागि कम जिम्मेवार छैन। दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन न्यूनता व्यापक रूपमा बहुपक्षीय स्रोतहरूबाट सम्बोधन हुने कुरा सुनिश्चित गर्न विकास साभेदार पक्षबाट एक विश्वसनीय कार्यक्रममा आधारित साटनयोग्य (fungible) वित्तीय संयन्त्र

र सरकारको पक्षमा वित्तीय र ट्रस्टीय (fiduciary) अनुशासन महत्वपूर्ण हुनेछ।

द्विपक्षीय दाताहरूसँग साभेदारी : DFID, USAID, युरोपियन युनियन, जापान, भारत र चीनजस्ता द्विपक्षीय दातृ राष्ट्र र निकायहरूले नेपालमा वैदेशिक सहयोगसम्बन्धी वित्तीय व्यवस्थापनको लगभग २० प्रतिशत योगदान दिन्छन्। यिनीहरूको वित्तीय व्यवस्थाको केही अंश बजेटमा जान्छ, तर ठूलो अंश भने सरकारको सहायता ट्रयाकिङ क्षमता कम भएको कारण गैरबजेट प्रणालीमार्फत प्रवाह हुन्छ। देशको प्राथमिकता र दातृ निकायको आकङ्क्षाबीच द्विपक्षीय सहायता प्रवाहको विनियोजनमा अक्सर द्वन्द्व हुनेगर्दछ। केही दातृनिकाय अचानक परिलक्षित सहायता प्रवाहको आधारमा सरकारलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा फेरबदल गर्न आग्रह गर्न थाल्छन्। जबसम्म द्विपक्षीय सहायताको प्रवाह देशको प्रणालीसँग एकीकृत हुँदैन र राष्ट्रिय प्राथमिकताहरूअनुसार यसलाई विनियोजन गरिदैन, ठूलो मात्रामा सहायताको प्रवाहले पनि दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धि सुनिश्चित गर्ने सम्भावना कम हुनेछ।

दिगो विकास लक्ष्य १७ मार्फत व्यापार, लगानी, प्रविधि हस्तान्तरण र क्षमता विकासमा विकासशील देशहरूको सहयोगको लागि विश्वव्यापी प्रतिबद्धताहरू जनाइएको छ। तथापि, दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको लागि विश्वव्यापी संयन्त्रले ठोस आकार लिएको छैन। यस सन्दर्भमा बढी आधिकारिक विकास सहायताको लागि OECD/DAC देशहरूद्वारा प्रतिबद्धता जनाइनुपर्छ र बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूले बढी सहूलियतपूर्ण सहायताको प्रस्ताव गर्नुपर्छ। यसका साथै सहायताको उपयोगका लागि क्षमता बढाउने उपायहरू पनि उत्तिकै आवश्यक छ। सङ्घीय नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको लागि सरकारले प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूमा प्रवाह हुने सहायतालाई सहजीकरण र समन्वय गरिने छ, किनकी स्थानीय स्रोतहरू दिगो विकास लक्ष्यको लागि वित्त व्यवस्था गर्नको लागि अपर्याप्त हुनेछन्।

सन् २०१६ मा नेपालमा बाह्य र आन्तरिक ऋण देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमशः केवल १६.७ प्रतिशत र १०.३ प्रतिशत रहेकोले नेपालले अहिले ऋण सेवा (debt serving) सम्बन्धी समस्याको सामना गर्नुपरेको छैन । यसकारण, सरकारको कुल ऋण सन् १९९५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६० प्रतिशतभन्दा बढी रहेकोमा सो घटी सन् २००५ मा ५३.३ प्रतिशत र सन् २०१६ मा थप २७ प्रतिशतमा घट्यो । यसको केही कारणमा सरकारको विकास योजना र बजेट कार्यान्वयन कम प्रभावकारी हुनु हो । पछिल्ला केही वर्षहरूमा सरकारको वास्तविक बजेट व्यय स्रोतहरूको सिर्जनाभन्दा निकै कम रहेकोले सरकारको खुद बजेट बचतमा रह्यो । वित्तीय खातामा बचतले सरकारलाई थप आन्तरिक ऋण लिनबाट मात्र रोकेन, सरकारले यसलाई दीर्घकालीन ऋणको साथसाथै अल्पकालीन ऋणको भुक्तानी गर्न पनि सक्षम बनायो । यसबाहेक, सरकारको चाँडोचाँडो परिवर्तन र सहायता प्राप्तिको लागि सार्वजनिक उत्तरदायित्वको कमिलागत परियोजनाको कमजोर कार्यान्वयनको कारण विदेशी ऋणको उपयोग कम भएकाले विगत केही वर्षहरूमा विदेशी सरकारी ऋण घट्न थाल्यो । फलस्वरूप, ऋण सेवामा खर्च गरिएको रकम विकास गतिविधिहरूको लागि जुटाइएको ऋणभन्दा अधिक रहन गएको छ । यद्यपि, दिगो विकास लक्ष्यको लगानी आवश्यकता र उपलब्ध वित्तीय व्यवस्थाबीच ठूलो अन्तर रहेकोले पर्याप्त मात्रामा आधिकारिक विकास सहायताको प्रवाह हुनुपर्नेछ, जसको लागि द्विपक्षीय दातृ निकायहरूसँग श्रोतहरूलाई परिचालन गर्न उच्चस्तरको साभेदारी विकास गरिनेछ ।

सरकारी बजेट प्रणालीमार्फत आधिकारिक विकास सहायता ल्याउने कुरा एउटा मुद्दाको रूपमा रहेको छ, जसलाई समाधान गरिने छ । आ.व. २०१५/१६ र आ.व. २०१६/१७ मा प्राप्त भएको कुल आधिकारिक विकास सहायतामध्ये केवल एक-तिहाई सरकारी बजेट प्रणालीको माध्यमले वितरण भएको थियो जबकि एक-तिहाई गैरबजेट परियोजनाहरूको माध्यमले खर्च भएको थियो ।

यहाँसम्म कि बजेटभित्र रहेका परियोजनाहरूको लागि मात्र २६ प्रतिशत प्रत्यक्ष भुक्तानी (बजेटभित्र तर गैरबजेट) को माध्यमले खर्च भयो, जसबाट गैरबजेट खर्चको हिस्सा थप बढ्न गयो । गैरबजेट परियोजनाहरूमार्फत प्रवाह हुने थप सहायताले समन्वय नहुने खर्चको जोखिम बढ्न जान्छ, जसले दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनमा दोहोरोपना र कमी ल्याउँछ । विकास साभेदारहरूले सहायता प्रभावकारिताका पेरिस सिद्धान्त र त्यसका असरहरूसँग मिल्नेगरी देशको प्रणाली र प्रक्रियाको सम्मान गर्नुपर्छ । जब बहुपक्षीय र द्विपक्षीय सहायता एजेन्सीहरू प्रदेश र स्थानीयस्तरहरूमा काम गर्न चाहन्छन् सहायताको समन्वय क्षेत्रगत व्यापक दृष्टिकोण (Sector-wide Approach -SWAs) संयन्त्रहरूमार्फत गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

विगतबाट सिकेर दिगो विकास लक्ष्यको बाह्य वित्त व्यवस्थाको लागि निम्न उपायहरूमा ध्यान दिईनेछ :- पहिलो, विश्वव्यापी सहायता प्रतिबद्धता दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयन रणनीतिको अभिन्न अङ्ग हुनुपर्छ । द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सहायता एजेन्सीहरूले दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापनको न्यूनता परिपूर्ति गर्न आवश्यक रकमको व्यवस्था गर्नको लागि आफ्ना श्रोतहरूको मात्रा बढाउनुपर्दछ । दोस्रो, सहायतामा दोहोरोपना हटाउन राम्रो तरिकाले समन्वय हुनुपर्छ र राष्ट्रिय प्राथमिकताको कार्यक्रमहरूको लागि वित्तव्यवस्था गर्न पर्याप्त हुनुपर्छ । प्राथमिकताहरू, निश्चित रूपमा, दिगो विकास लक्ष्य र उनीहरूको परिमाणात्मक लक्ष्यहरूद्वारा निर्देशित हुनुपर्छ । तेस्रो, राष्ट्रिय बजेटको माध्यमबाट सहायता चल्नुपर्छ र कुनै उपराष्ट्रियस्तरको सहयोग स्थानीय प्राथमिकताहरू र कार्यक्रमहरूअनुरूप हुनुपर्छ । गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत दिइएको कोषको रकमसम्बन्धमा सङ्घीय र स्थानीय सरकारहरूसँग समन्वय गरिनुपर्छ । चौथो, विकास साभेदारहरूबीच सहयोगसम्बन्धी गरिने समन्वय यसको प्रभावकारिताको लागि महत्वपूर्ण हुनेछ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट देशलाई गरिने सहयोग व्यावहारिक रूपमा एक संयुक्त राष्ट्रसङ्घको रूपमा

राम्ररी एकीकृत हुनु आवश्यक छ । दिगो विकास लक्ष्यका धेरै क्षेत्रहरू समेट्नको लागि मौजुदा SWAP लाई विस्तार गर्न सकिन्छ, ताकि सहायताको समन्वय कार्यान्वयनमा राम्ररी देख्न सकियोस् । पाँचौं, कम निर्यात र प्रतिस्पर्धाको कमी बाह्य क्षेत्र र भुक्तानी सन्तुलनमा विदेशी विनिमयको लागि चासो बन्न गएको छ । व्यापारको लागि सहायताको मात्रा बढाउनु र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिने छ ।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय र उपराष्ट्रियस्तरमा देशको क्षमता विकासको लागि र ती क्षेत्रहरूमा जहाँ सामाजिक प्रतिफल दर आर्थिक प्रतिफल दरको तुलनामा तुरुन्तै देखिन्छ, त्यस्ता ठाउँमा सहायता परिचालन गरिनेछ । धेरै दिगो विकास लक्ष्य यस श्रेणीमा पर्दछन् ।

५.५ क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठनहरूसँग साभेदारी र दक्षिण-दक्षिण सहयोग कायम गर्ने

नेपाल सार्क (SAARC) को एक सदस्य हो । गरिबी कम गर्न र यस क्षेत्रका जनताको कल्याण वृद्धि गर्न यो स्थापना गरिएको हो । यस संस्थाले विगतमा सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) लाई अगाडि बढाउन यूएनडीपी र UNESCAP सँगको सहकार्यमा धेरै पहलहरू गरेको छ । सार्क क्षेत्रमा सामूहिक रूपमा दिगो विकास लक्ष्यलाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ, जसका अन्तर-सीमा परिणामहरू छन् । यस्ता परिणामहरूमा व्यापार, लगानी, पर्यटन, पुँजी प्रवाह, आप्रवासी श्रमिक र बहुपक्षीय साथसाथै द्विपक्षीय सम्बन्ध मुख्य छन् । यस सङ्गठनले क्षेत्रीय लक्ष्यहरू निर्धारण गर्न र यसलाई प्राप्त गर्न संयुक्त रूपमा काम गर्न सक्छ ।

BIMSTEC र एसियाली पूर्वाधार लगानी बैंक (AIIB) थप दुई एसियाली विकास सहयोग सङ्गठन हुन् जुन केवल नेपालको लागि मात्र नभएर सम्पूर्ण क्षेत्रको लागि दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि उपयोगी हुन सक्छन् । जबकि एसियाली पूर्वाधार

लगानी बैंकको माध्यमले दिगो विकास लक्ष्यको पूर्वाधारको निम्ति आवश्यक पर्ने वित्त व्यवस्था सार्वजनिक क्षेत्रमा आवश्यक हुन्छ, भने एडीवी र आईएफसी जस्ता अन्य विकास बैंकहरूले दिगो विकास लक्ष्यको वित्त व्यवस्थाको आवश्यकता पूरा गर्नको लागि निजी क्षेत्रसँग काम गर्न सक्नेछन् ।

चीनको एक बेल्ट एक रोड परियोजनाजस्ता अन्य क्षेत्रीय सहयोग ढाँचाहरूलाई सार्वजनिक क्षेत्रको पूर्वाधार परियोजनाको वित्तीय व्यवस्थापन गर्नका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसबाहेक, यदि पूर्वाधारमा बढी बाह्य वित्त उपलब्ध भयो भने सामाजिक र पर्यावरणीय क्षेत्रका अन्य अति आवश्यकताहरूको लागि पर्याप्त सार्वजनिक स्रोतहरू लगाउन सकिन्छ ।

५.६ अनुगमन, मूल्याङ्कन र दिगो विकास लक्ष्यको प्रगति प्रतिवेदनको लागि साभेदारी

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले तबमात्र नतिजा दिन सक्छ जब अनुगमन गर्ने संस्थाहरूको क्षमतालाई सुदृढीकरण गरिन्छ, र अनुगमनलाई वास्तवमै नतिजामा आधारित बनाउने एक बलियो डाटाबेस तयार हुन्छ ।

नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रारम्भिक योजनातर्जुमा चरणदेखि नै प्रत्येक कार्यक्रमको अभिन्न अङ्ग बनाउनुपर्छ । यसबाहेक, यसले सार्वजनिक योजना र कार्यक्रमहरूको लागि आवश्यक तथ्याङ्क र जानकारी प्रदान गर्नुपर्छ । उपराष्ट्रियस्तरका निकायहरूले कार्यान्वयन गरिरहेका परियोजनाहरू ट्र्याकमा राख्न नियमित र व्यवस्थित अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्था हुनुपर्छ । अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई सुदृढीकरण गर्न यसले समयमै र लागत प्रभावी ढङ्गले प्रतिवेदन दिन आवश्यक हुन्छ । यसले यस प्रक्रियामा संलग्न भएका निकायहरूको जबाफदेहितालाई पनि सुनिश्चित गरिनेछ ।

तथ्याङ्कमा रहेको अन्तराललाई भर्नको लागि धेरै सर्वेक्षणहरू केही वर्षहरूको अन्तरमा गरिनेछ । मौजुदा सर्वेक्षणहरूका प्रश्नावलीहरू अद्यावधिक गरिनेछ र दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । यसबाहेक, दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमनको लागि प्रशासनिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने उद्देश्यले एकद्वारबाट काम गरिनेछ ।

तथ्याङ्क आवश्यकताको चाँडो नक्साङ्कनको अभ्यास र तिनीहरूको गुणस्तरले दिगो विकास लक्ष्य सूचकहरूको अनुगमन गर्न तथ्याङ्कमा ठूलो न्यूनता देखाउँछ । कुल आवश्यक तथ्याङ्कमध्ये २१७ वटा सूचकहरूका लागि तथ्याङ्क राम्रा छन् जबकि अन्य १०६ सूचकहरूको लागि यस्ता तथ्याङ्क मध्यमस्तरका छन् । तर दस सूचकहरूको लागि भने तथ्याङ्क स्पष्ट रूपमा कमजोर छन् (विस्तृत रूपमा अनुसूचीमा) । ९८ वटा सूचकहरूको लागि

तथ्याङ्क नै उपलब्ध छैनन् । तसर्थ, तथ्याङ्कका स्रोतहरू सिर्जना र सुधार गर्न सबै विकासका पात्रहरूबीचको साभेदारी गरिनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सरकार, नागरिक समाज सङ्गठनहरू र विकास साभेदारहरूको सामूहिक प्रयास गरिनेछ । दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न सबै स्तरमा देशको विकास कार्यक्रमहरू ठीक बाटोमा छन् छैनन् भन्ने हेर्न एक विस्तारित क्षमतासहितको बलियो र बढी कठोर संस्थागत र सञ्चालन संयन्त्र तयार गरिनेछ । मुख्यतः दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि निजी क्षेत्रको प्रमुख भूमिका हुने भएकोले अनुगमन प्रक्रियाले यस क्षेत्रको गतिविधि र असर समावेश गर्नेछ । यस सन्दर्भमा, सरकारले निजी क्षेत्र र नागरिक समाज सङ्गठनहरूको सहभागितामा एक संयुक्त अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नेछ र प्रगतिको वार्षिक समीक्षा गर्नेछ ।

संस्थाहरू, नीतिहरू र आगामी कार्यदिशा

लगातीको आवश्यकताको आँकलन गर्न विभिन्न दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू जुन परिमाणात्मक प्रकृतिका छन् तिनीहरूको लागत अनुमान तदनुसार गरिएको छ। तर केही दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू, जो धेरैजसो गुणात्मक प्रकृतिका छन् र तिनीहरूलाई परिमाणमा मापन गर्न सम्भव छैन, तिनीहरूको लागत अनुमान नीति, नियमहरू र प्रशासनिक कार्यहरूमा फर्कत गरिनेछ। यसबाहेक असमानता, अन्याय, बहिष्करण र असुरक्षासम्बन्धी सूचकहरू यी नीतिहरूमा काम गर्ने जनादेशलगायत नीति र संस्थाहरू दुवैको माध्यमबाट सम्बोधन गरिनेछ। यस अध्यायले यी लक्ष्यहरू र परिमाणात्मक लक्ष्यहरूलाई प्राप्त गर्नको लागि आवश्यक नीति र संस्थाहरूका साथै दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरणहरू र समयभित्रै देशले दिगो विकास लक्ष्य पूरा गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नको लागि गर्नुपर्ने केही तत्काल कार्यहरूको लागि आगामी कार्यदिशाको वर्णन गर्दछ।

६.१ दिगो विकास लक्ष्यको लागि समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूको अभिमुखीकरण

नेपाल जब २०३० एजेण्डातर्फ अगाडि बढ्दछ, सरकारले आफैँ वितरणमुखी भएको (built-in-distributive), समावेशी, उच्च रोजगारीलाई गहन बनाउने र सँगसँगै विश्वव्यापी भटकाहरू (global shocks) सँग उत्थानशील भएको आर्थिक वृद्धि सिर्जनातर्फ आर्थिक र क्षेत्रगत नीतिहरूलाई अभिमुखीकरण गरिनेछ। साथै, यसले

आर्थिक विकास र पर्यावरण व्यवस्थापनमा थप जोड दिन आवश्यक छ जसलाई दीर्घकालीन वृद्धि र विकासलाई दिगो बनाउन आम जनसङ्ख्या र अन्तरनिहित पर्यावरणीय कारकहरूको वितरणको आवश्यकतासहित फराकिलो आधार भएको आर्थिक वृद्धिले परिपूरक गरेको हुनेछ।

फराकिलो, सुसङ्गत र एकीकृत समष्टिगत नीति खाका (macroeconomic policy framework) जुन दिगो विकासलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्न सक्षम हुन्छ, त्यसमा निम्न लिखित कुराहरू समावेश हुनेछन्:-

- (क) वास्तविक अर्थव्यवस्था र वातावरणमा जोड गर्ने ;
- (ख) विकास र वितरण पक्षहरूमा पुनःसन्तुलन गर्ने ; र
- (ग) सबैका लागि श्रोत र अवसरहरूमा उचित र समान पहुँचतर्फ अभिमुख गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय विकास नीतिहरूमा जोड दिने।

समष्टिगत आर्थिक विकास नीतिहरूले दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोग गर्ने उत्पादन र रोजगारीको स्तरजस्ता वास्तविक चरहरूलाई लक्षित गर्नेछ। वास्तवमा, यो मध्यवर्ती लक्ष्यहरू जस्तै कम मुद्रास्फीति, बाह्य सन्तुलन र कम वित्तीय घाटाबाट वृद्धि र रोजगारीतर्फ जोड दिने हुनेछ। तर, मध्यवर्ती लक्ष्यबाट बाहिर जानुको अर्थ आर्थिक स्थिरतालाई छोडनु भने होइन, बरु वृद्धि र स्थिरतालाई एकआपसमा अझ बलियो बनाइनेछ। दिगो विकास लक्ष्यको सन्दर्भमा समष्टिगत आर्थिक नीतिको प्राथमिक उद्देश्य उत्पादनशील स्रोतहरूलाई वास्तविक वृद्धितर्फ अभिमुख गर्ने, गरिबी अन्त्य गर्ने र समृद्धिको दिशामा जाने प्रक्रियातर्फ मुखरित गरिनेछ।

उच्च आर्थिक वृद्धि तबसम्म पर्याप्त हुँदैन जबसम्म यसले रोजगारी सिर्जना गर्दैन । अनुसन्धानले के देखाएको छ भने सन् २००२ देखि २००८ सम्म अल्प विकसित देशहरूले ठूलो वृद्धिको समयमा पनि तिनीहरूको कुल गार्हस्थ उत्पादन औसत वार्षिक ७.५ प्रतिशतले बिस्तार हुँदा रोजगारीको वृद्धि केवल २.९ प्रतिशतमात्र भएको थियो । गरिबी घटाउन र असमानता उल्टाउनका लागि मर्यादित रोजगारी आवश्यक मात्रामा सिर्जना गर्नु अत्यावश्यक छ । यसकारण रोजगारी सिर्जना गर्ने र फराकिलो आधार भएको आर्थिक वृद्धि र समृद्धिलाई पनि सहयोग गर्ने समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू तर्जुमा गरिनेछ ।

नेपालको हालैको आर्थिक वृद्धिको एक मुख्य समस्या ढिलो संरचनात्मक रूपान्तरण हो । कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको अंश सन् २००१ मा १७ प्रतिशत रहेकोमा त्यसपछि घट्न गई सन् २०१५ मा ६.६ प्रतिशत रहन गएको छ, जबकि कृषिको अंश लगभग ३५ प्रतिशतमा स्थिर रहेको छ । आर्थिक विविधीकरण र संरचनात्मक परिवर्तनको सट्टा देशले अपऔद्योगीकरण (deindustrialization) को अनुभव गरिरहेको छ । अपऔद्योगीकरणलाई उल्टाउन र फराकिलो आधारको वृद्धिलाई बढावा दिन समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूले औद्योगिक नीतिलाई परिपूरण गरिनेछ र संरचनात्मक परिवर्तनलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

एजेण्डा २०३० ले रूपान्तरकारी परिवर्तनहरूको माग गर्दछ । त्यसैले अर्थव्यवस्थाको संरचनात्मक रूपान्तरण गर्नको लागि कम-मूल्य कृषि-प्रभुत्व अर्थव्यवस्थाबाट उच्च-मूल्य उद्योग र सेवा क्षेत्रहरूतर्फ अग्रसर भइनेछ । समष्टिगत आर्थिक नीतिले उत्पादनमूलक उद्योगमा निजी लगानीलाई प्रोत्साहन दिइनेछ । कर, मौद्रिक, व्यापार र विदेशी लगानी नीतिहरूको सुधारबाट सुरु गरी सरकारले निजी लगानीलाई बढावा गर्ने प्रणालीहरूको सुधारको लागि आफूलाई उन्मुख गर्नेछ । यद्यपि, आन्तरिक नीतिहरू एकलो रूपमा तयार पारिँदैन, त्यसैले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरबीच नीतिगत एकरूपता कायम गरिनेछ । यस्तो एकरूपताले आफ्नो राष्ट्रिय विकास रणनीति कार्यान्वयन गर्न

र दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न आवश्यक एक प्रकारको नीतिगत ठाउँ प्रदान गर्दछ ।

गरिबी उन्मूलन र दिगो विकासको लागि पुनरवितरण सबैभन्दा प्रभावकारी तरिका हो भन्ने बलियो सोचाइ रहेको छ । तथापि, अनुभवले बताउँछ कि वितरण एकलै मात्र दिगो हुँदैन र आय र सम्पत्ति पुनर्वितरण गर्न राज्यलाई सक्षम पार्न आर्थिक वृद्धि महत्वपूर्ण हुन्छ । तर, वृद्धिको आकाङ्क्षा राख्दा विकासको प्रक्रियामा अर्थ व्यवस्थामा रहेको असमानता बढ्न दिइने छैन ।

सन् १९९० र २००७-०८ को दुई ठूला वित्तीय सङ्कटहरूले विश्वलाई पाठ सिकाएता पनि नेपालको वित्तीय वास्तुकला अबै पनि स्थिरता र लाभप्रदतामा केन्द्रित छ । वित्तीय बहिष्करणले अबै पनि उत्पादन गतिविधिहरूको स्रोतको कमी रहेका जनतालाई वञ्चित गरिरहेको छ । नेपालमा निकट विगतमा सुरु गरिएको उत्पादनशील क्षेत्रहरूतर्फको वित्तीय समावेशता र बैकिङ स्रोतहरूको अभिमुखीकरणको पहलले केही गति लिएको छ । यसैगरी, लघुवित्त कार्यक्रमहरूले गरिबी घटाउने लक्ष्यलाई पनि सहयोग गरिरहेका छन् जसले वित्तीय स्रोतको लागि व्यापक पहुँचको निम्ति सही दिशा प्रदान गरेको छ ।

प्रभावकारी रूपमा समावेशीकरण गर्नका लागि विद्यमान आर्थिक नीतिलाई निरन्तर रूपमा सुधार्न र वित्तीय संस्थाहरूलाई अभिमुखीकरण गरिने छ । यसले वित्त, दिगो उत्पादन र उपभोगमा आम जनसङ्ख्याको पहुँच बढाएर दिगो विकास लक्ष्यका प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्न मद्दत पुऱ्याउनेछ ।

सरकारको कर, अनुदान र खर्च नीतिहरू या त लैङ्गिक-अमैत्री छन् वा महिलाहरूको विरुद्धमा पक्षपाती रहेका छन् । बैकिङ र वित्तीय प्रणालीको वित्तीय र ऋण नीतिले पनि विभिन्न तत्वमा लैङ्गिक पक्षपाती अवस्थालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । धितोमा आधारित ऋण प्रथाहरूले महिलाहरूलाई धितो राख्न आफ्नो नाममा सम्पत्ति नभएकोले बैकबाट ऋण प्राप्त गर्न कठिन बनाएको छ । समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूको लैङ्गिक लेखापरीक्षण राष्ट्रियस्तरमा र सम्भवतः क्षेत्रीय

सङ्गठनद्वारा क्षेत्रीयस्तरमा वा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय एजेन्सीद्वारा गर्नु आवश्यक छ। नेपालको लैङ्गिक-मैत्री वित्तीय संरचना सिर्जना गर्ने उद्देश्यमा सहयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थानहरूका राम्रा अभ्यासहरूको समीक्षा गरिनेछ।

समग्रमा, दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि गरिवउन्मुख समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूतर्फ अभिमुखीकरण गरिनेछ। त्यस सन्दर्भमा, गरिवउन्मुख समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूतर्फ अगाडि बढ्नका लागि केही महत्वपूर्ण कदमहरू तल सूचीबद्ध गरिएको छ :-

- (क) विद्यमान वित्तीय र परिपूरक सार्वजनिक नीतिहरू जसले गरिबी, असमानता र बहिष्करणमा कमी ल्याउन प्रत्यक्ष रूपमा मद्दत गर्दछन् तिनीहरूको लेखापरीक्षण गर्ने। गरिवउन्मुख वृद्धिको लागि यी नीतिहरूलाई पुनः अभिमुखीकरण गर्न सार्वजनिक वित्त नीति र संस्थाहरूको व्यापक समीक्षा गर्न आवश्यक छ। यस प्रक्रियामा गरिवका लागि प्रत्यक्ष नगद अनुदानसहित कम आय समूहको लागि कम कर बोभका साथ प्रगतिशील कर प्रणाली लागू गर्नु सही कदम हुन्छ। यसबाहेक, गरिवउन्मुख वृद्धिको लागि निजी, घरपरिवार र सहकारी क्षेत्रहरूको स्रोत विनियोजन ढाँचालाई असर पार्ने कर प्रणालीको तर्जुमा गरिनेछ।
- (ख) वित्तीय, मौद्रिक, ऋण र विदेशी विनिमय नीतिहरू जुन दिगो विकास लक्ष्यको बृहत् उद्देश्यहरू खासगरी समावेशी वृद्धि, उत्पादनमूलक स्रोतहरूमा पहुँच, दिगो उत्पादन र उपभोग र सुशासनसँग मेल खान्छन् भनी मूल्याङ्कन गर्न लेखापरीक्षण गरिनेछ। वित्तीय र मौद्रिक नीतिहरूले रूपान्तरण प्रक्रियालाई सहयोग पुर्याउनुपर्ने भएकोले यी नीतिहरूको पुनःसंरचना गरिनेछ। उदाहरणको लागि, वित्तीय समावेशिता साङ्केतिक हुनुहुँदैन। यसको सट्टा यसले अर्थतन्त्रमा उत्पादन र फराकिलो आधारको रोजगारी सिर्जनाको सम्बन्ध स्थापना गर्नुपर्छ। मौद्रिक नीति पनि आर्थिक स्थिरता र उच्च प्रतिव्यक्ति आय वृद्धिविच सन्तुलन र अर्थव्यवस्थामा

फराकिलो आधार भएको रोजगारको सिर्जना गर्न डिजाइन गरिएको हुनेछ।

- (ग) आन्तरिक र विदेशी लगानीकर्ता दुवैको लगानीको लागि विदेशी मुद्रा र विनिमय दर नीतिहरू उपयुक्त छन् कि छैनन् भनी हेर्नको लागि यिनीहरूको मूल्याङ्कन गरिनेछ। विशेषगरी जब निजी क्षेत्रलाई औद्योगिक र भौतिक पूर्वाधारमा रहने वित्तीय व्यवस्थापनको अन्तराल पूरा गर्नको लागि एकदम ठूलो स्तरको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी ल्याउनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ। विदेशी विनिमय नीति पनि अर्थ व्यवस्थामा लगानीको आवश्यकतासँग मिल्ने बनाइनेछ।
- (घ) विशेषगरी दिगो उपभोग र उत्पादनको परिप्रेक्ष्यबाट विद्यमान व्यापार र लगानी नीतिहरूको गहिरो मूल्याङ्कन गरिनेछ। “स्वतन्त्र व्यापार” दर्शन र “व्यापार उदारीकरण” नीतिहरू प्रायः अर्थ व्यवस्थामा दिगो नहुने उपभोग र उत्पादन नतिजाहरूमा परिणत हुन्छन्। राष्ट्रिय सरकार र विश्व समुदायले एकसाथ काम गरी दिगो विकास लक्ष्यको लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र लगानी व्यवस्थाहरू, विशेषगरी देशभित्र र देशहरूका बीच असमानता कम गर्न काम गरिनेछ।
- (ङ) समष्टिगत आर्थिक र क्षेत्रगत नीतिहरूको समाजवादी अर्थ व्यवस्थातिर उन्मुख गराउने र दिगो विकास लक्ष्य यस बीचमा प्राप्त गर्ने राष्ट्रिय उद्देश्यहरूसँग एकरूपता छ छैन हेर्नका लागि समीक्षा गरिनेछ। यसको लागि समष्टिगत आर्थिक र क्षेत्रगत नीतिहरूले दिगो विकास लक्ष्यको प्रगतिलाई कसरी तीव्र बनाउन सक्छन् भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्न यिनीहरूको समीक्षा गरिनु आवश्यक छ। यसले सबै साभेदारहरू र सरकारी निकायहरूमा सहकार्य बढाउनाले सम्भावित द्वन्द्वहरू चिन्न र व्यापक राष्ट्रिय लक्ष्यहरूअनुरूप नीतिहरू पुनःडिजाइन गर्न सहयोग पुर्याउँछ।
- (च) व्यापार, वित्त, लगानी र रोजगारीका अवसरहरूसँग सम्बन्धित जोखिमहरूको विविधीकरण गरिनेछ। विपद् र विश्वव्यापी

भट्टकाहरूले प्रायः गरिबी न्यूनीकरणमा भएका उपलब्धिहरूलाई निस्तेज पार्ने भएकोले समष्टिगत र क्षेत्रगत नीतिहरू र यिनीहरूको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित संस्थाहरू त्यस्ता भट्टकाहरूसँग उत्थानशील (resilient) बनाइने छ। विश्वव्यापी र राष्ट्रिय भट्टकाहरू, व्यापार नाकाबन्दी, अत्यन्त अस्थिर व्यापार व्यवस्था या विनिमय दर व्यवस्थाजस्ता अन्तरसीमाना प्रभावहरूबाट अर्थव्यवस्थालाई बचाउन उत्थानशील अर्थ व्यवस्थाको विकास गरिनेछ।

(छ) गरिबी, लैङ्गिक, पर्यावरण र अन्य सामाजिक मामिलाहरूको सन्दर्भमा यस्ता नीतिहरू विमुखीकरण (disoriented) भएका हुन सक्छन् भन्ने विचारसहित नीति निर्माणमा एउटा व्यापक सामाजिक दृष्टिकोण स्थापित गरिनेछ। वास्तवमा केही आर्थिक नीतिहरू गरिब, महिलाहरू, पर्यावरण संरक्षण र सामाजिक समूहहरूप्रति पूर्वाग्राही हुन सक्छन्। तिनीहरूलाई पुनःतर्जुमा गरिनेछ।

सरकारको एकलो प्रत्यक्ष कार्यबाट मात्र यसले दिगो विकास लक्ष्यको रूपान्तरणको एजेण्डा हासिल गर्न सक्दैन। स्थानीय रूपमा दिगो विकास समाधानहरू अपनाउनु र दिगो व्यावसायिक मोडलहरूमा सर्न स्थानीय सरकारहरू, व्यावसायिक समुदायहरू, शिक्षाविद्हरू, नागरिक समाज सङ्गठनहरू र नागरिकहरू सबैको यसमा सरोकार र चासो भएकाले यिनीहरूले भूमिका खेल्नुपर्नेछ। स्मार्ट प्रविधिहरू पत्ता लगाउने र दिगो उपभोगका बानीहरू अपनाउने थप रणनीतिहरू हुन्। समग्रमा, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनले विभिन्न नीतिगत सुधार र नयाँ पहलका लागि आकान गर्दछ।

६.२ विशिष्ट/महत्वपूर्ण दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न नीतिगत सुधार

गरिबी, बेरोजगारी र असमानताले क्षेत्रगत सार्वजनिक नीतिहरूमा मात्र गहिरो गरी जरा गाडेका छैनन् समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूमा

अन्तरनिहित उत्पादन, मूल्य, व्यापार, लगानी र आय वितरण ढाँचामा पनि यिनीहरूले जरा गाडेका छन्। गरिबी उन्मूलन गर्न दुई-प्रत्याशित रणनीति लागु गरिनेछ। उच्च आर्थिक वृद्धिको लागि विश्वसनीय समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू हुनुपर्ने र श्रम बजारमा नीतिगत हस्तक्षेपहरूबाट आय वितरणमा असर पार्ने रणनीति बनाइनेछ। यसो गर्दा सामाजिक सुरक्षा पनि सुनिश्चित हुन्छ। आर्थिक विकासका सम्भावनालाई खोल्दा वित्तीय, मौद्रिक, वैदेशिक व्यापार, लगानी र श्रमबजार नीतिहरू पनि यस्तो सम्भावनालाई बढावा दिने खालका बनाइनेछ। निजी लगानीको लागि आवश्यक वातावरण प्रदान गरिनेछ।

आर्थिक वृद्धि तब समावेशी हुनेछ जब अधिकांश नागरिकहरूले उत्पादन प्रक्रियामा भाग लिन सक्छन् वा यिनीहरू कमसेकम सामाजिक संरक्षणको न्यूनतम स्तरमा समेटिएका हुन्छन् र/वा सामाजिक संरक्षणको थ्रेसहोल्ड स्तर स्थापना गरिएको हुन्छ। समावेशी वृद्धि प्रक्रियाको लागि समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू गरिवोन्मुख हुनेछन्। यस्तै श्रम-सघन क्षेत्रहरूलाई राज्यका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूद्वारा प्रवर्द्धन गरिनेछ।

आन्तरिक लगानी र वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि आन्तरिक वित्तीय बजार, कर प्रणाली, व्यापार र विदेशी विनिमय नियमहरूको अवस्था महत्वपूर्ण हुन्छ। यी दुवै पूर्वाधार निर्माण गर्न आवश्यक छ जसले आर्थिक वृद्धि प्रक्रियालाई हाँक्छन्। दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा अगाडि नै देखिएको ठूलो वित्त व्यवस्था अन्तरलाई पूरा गर्न एक विश्वसनीय र पूर्वअनुमानयोग्य वित्तका साथसाथै वित्तीय नीतिहरूलगायत स्थिर समष्टिगत आर्थिक अवस्था तयार हुनेछ। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको गरिवोन्मुख वृद्धिको रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्न नजिकमा रहेर काम गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ। गरिवोन्मुख आर्थिक वृद्धिको लागि अवरोधहरू हटाउन विश्वव्यापी व्यापार क्षमता, लगानीमा वृद्धि र श्रम बजारका अवसरहरू विस्तार गरिनेछ। बीजमा बढ्दो एकाधिकार, सीमानापार

व्यापारमा गैह्रभन्सार बाधाहरू र आधुनिक प्रविधि उपलब्ध हुन नसकेकाले नेपालमा कृषि प्रतिस्पर्धी बन्न सकेको छैन। यस बाहेक, असफल विश्वव्यापी वार्तालाप र प्रविधिको प्रतिलिपि अधिकारले ती साधनहरूमा किसानहरूको पहुँचलाई वञ्चित गरेको छ। सिमानापारी कृषि उत्पादनमा असमान अनुदान व्यवस्था रहेकोले यसले कृषि बजारहरू विकृत बनाएको छ। यसैले, विश्व समुदायले यो विसङ्गति सच्याउनको लागि अनिवार्य रूपमा गम्भीरतापूर्वक काम गर्नुपर्छ र कृषि वस्तुहरूको उत्पादन र व्यापारमा काम गर्न सकिने बनाइनुपर्दछ। यसभन्दा बढी कृषि परियोजनाहरूलाई वित्त व्यवस्था गर्न सीमित आन्तरिक स्रोतहरू हुनु र दातृ पक्षको गैह्रकृषि क्षेत्रतर्फ कोष रकमहरू प्रवाह गर्ने जस्ता दुवै कारणहरूले गर्दा कृषिले कम लगानीको सामना गर्दै आएको छ।

कृषि पूर्वाधारको निम्ति आवश्यक पर्ने अतिरिक्त वित्तीय व्यवस्थापनको लागि विशेष प्रावधानहरू गरिनेछ। यसमा सिँचाइ, ऊर्जा, ग्रामीण सडक र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि सेवाहरू समावेश हुन्छन्। यस्ता प्रावधानहरूले उत्पादकत्व र बजार पहुँचसम्बन्धी क्षमताहरू बढाउनेछन्। यसो गर्दा एक गुणस्तर नियन्त्रण संयन्त्र स्थापना गर्न र कृषि उत्पादनको बालीपछिका अभ्यासहरू गर्न पनि सहज हुन्छ।

शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाहरू विशेषगरी उच्च शिक्षा र विशेषज्ञता चाहिने स्वास्थ्य सेवाहरू बजारमा आधारित दृष्टिकोणबाट प्रवाह गर्न निजी क्षेत्र र सहकारी संस्थाहरूको विशेष भूमिका रहेको छ। यी क्षेत्रहरूमा सामाजिक व्यवसायको लागि अनुकूल नीति वातावरणले (सामाजिक जिम्मेवारी पालन गर्दा नाफा गर्ने) गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्ने सार्वजनिक क्षेत्रको जिम्मेवारीलाई परिपूरक गर्नेछ।

महिला र पुरुषहरू सामाजिक-आर्थिक विकासका पात्र र सरोकारवालाहरू पनि हुन्। तर सामाजिक-आर्थिक मूल्यहरू र संस्थाहरूले अक्सर विकासको लागि उत्पादनशील शक्तिको रूपमा महिलाहरूको भूमिकालाई रोक्छन्। समष्टिगत

आर्थिक नीति र रणनीतिहरूले अक्सर संस्थाहरू, बजारहरू र आर्थिक प्रक्रियाहरूमा अन्तरनिहित लैङ्गिक पूर्वाग्रहलाई अभै बलियो बनाउँछन्। महिलाहरूले बजार र गैह्रबजार आर्थिक गतिविधिहरूबीचको आफ्नो कामको समयलाई मिलाउन बढी सम्भव छ। समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूले महिलाको घरायसी काम वा गैह्रबजार आर्थिक गतिविधिहरू (अनौपचारिक श्रम) को हिसाब गर्दैनन्। यसैले सबै क्षेत्रगत नीतिहरू दिगो विकास एजेण्डाको लैङ्गिक लक्ष्यसँग मिल्दछन् कि छैनन् भनी हेर्न तिनीहरूको समीक्षा र नक्साङ्कन गरिनेछ।

आर्थिक वृद्धि ७ प्रतिशतभन्दा बढी जबसम्म हुनेछैन तबसम्म नेपाली अर्थतन्त्रको श्रम बजारमा अनमेलता कायम रहनेछ। श्रम-सघन वृद्धिको उपकरणहरूको अभाव रहेको अवस्थामा आर्थिक वृद्धिको दरले रोजगारी चाहनेहरूलाई देशभित्रै रोजगारी दिलाउनुपर्नेछ। यसको अर्थ श्रम आपूर्तिलाई प्रशोचन गर्न श्रम बजारलाई सक्षम पार्न केही समय लाग्ने हुन्छ। यसै समयमा विदेशी रोजगारीको आवश्यकता रहरहनेछ। यस सन्दर्भमा मर्यादित कामको लागि श्रम-बजारमा सुधारहरू, श्रमिकहरूको लागि सामाजिक सुरक्षा एवम् काम र ज्यालामा लैङ्गिक भेदभाव हटाउनका लागि राष्ट्रिय र विश्वव्यापी दुवै स्तरहरूमा बलियो पहल गरिनेछ। आन्तरिक बजारमा बढी काम र रोजगारी सिर्जनालगायतका गरिवउन्मुख श्रमबजारसम्बन्धी सुधारहरू सुनिश्चित गर्नको लागि श्रम बजारमा सुधार गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्रसङ्घका अन्य एजेन्सीहरूबाट पनि सहयोग र सहायता, जहिले यसको आवश्यक हुन्छ, लिइनेछ।

यस प्रक्रियामा आप्रवासी श्रमिकहरूलाई रोजगार दिने देशको भूमिका तिनीहरूको श्रम बजारको अनुगमन गर्नको लागि र टाढाका श्रम बजारमा विदेशिएका कामदारहरूलाई डरलाग्दो र खतरनाक कामहरूको जोखिम नरहोस् भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्नका लागि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। विभिन्न देशहरूमा विदेशिएका श्रमशक्तिको श्रम

शोषण न्यून गर्न र श्रमिकको गैहकानुनी आपूर्ति र रोजगारी रोक्न सरकारहरू (देशहरू) बीच द्विपक्षीय सम्झौता गर्न सक्ने जनादेशसहितको एक विश्वव्यापी शासन संयन्त्र स्थापना गर्ने दिशामा काम गरिनेछनेपालमा ठूलो मात्रामा बाह्य बजारका अवसरहरू पनि उपयोग गरी दिगो गरिबउन्मुख वृद्धि गर्न सम्भव हुन सक्छ। यसको अर्थ निर्यातको लागि बजार र प्रतिस्पर्धी बस्तुहरू तथा सेवाहरू उत्पादन गर्ने क्षमता हुनु आवश्यक हुन्छ। ज्ञानमा आधारित उत्पादन प्रक्रियाको उदय भएकाले देशहरूबीच प्रविधिको सहज हस्तान्तरण हुनुपर्छ। विश्वव्यापी प्रतिस्पर्धी प्रविधिमा चाँडो पहुँच हुन सकेमा नेपालजस्तै अल्प विकसित राष्ट्रहरूमा औद्योगीकरणको गति तीव्र हुनेछ। यस्तो बजारमा पहुँच र प्रविधि हस्तान्तरणको लागि विश्वव्यापी पहललाई साकार बनाउनुपर्नेछ र विकसित अर्थव्यवस्थाहरू (अन्तर्राष्ट्रिय साभेदार सङ्गठनहरू र बहुपक्षीय संस्थाहरू) ले नेपालको औद्योगिक उत्पादन र रोजगारीको लागि ज्ञान र सीपलाई हस्तान्तरण गर्नका निम्ति प्रविधि विकासमा नेपालको प्रयासहरूमा सहयोग पनि गर्नुपर्नेछ। यसमा पूर्वाधार विकासको गति बढाउने सहायता पनि समावेश हुन्छ।

नेपालमा उत्थानशील पूर्वाधारहरूको विकासको लागि राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र विश्व स्तरबाट ठूलो प्रयासहरू हुनु आवश्यक छ। देशमा प्रतिस्पर्धी उत्पादनको स्तर र आर्थिक विकास सुनिश्चित गर्न क्षेत्रीय पूर्वाधारमा मात्र सीमित नभई अन्तर-सीमाना पूर्वाधारहरूमा पनि लगानी गरिनेछ। यसो गर्दा, खासगरी प्रमुख ठूला पूर्वाधार र उत्पादनमूलक उद्योगहरूमा ठूलो स्तरमा लगानी सुनिश्चित गर्न विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय विकास बैंकहरूको भूमिकालाई पनि अति महत्वपूर्ण मानिनेछ।

समावेशी आर्थिक वृद्धि र सामाजिक-आर्थिक नीतिहरूले देशभित्र र देशहरूबीचमा असमानता कम गर्न मद्दत गर्नेछन्। तर नेपालजस्ता अल्प विकसित राष्ट्रहरूलाई व्यापार, लगानी र विकास सहयोग प्रवाहमा विशेष र प्राथमिकताको व्यवहारको अभावमा यो अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हासिल

गर्न सकिँदैन। अन्तर-देश असमानतालाई सम्बोधन गर्न एक स्वच्छ अल्पविकसित राष्ट्रहरूउन्मुख अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार व्यवस्था हुनुपर्दछ। सर्तिवहीन अनुदानको विस्तारित मात्रा र सहूलियतपूर्ण ऋण र ऋण राहतले यस्ता प्रयासहरूलाई परिपूरण गर्दछन्। त्यसैले, दिगो विकास लक्ष्य १० प्राप्त गर्न ऋण रद्द गर्नेलगायत व्यापार, लगानी र सहायता वातावरणको पुनःसमीक्षा हुनुपर्दछ। अल्प विकसित राष्ट्रहरूको लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा सुरक्षित आप्रवास र मर्यादित काम र आय असमानता कम गर्न नेपालजस्ता देशका लागि महत्वपूर्ण भएकोले आप्रवासी श्रमिक र औपचारिक श्रम व्यवस्थामा द्विपक्षीय सम्झौताको लागि विश्वव्यापी पहल गरिनेछ।

धेरै अन्य अल्प विकसित राष्ट्रहरू जस्तै नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा कम प्रतिस्पर्धी क्षमताका कारण पीडित रहेको छ। नेपालको अर्थ व्यवस्थाको आकार हेर्दा यसका बस्तुहरू तथा सेवाहरूको लागि माग सिर्जना गर्न बाहिर हेर्नुपर्ने अवस्था छ। वर्तमान विश्वव्यापी व्यापार व्यवस्था खासगरी विश्व व्यापार सङ्गठनबाट भएका वार्ताहरूको लगातारको असफलताले नेपाल र अन्य अल्प विकसित राष्ट्रहरूको बाह्य व्यापारमा धेरै बाधाहरू सिर्जना गरेको छ। भूपरिवेष्टित अल्प विकसित देशहरूको सङ्कल्प प्रस्तावहरूले देशहरूबीच व्यापार र पारवहनको सुविधा उपयोग गर्नको लागि राम्ररी काम गर्न सकेका छैनन्। नेपालजस्ता अल्प विकसित राष्ट्रहरू र भूपरिवेष्टित अल्प विकसित राष्ट्रहरूको लागि विशेष र प्राथमिकताप्राप्त व्यवहार नभएमा अन्तर-देश आय असमानता वृद्धि हुने जोखिम उच्च रहन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका एजेन्सीहरू र विश्व विकास फोरमले अन्तर्राष्ट्रिय असमानता कम गर्नको लागि अल्प विकसित राष्ट्रहरूको आवाज सुन्न र बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूमा उनीहरूको उचित प्रतिनिधित्व गर्न पूर्वआवश्यकताको रूपमा एक संयन्त्र सिर्जना गर्न अत्यन्त जरुरी छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रणालीबाहिर विकास र शासन पहलमा, जहाँ ठूला देशहरूले विश्व विकास र शासनको नियम स्थापित गर्छन्, नेपालजस्ता साना देशहरूको

चासो र प्राथमिकताहरूसम्बन्धी कुनै पनि कुरा सुनिदैनन् । धेरैजसो यी अल्प विकसित राष्ट्रहरू सम्भवतः आवाजविहीन र असहाय हुन्छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रणालीले यी क्षेत्रहरूमा पनि आफ्नो कुरा गुमाउनु हुँदैन, तर विश्वव्यापी फोरममा साना देशहरूको आवाज सुन्नको लागि फोरम सिर्जना गर्न भने जोड दिनुपर्छ ।

नेपालमा भूमिको नयाँ वर्गीकरण प्रणाली अगाडि बढिरहेको छ र भू-उपयोग नीतिसमेत ल्याइएको छ । यस योजनाको सफल कार्यान्वयनको लागि सबै नगरपालिकाहरूमा भू-उपयोग योजना र भूमि विकास हस्तक्षेपहरूको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आवश्यक पर्दछ । सरकारले गरिवहरूको लागि सञ्चालित आवास कार्यक्रमलाई सबैलाई आधारभूत घरहरू उपलब्ध गराउने जिम्मेवारीको रूपमा लिनेछ । तर यसको लागि घरबारविहीन, सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका घरपरिवारहरूको आवासको लागि वित्तीय र प्राविधिक सहयोगलाई लक्षित गरिनेछ । यसबाहेक, आवासमा हुने लगानीलाई नरम ऋण दिन प्रोत्साहित गरिनेछ । यस सन्दर्भमा, आवास भाडामा दिँदा र भाडाबाट हटाउँदा न्यूनतम भौतिक अवस्थाहरू (सुविधाहरू) सुनिश्चित गर्न निर्देशिकाहरूलगायत संस्थाहरू स्थापना गर्ने र निर्देशिकाहरू विकास गर्न, लागू गर्न तथा सञ्चालनयोग्य बनाइने छ । यसलाई विस्तारै पहिला प्रमुख शहरी केन्द्रबाट सुरु गर्ने र त्यसपछि गाउँपालिकाहरूमा लागू गरिनेछ ।

२०७२ को महाभूकम्पले खानेपानीको आपूर्ति, सरसफाई प्रणाली, यातायात सञ्जाल र सम्बन्धित पूर्वाधारहरूलाई धेरै मात्रामा क्षतिग्रस्त पारेको छ । यसले हजारौँ जनताको घरलाई पनि क्षति पुऱ्याएको छ र भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा मानव बस्तीलाई पनि धेरै असुरक्षित बनाएको छ, जसको लागि तुरुन्तै ठुलै स्तरमा जनसङ्ख्याको पुनःस्थापना र पुनःस्थानान्तरण गरिनु आवश्यक छ । सरकारद्वारा गरिएको विपद्पछिको आवश्यकता मूल्याङ्कन (PDNA) पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको लागि तत्काल अरबौँ डलर आवश्यक पर्ने कुरा औँल्याएको छ । आवासको समस्यालाई सम्बोधन

गर्न ठूलो श्रोतको न्यूनता रहेको । बेहोर्न सकिने आवास, खानेपानी तथा सरसफाईमा सामान्य जनताको पहुँच कम भइरहेको स्थितिमा यस स्तरको भूकम्प र २०१७ मा तराईमा आएको बाढीको प्रकोपले यी मुद्दाहरूलाई धेरै मात्रामा अभ्र बढाइदिएका छन् । आम जनसङ्ख्याको निमित्त एकीकृत मानव बस्तीहरू सुरक्षित, सभ्य, पर्याप्त र बेहोर्न सकिनेयोग्य बनाउने लक्ष्य प्राप्त गर्न आगामी वर्षहरूमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय प्राविधिक र वित्तीय सहयोग धेरै मात्रामा वृद्धि गर्न ठूलो राष्ट्रिय प्रयास गर्नुपर्ने देखिएको छ । यसै समयमा, विकास गतिविधिहरूमा आइपर्ने विपद् रोक्नसक्ने नीति र नियमहरूका साथै नयाँ नियम र नियमावलीहरू वास्तवमै लागू गर्न र अनुगमन गर्नको लागि संस्थागत संयन्त्र तयार गरिनेछ ।

गैहनवीकरणीय स्रोतहरूको पहुँचमा अन्तरपुस्ता समता र स्वस्थ वातावरण हुनुपर्दछ । खासगरी विकसित अर्थ व्यवस्थाबाट जहाँ अति उपभोग एक व्यापक सामाजिक अभिशाप बन्दैछ भविष्यका पिँढीहरूको लागि वर्तमान पिँढीबाट श्रोतसाधनहरूको जिम्मेवारपूर्वक उत्पादन र उपभोग हुनु आवश्यक छ । उच्च आर्थिक वृद्धिको मार्गमा रहेका विकासशील देशहरू यस्ता जीवनशैली र उपभोगको बानीको कुलतमा पर्दै गइरहेका तथ्यहरू भए तापनि दिगो उपभोग र उत्पादन कार्यक्रमहरूको १० वर्षको ढाँचाको कार्यान्वयन विकसित अर्थतन्त्रहरूमा बढी गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । अभावपूर्ण विश्वव्यापी श्रोतहरूको अत्यधिक उपभोग गर्ने अर्थ व्यवस्थाहरूबाट यसमा बढी पहल हुनुपर्ने कुरा यस क्षेत्रमा एक लामो समयदेखि अनुभव गरिएको आवश्यकता हो ।

जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनमा नेपालको भूमिका जलवायुसम्बन्धी जोखिमहरू र प्राकृतिक विपद्हरूमा उत्थानशीलता र अनुकूलन क्षमता सुदृढीकरण गर्नमा सीमित हुनेछ । नेपाल राष्ट्रिय विकास नीति, रणनीति र योजनामा जलवायु परिवर्तनका उपायहरू एकीकृत गर्न प्रतिबद्ध हुनेछ । यसको लागि बलियो अन्तर्राष्ट्रिय र विशेषगरी क्षेत्रीय सहयोग विभिन्न तरिकाले आवश्यक पर्नेछ ।

यस्तो सहयोगमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलन रणनीतिको विकास, प्रविधि हस्तान्तरण र वित्त व्यवस्थाजस्ता सहयोग पर्दछन् । सरकारको लागि नियन्त्रित वित्तीय स्थानका साथै प्रतिस्पर्धी र अभ्र अधिक विनियोजनको बाध्यताले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट विशेष वित्त व्यवस्था प्रतिबद्धताको लागि माग गर्न सक्छ ।

नेपाल अझै पनि अत्यधिक ऋणग्रस्त देश भने होइन । यसको ऋण सेवा अझै पनि एक प्रमुख मुद्दा बनेको छैन । दिगो विकास लक्ष्यको वित्तीय व्यवस्थापन गर्न र सन् २०२२ सम्म अल्प विकसित राष्ट्रको अवस्थाबाट मध्यम आय भएका देशहरूमा स्तरोन्नति गर्ने मुलुकको आकङ्क्षा पूरा गर्न ठूलो सार्वजनिक लगानी आवश्यक रहेको अवस्थामा आधिकारिक विकास सहायताअन्तर्गत ऋणको उच्च आप्रवाहले ऋण सेवालाई बढी तनावपूर्ण बनाउन सक्नेछ । यसको पछिल्लो ऋण सेवाको अभिलेखलाई ध्यान दिँदा नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ऋण राहत र ऋण पुनःसंरचनाका पहलहरूबाट पनि लाभ उठाउन सक्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घका प्रस्तावहरूले अल्प विकसित राष्ट्रद्वारा लिइएको ऋण पूर्ण रूपमा रद्द गर्नमा जोड दिएको समयमा दिगो विकास लक्ष्यको लागि आवश्यक पर्ने लगानीमा उपयोग गर्ने सर्तमा ऋणदाता देशहरू र संस्थाहरूले एकैपल्ट ऋणहरूको माफी अपेक्षा गरिएको छ । यसबाहेक, दिगो विकास लक्ष्यसँग आवद्ध वित्तीय खाकाअन्तर्गतका कार्यक्रमहरूमा लगानी गर्ने सर्तमा अल्प विकसित राष्ट्रलाई प्रवाह हुने ठूलो आधिकारिक विकास सहायता अनुदानको रूपमा जारी रहने अपेक्षा छ ।

६.३ संस्थागत सुधार

सबै संस्थाहरू, अर्थात् संसद, न्यायपालिका, संवैधानिक निकाय र सरकारी निकायहरूको भूमिका “कोही एक जना पनि पछाडि नछोड्ने” लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि महत्वपूर्ण छ । यसैले, यी सबै संस्थाहरूलाई एउटै साभा प्लेटफर्ममा ल्याउन एक

संयन्त्र स्थापना गर्न आवश्यक छ । समयसमयमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको प्रगति अनुगमनको लागि स्थानीय सरकारहरू, निजी क्षेत्र र अन्य गैह्वराज्य पात्रहरूका संस्थाहरूलाई पुनर्गठन गरिनेछ ।

नेपालको नयाँ सङ्घीय संरचनामा सरकारको प्रत्येक तहमा कानून बनाउने र तिनीहरूलाई आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्र लागू गर्ने विधायकी शक्तिहरू रहेका छन् । स्थानीय र प्रादेशिक स्तरहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनलाई सरकारका तीन तहहरूमा शक्ति-साभेदारी संयन्त्रभित्र संस्थागत गरिनेछ । सङ्घीय सरकारद्वारा प्रस्ताव गरिएको समयसीमाभित्र प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो बजेट पनि तयार गर्नेछन् ।

उप-राष्ट्रिय स्तरहरूमा दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण दिगो विकास प्रयासको सर्वव्यापी, समतामूलक, र समावेशी असर (outcome) को लागि आवश्यक छ । विकास एजेण्डालाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न इच्छुक र सक्षम राजनीतिक व्यवस्था उप-राष्ट्रियस्तरमा हुनु महत्वपूर्ण छ । प्रादेशिक र स्थानीयस्तरमा दिगो विकास लक्ष्यमा आधारित स्थानीय विकास रणनीतिहरू तयार गर्दा यी सरकारहरूले कार्यान्वयन र वित्त व्यवस्था रणनीति बनाउन र क्षमता विकाससम्बन्धी हस्तक्षेपहरूको व्यवस्था गरिनेछ ।

स्थानीय पूर्वाधारको वित्त व्यवस्थामा रहेका चुनौतीहरूलाई संस्थागत रूपमा पुनर्गठनका लागि कानुनी ढाँचाहरू सिर्जना गरी सरकारका सबै तीनै तहका कार्यात्मक जिम्मेवारीहरू परिमार्जन गरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ । उपराष्ट्रियस्तरमा विद्यमान संस्थागत संरचनालाई क्रमशः विकास गर्दै लगिने छ । यी गतिविधिहरूको समन्वय प्रभावकारी रूपमा गर्नको लागि साथै यिनीहरूलाई वास्तवमा लागू गर्नका लागि सबै स्थानीय निकायहरूको निम्ति पर्याप्त स्थानको सुनिश्चितता गर्न सङ्घीय कानूनले सङ्घीय र प्रादेशिक स्तरहरू दुवैको निम्ति आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ ।

२०७२ मा नयाँ सङ्घीयतामा आधारित संविधान घोषणा भएपछि सङ्घीयतामा आधारित स्रोत विनियोजन प्रक्रिया र कार्यक्रम योजना प्रक्रियामा भएको परिवर्तनसँगै नेपाल सरकारले राष्ट्रिय योजना आयोगको भूमिकालाई पनि पुनःपरिभाषित गरेको छ। समयक्रममा, रा.यो.आ. सरकारको लागि दीर्घकालीन सोच र प्रमाणमा आधारित नीति र योजनाहरू निर्माणमा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सरिक हुनाको साथै प्रादेशिक र स्थानीयस्तरका सरकारहरू र विभिन्न सरकारी विषयगत निकायहरू पनि यी प्रक्रियाहरू र समन्वयमा बढी संलग्न हुने आशा गरिएको छ। यसैले, रा.यो.आ. अध्ययन, अनुसन्धान र नयाँ परियोजना विचारहरूको अन्वेषण र योजनाहरूमा बढी सक्रिय रूपमा संलग्न हुनेछ र सरकारको विज्ञ समूह (Think Tank) को रूपमा यसले कार्य गर्नेछ।

सङ्घीय व्यवस्थामा आधारित परिवर्तनहरूसँगै राष्ट्रिय योजना आयोगको सञ्चालन तरिका, कार्यहरू र भूमिकालाई पनि दीर्घकालिक, आवधिक र समष्टिगत आर्थिक नीतिहरूको निर्धारणमा सरकारलाई सल्लाह दिन, श्रोतहरू परिचालनमा सहजीकरण गर्न र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत र वित्त आयोगको सिफारिशहरूअनुसार सरकारका सबै तीनै तहहरूको लागि बजेटको सीमाको प्रक्षेपण गर्नमा बढी संलग्न हुनेगरी यसलाई संशोधन, पुनःसंरचना र समायोजन गरिनेछ। यसैगरी, आगामी वर्षहरूमा राष्ट्रिय योजना आयोग पनि अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, ठूला स्तरका परियोजनाहरू र कार्यक्रमहरूको प्रतिफल र असरको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न साथै जहिले र जहाँ आवश्यक हुन्छ, तृतीय-पक्षको समीक्षा टोलीहरूलाई समेत संलग्न गराउने कार्यमा बढी संलग्न हुन सक्दछ। रा.यो.आ.ले सङ्घीय सरकारलाई राजस्व र खर्च ट्र्याकिङ प्रणालीभित्र रहेर बजेट सीमा र बाधाहरूका सम्बन्धमा सल्लाह दिने र सार्वजनिक-निजी साभेदारी विकासको तरिकालाई सरकारका सबै तीन स्तरहरूमा कार्यान्वयन गर्न सल्लाह दिन र सहजीकरण गर्न सक्दछ।

यसैले, रा.यो.आ.ले राष्ट्रिय विकास योजनाहरूमा उल्लेखित राष्ट्रिय लक्ष्यहरू र उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न समन्वय, अनुगमन र योजना एवम् रणनीतिहरू विकास गर्नेछ। यसले नेपालको सङ्घीय सरकारको विकास रणनीति र योजनाहरूको विस्तृत ढाँचाभित्र रही प्रादेशिक र स्थानीय सरकारलाई तिनीहरूको आवधिक योजना विकास गर्नको लागि योजना प्रक्रियामा सल्लाह र मार्गदर्शन दिनेछ।

निजी क्षेत्रका संस्थाहरू, मुख्य रूपमा नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घ (FNCCI), नेपाल उद्योग परिसङ्घ (CNI), नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग महासङ्घ (FNCSI) आफ्नो व्यावसायिक योजनाहरूमा दिगो विकास लक्ष्यलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न जिम्मेवार उच्च संस्थाहरूको रूपमा विकसित हुनुपर्दछ। दिगो विकास लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि आवश्यक उपायहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि यिनीहरूले फोकल एकाइहरूको व्यवस्था गर्नुपर्छ। नेपालमा दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको उपलब्धिहरू समयमै प्राप्त गर्न दक्षिण-दक्षिण देशहरूमा व्यवसाय-व्यवसाय र अभू बढी सार्क देशहरूबीच सहयोग संयन्त्र हुन पनि आवश्यक छ।

नागरिक समाजका संस्थाहरू पनि देशमा विभिन्न विकास र सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन प्रक्रियामा समेत संलग्न रहनुपर्दछ। तर, तिनीहरूको गतिविधिको ठूलो भाग खासगरी सरकारको कार्यक्रम र योजना प्रक्रियामा समन्वय हुन सकिरहेको छैन। तिनीहरूमध्ये केही संस्थाहरूले समुदायहरूमा प्रवाह गरेको सेवा प्रभावकारी पनि छैन। यसैले, कानून र नियमहरू लागू गर्न प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्र र प्रभावकारी संस्थागत संयन्त्र पनि सरकारका सबै तहहरूमा आवश्यक छ। साथै नागरिक समाज र विकास साभेदारहरूको सञ्चालनको प्रभावकारिता र क्षमता बढाउन र दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने कार्यमा संलग्न विभिन्न संस्थाहरू र सङ्गठनहरूको बीचमा राम्रो सहकार्यको अपेक्षा छ।

६.४ दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरण

दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरणमा अन्तरसम्बन्धित प्रभाव रहेको छ । जबकि अधुरा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू दिगो विकास लक्ष्य १ देखि लक्ष्यहरू ६ सम्ममा प्रतिबिम्बित भएका छन् । सामान्य रूपमा दिगो विकास लक्ष्य २०३० को शीर्ष प्राथमिकता एजेण्डाको रूपमा पनि यिनीहरूलाई बुझ्न सकिन्छ । त्यसैगरी अन्य विकास नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरू जस्तै, पूर्वाधारमा दिगो विकास लक्ष्यले बहसमा समान प्राथमिकता पाएका छन् । यद्यपि, दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र यस्ता लक्ष्यहरूबीच एक प्रभावकारी परिपूरक अन्तरक्रिया र सामन्जस्यता सिर्जना गर्नको लागि अन्तर्निहित श्रोतहरू र क्षमतासम्बन्धी बाधाहरूलगायतका धेरै कारणहरूले गर्दा प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्न आवश्यक छ ।

दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताहरू सबै तहका सरकारहरूको विकास नीति, रणनीति, दीर्घकालीन योजना, आवधिक योजना र वार्षिक बजेटमा स्रोतहरूको विनियोजन, प्रभावकारी कार्यान्वयन र निरन्तर अनुगमनको सन्दर्भमा संस्थागत गरिनेछ । प्राथमिकताका परियोजनाहरू र कार्यक्रमहरूको अनुगमन धेरै पल्ट गरी संस्थागत गरिनेछ । यो अक्सर अन्य संस्थाहरूबाट भन्दा सरकारी संस्थागत संयन्त्रको माध्यमले गरिनेछ, र निष्कर्ष र नतिजा बुझ्ने काम सरकारको उच्चतम स्तरबाट हुनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्यका नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको कमबद्धता र प्राथमिकीकरण सरकार र यसका विभिन्न साभेदारहरूको कार्यान्वयन क्षमतालाई सुदृढीकरण गरिनु धेरै कारणहरूले आवश्यक देखिएको छ । दिगो विकास लक्ष्यमा रहेका उच्च प्राथमिकताका क्रियाकलापहरूमा निम्न क्रियाकलापहरू पर्दछन्:-

- (क) नयाँ कानुन वा सङ्गठनात्मक ढाँचाको पुनःडिजाइन गर्न आवश्यक पढ्ने;
- (ख) कम स्तरको पुँजीगत स्रोत चाहिने र चाँडो प्रतिफल दिने (low-hanging fruits) ; र
- (ग) अन्य उच्च प्राथमिकताप्राप्त लक्ष्य र

परिमाणात्मक लक्ष्यहरूसमेतको कार्यान्वयन र प्रवाहमा परिपूरकसमेत हुने ।

स्पष्टतः, दिगो विकास लक्ष्यका प्राथमिकताहरू वित्त, वित्तीय, व्यवस्थापन, संस्थागत र अन्य क्षमतासम्बन्धी बाधाहरूलाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गरिनेछ । तर तिनीहरू कठोर बाधाहरूबाट बाँधिनु हुँदैन र बाध्यकारी स्रोतहरू खोल्ने प्रयासहरू अनिवार्य रूपमा गरिनेछ । नीतिहरू, कार्यक्रमहरू वा गतिविधिहरूको प्राथमिकताकरणको मापदण्ड निम्न कारकहरूमा आधारित हुन सक्छ:-

- (क) सामान्जस्यताको मात्रा र अन्य लक्ष्यहरूले कसरी राम्ररी असरहरू (outcomes) बनाउन सक्छन् ;
- (ख) लैङ्गिक, सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणमा योगदान ;
- (ग) जनताहरूको सहभागिता र स्वामित्वको स्तर ; र
- (घ) लागत प्रभावकारिता र दिगोपना ।

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्ति र समृद्धिको सङ्क्रमणको क्रममा नेपालले दुईवटा भटकाहरूको सामना गर्‍यो । पहिलो २०७२ मा गएको महाभूकम्प हो जसको कारणले जनजीवनको ठूलो नोक्सानी र सम्पत्ति तथा भौतिक पूर्वाधारको ठूलो क्षति भएको थियो । पुनर्वास र पुनर्निर्माणलाई सरकारको प्रमुख प्राथमिकताहरू बनाएर पाँच वर्षको पुनःप्राप्ति र पुनर्निर्माण रणनीति (NRA 2016) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ, जसले आउँदो धेरै वर्षको लागि विकासको दिशाको आकार निर्धारण गर्नेछ । पुनर्निर्माण रणनीतिअन्तर्गत दिगो जीवनयापनको प्रवर्द्धन र क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माणलाई गति दिनका लागि हस्तक्षेपहरूले दिगो विकास लक्ष्यको चाहनालाई मुर्तरूप दिनेछन् । विद्रोह र विपद्हरूले विगतका केही दशकहरूको विकासका धेरै उपलब्धिहरूलाई व्यर्थ बनाएको अवस्थामा भविष्यमा सकारात्मक असरलाई दिगो बनाइराख्न पनि दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमा यस्ता भटकाहरूलाई सम्बोधन गर्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरूलाई प्राथमिकीकरण गरिनेछ । दोस्रो भटका असोज २०७२ मा सुरु भएको

भारत र नेपालबीचको सीमामा चार महिनाको व्यापार नाकाबन्दीसँग सम्बन्धित छ । सबैभन्दा ठूलो व्यापारिक साभेदार भारतबाट व्यापार नाकाबन्दी (नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको दुईतिहाईभन्दा बढी कारोबार हुने) ले गर्दा देशमा आवश्यक वस्तुहरू र सेवाहरूको कमी भई राष्ट्रिय अर्थव्यवस्थालाई २०७३ को आषाढसम्म वस्तुतः अशक्त बनाइदियो । यसले खाना, औषधी र पेट्रोलियम पदार्थहरूको कमी तीव्र रूपमा हुन गई ठूलो मानवीय सङ्कटसमेत निम्त्यायो ।

अर्थव्यवस्थामा यी दुई प्रमुख झटकाहरूको अनुभवको लगतै नेपालको प्राथमिकता आधारभूत वस्तुहरू जस्तै खाद्यान्न, औषधि र ऊर्जामा आत्मनिर्भरता प्राप्त गर्नको लागि बहूदो रूपमा सरेको छ । अर्थ व्यवस्थाको दिगो विकासमा पूर्वाधारहरूको कमी धेरै भएकाले मुख्य रूपले जलविद्युत्, यातायात र सडक सञ्जाल (सबै प्रकारका यातायात) का साथै विमानस्थलहरूको पूर्वाधारहरूको नयाँ निर्माण र सुधारलगायतका पूर्वाधारहरूको विकास आगामी प्राथमिकता हुन् ।

नेपालले विगत दुई दशकमा गरिबी घटाउन र मानव विकासमा महत्वपूर्ण प्रगति गरेको छ । पछिल्लो दुई दशकमा निरपेक्ष गरिबी प्रतिवर्ष एक प्रतिशत बिन्दुले घट्यो र मानव विकास सूचकाङ्कमा उल्लेखनीय सुधार भएको छ । अझैपनि नेपालको निरपेक्ष गरिबी २९.६ प्रतिशत (राष्ट्रिय योजना आयोग २०७४) दक्षिण एशियाका देशहरूमध्ये उच्चतम हो भने मध्यम मानव विकास स्थिति भएका देशहरूमा नेपाल सबभन्दा तल रहेको छ । गरिबी, उत्पादनशील स्रोतहरू (मुख्यतया भूमि) मा पहुँचको कमी, शैक्षिक प्राप्ति, परिवारको आकार, भौगोलिक स्थान, अपर्याप्त पूर्वाधारको आधार र सामाजिक वञ्चितीकरणसँग नजिकको अन्तरसम्बन्ध रहेको छ । सामाजिक न्यायसहितको समावेशी विकासमा संविधानले जोड दिएकोले सरकारले निरपेक्ष गरिबीलाई कम गर्न, सबै जनसङ्ख्यालाई मौलिक अधिकार सुनिश्चित गर्न र लैङ्गिक, सामाजिक वर्ग र भौगोलिक क्षेत्रहरू

सबैमा विकासको प्रतिफलहरूमा रहेको असमानता कम गर्नको लागि समावेशिताका विभिन्न पक्षहरूको कार्यान्वयनलाई प्राथमिकता दिएको छ । पहिले नै भनिए जस्तै, सबैभन्दा मुख्य प्राथमिकता निरपेक्ष गरिबी न्यूनीकरण गर्ने र मानव विकासको कमीलाई सम्बोधन गर्ने क्षेत्रहरूमा नै छ ।

नेपाल निकट भविष्यमा अति कम विकसित देशको स्थितिबाट विकासशील देशहरूमा स्तरोन्नति गर्न चाहन्छ । यसैगरी सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको देशमा स्तरोन्नति हुन चाहन्छ । नेपालले स्तरोन्नति (मानव सम्पत्ति र आर्थिक जोखिमता) को लागि तीनवटा मापदण्डमध्ये दुईवटा पूरा गरेको छ र प्रतिव्यक्ति आयको लागि थ्रेसहोल्ड पूरा गर्नको निमित्त यसका नीतिहरूलाई अभिमुखीकरण गर्दैछ । यसका योजना, नीति र बजेटहरूमा यसको प्राथमिकता प्रति वर्ष ७ प्रतिशतभन्दा बढीको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने रहेको छ (रा.यो.आ. २०१७) । यो वृद्धि स्वनिर्मित वितरणमुखी सोचमा आधारित भए तापनि यसले हरेक वर्ष श्रम बजारमा ५ लाख नयाँ प्रवेशकर्ताहरूको लागि रोजगारी सिर्जना गर्ने अपेक्षा गरेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यका लागि वित्तव्यवस्था गर्न वित्तीय र कार्यान्वयन क्षमतामा रहेका बाधा र समय पनि कमी भएको अवस्थामा धेरै हस्तक्षेपहरू गर्नुपर्ने भएकाले नेपालले प्राथमिकीकरणलाई प्रभावकारी रूपमा बढाउने कुरा एक महत्वपूर्ण रणनीति बन्न गएको छ । साथै, दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनका लागि संस्थाहरू र संयन्त्र स्थापना गर्न र परिमाणात्मक लक्ष्यहरूबीच समन्वयिक अन्तरक्रियालाई बढावा दिनको लागि आवश्यक पर्ने प्रयासको सन्दर्भमा प्राथमिकीकरण गरिनेछ । प्राथमिकीकरण द्वन्द्व समाधान, शान्ति निर्माण, विपद् न्यूनीकरण र उत्थानशीलताजस्ता राजनीतिक, सामाजिक र पर्यावरणीय आवश्यकताहरूबाट शासित छ । सरकारको योजना प्रक्रियामा आजसम्म निरपेक्ष गरिबी, वञ्चितीकरण र आधारभूत सेवाहरूको अभावजस्ता विकासका चुनौतीहरू समाधान गर्न सरकारले उच्च

प्राथमिकता दिइरहेको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूका अधुरो एजेण्डाहरू पनि छन् जसलाई आगामी धेरै वर्षसम्म प्राथमिकीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यको समग्र प्रकृतिलाई विचार गर्दै नीति निर्माण गर्ने बेलामा परिमाणात्मक लक्ष्यहरूबीचमा सम्भावित अन्तरक्रियाहरूलाई ध्यान दिइनेछ । देश निरपेक्ष गरिबी कम गर्न कति हदसम्म सक्षम हुने हो भन्ने कुरा नेपालको पहाडी भूभागमा भौतिक पूर्वाधार विकासको उपलब्धिहरूमा पनि निर्भर रहन सक्छ (दिगो विकास लक्ष्य ९) । फलस्वरूप सडक र अस्पतालहरूको पहुँचमा ध्यान दिँदा यसले स्वस्थ जीवनमा प्रभाव पार्न सक्छ । एक निश्चित हदसम्म स्वास्थ्यमा कृषि उत्पादकत्व (दिगो विकास लक्ष्य २) बाट एक समन्वित प्रभाव पर्नेहुन्छ । शिक्षा प्राप्तिले जनता र समाजको सशक्तीकरणमा असर पार्न सक्छ (दिगो विकास लक्ष्य ४) । अर्कोतर्फ नवीकरणीय ऊर्जामा पहुँच (दिगो विकास लक्ष्य ७) ले नेपालका ग्रामीण घरपरिवारहरूको भलाइमा सकारात्मक प्रभाव सुनिश्चित गर्न सक्छन् । नेपालमा हालै गरिएको गरिबीको एक विस्तृत विश्लेषण (के.त.वि. २०१२) ले गरिबीको (दिगो विकास लक्ष्य १) उत्पादनशील सम्पत्ति जस्तै भूमिको अभाव (दिगो विकास लक्ष्य २), परिवारको आकार र अस्वस्थता (दिगो विकास लक्ष्य ३), शिक्षाको कमी (दिगो विकास लक्ष्य ४) र भूगोल र सामाजिक संस्थाहरूबाट वञ्चितकरण (दिगो विकास लक्ष्य ९ र १६) सँग अन्तरसम्बन्ध रहेको देखाएको छ । फरक दृष्टिकोणबाट दिगो विकास लक्ष्यको मूल्याङ्कन गर्नाले थप प्रभावकारी कार्यको लागि नीतिहरू र योजनामा परिमार्जन गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ । एउटा लक्ष्यको अन्य लक्ष्यभन्दा अलग्गै उभिने किसिमले गरिएको प्राथमिकीकरणले समष्टि रूपमा बढी प्रतिफल दिन सक्ने स्थिति गुमाउने र कार्यान्वयनको चरणमा पहिले नै अभाव रहेका श्रोहरूलाई धेरै नै कम गरिदिने जोखिम रहन जान्छ । यसैले, कार्य योजनाको डिजाइन गर्दा प्राथमिकताहरूबीच बढी तालमेल र एकअर्कामा पुग्ने लाभहरूको एक उचित परिमाण तोक्ने काम महत्वपूर्ण हुन जान्छ ।

यसका साथै, प्रक्रिया परिमार्जन गर्न दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यहरूको प्राथमिकतालाई मध्यकालीन खर्च संरचना (MTEF) मा संस्थागत गरिएको छ । यसको अर्थ लक्ष्यहरू र नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूको वर्गीकरणबीचको समन्वयिकताको उचित परिमाण तोक्नु हो । उदाहरणका लागि यदि व्यापक उद्देश्य बहु आयामिक गरिबी सूचकाङ्क कम गर्ने हो भने, जुन नेपालको लागि एक महत्वपूर्ण विकास चुनौती बनिरहेको छ, प्राथमिकता निहित कारक तत्वहरूलाई दिन सकिन्छ । बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क (MPI) मा भार दिइएका प्रमुख कारकतत्वहरूमा पोषण र बाल मृत्युदर, विद्यालयका वर्षहरू, विद्यालयमा हाजिरी, खानेपानीमा पहुँच, सरसफाई, स्वच्छ ऊर्जा र आवासको अवस्था हुन् ।

निम्न बुँदाहरूले दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरणलाई परिमार्जन गर्न आवश्यक द्रुत दृष्टि प्रदान गर्नेछन्:-

- (क) दिगो विकास लक्ष्यका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र सूचकहरूको प्राथमिकीकरण सरकारी नीतिहरू, योजनाहरू र कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूलाई कार्यान्वयन गर्दा प्राप्त गर्न सकिने सामान्यस्यतासँग मिल्नेगरी गरिनेछ ।
- (ख) सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूका अधुरा एजेण्डा सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्राथमिकताप्राप्त हस्तक्षेपहरू हुन । त्यसपछि धेरै लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न उच्च प्रभाव पार्न सक्ने नीति/कार्यक्रमगत हस्तक्षेपहरूले पाउनेछन् ।
- (ग) गरिबी कम गर्न, आधारभूत सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्न, जनतालाई सशक्तीकरण गर्न र आय स्तर बढाउनको लागि रोजगारी महत्वपूर्ण छ । दिगो विकास लक्ष्यको सामान्यस्यता जसले रोजगार सिर्जना गर्न मद्दत गर्छ त्यसलाई परिमाणात्मक रूपमा उल्लेख गरी प्राथमिकता प्रदान गरिनेछ ।
- (घ) साथै, विपद् जोखिम कम गर्नको लागि उत्थानशीलता निर्माण गर्ने र मानव सुरक्षालाई सुनिश्चितता दिन सहयोग गर्ने तत्वहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनको क्रममा प्राथमिकता दिइनेछ ।

योजना तर्जुमा प्रक्रियामा नेपाल सरकारले सार्वजनिक वित्तको विनियोजनको लागि परियोजना प्राथमिकीकरणसम्बन्धी मापदण्डको राम्रो प्रणालीलाई तत्काल संस्थागत गरिनेछ। हालसम्म सामान्यतया: प्रयोग गरिएका परियोजना प्राथमिकीकरण मापदण्डहरू हचुवा रूपमा उच्च अधिकारी वा शासकीय संस्थाहरूको शक्ति र प्रभावको आधारमा तयार गरिएका छन्। परियोजनाको प्राथमिकीकरणका यस्ता मापदण्डहरू विकाससम्बन्धी निकायहरूमा संस्थागत हुँदैनन्। यिनीहरू प्रायः वित्त व्यवस्थाका श्रोतहरूबाट (वा स्रोतहरूको उपलब्धताबाट) सञ्चालित हुन्छन्, न कि सरकारको योजना, नीति तथा कार्यक्रमहरूसँग मिल्नेगरी सरकारको प्रमाण/आवश्यकतामा आधारित योजना र प्राथमिकतामा रहेर।

दिगो विकास लक्ष्यका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न परियोजनाको छनौट र प्राथमिकीकरणको लागि परियोजना विश्लेषण र मूल्याङ्कनको निम्ति राष्ट्रिय मापदण्ड तर्जुमा र विकास गरिनेछ। अर्को शब्दमा, आजकल सार्वजनिक मञ्चमा व्यापक रूपमा छलफल गरिएजस्तै राष्ट्रिय योजना आयोगमा “राष्ट्रिय परियोजना बैंक” र प्रादेशिक योजना आयोगमा प्रादेशिक परियोजना बैंकको स्थापनासँग मिल्नेगरी नयाँ परियोजनाहरूको लागि दिगो विकास लक्ष्यको प्राथमिकीकरण गरिनेछ। रा.यो.आ.लाई राष्ट्रिय परियोजना बैंक स्थापना गर्न सरकारले निर्देशन दिएको छ। तसर्थ, प्रस्तावित राष्ट्रिय परियोजना बैंक क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूको प्राथमिकता र प्रादेशिक योजना आयोगको समन्वयमा परियोजनाको छनौट, मूल्याङ्कन र प्राथमिकीकरण गर्ने व्यवस्था गर्नु सरकारका लागि धेरै उपयोगी हुनेछ। समाजमा विकासको प्रभावलाई दिगो बनाइराख्न आर्थिक रूपमा सक्षम, क्षेत्रीय रूपमा सन्तुलित, पर्यावरण-मैत्री, सामाजिक रूपमा समावेशी परियोजनाहरूको छनौट सुनिश्चित गरिनेछ।

वित्त व्यवस्था प्राप्त गर्ने समयमा पहिले नै परियोजना बैंकमा संस्थागत भइसकेका नयाँ परियोजनाहरूको लागि वित्त व्यवस्था गर्नको निम्ति गरिने परियोजनाको पहिचान, छनौट, चयन र प्राथमिकीकरण गर्ने कार्यको कार्यकुशलता तथा

प्रभावकारिता विस्तार गर्ने कुरा रा.यो.आ.मा स्थापना गर्नको लागि प्रस्ताव गरिएको राष्ट्रिय परियोजना बैंक (NPB) को सार हो। यसले नयाँ परियोजना र कार्यक्रमको लागि ठूलो मात्रामा सार्वजनिक श्रोतहरू विनियोजन गर्नुअघि एक गहन पूर्व-अनुभूतिमूलक विश्लेषणसहित नयाँ विचारहरू र अवधारणाहरूको उचित छनौटलाई संस्थागत गर्न, प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग बहस र छलफल गर्न र अगाडि नै अनुभूतिमूलक (empirical) मूल्याङ्कन गर्न मद्दत पनि गर्नेछ। समयक्रममा राष्ट्रियस्तरमा परियोजना बैंकको कामकारवाहीबाट सिकिने पाठहरूमा आधारित रहेर नयाँ स्थापित प्रादेशिक योजना आयोगको सक्रिय भूमिका र सहयोगबाट प्रादेशिक सरकारको स्तरमा परियोजना बैंक सातै प्रदेशमा पनि स्थापना गर्न सकिन्छ।

नेपालमा परियोजना र कार्यक्रम प्राथमिकीकरणका मापदण्डहरूलाई पुनःविचार गर्नुको अतिरिक्त नतिजामा आधारित रिपोर्टिङ र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीहरू तत्काल विकास गर्न पनि आवश्यक छ। यो सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र अनलाइन प्रणाली प्लेटफर्मद्वारा प्रदान गरिएका नवप्रवर्तनहरू, उपकरणहरू र प्रविधिको प्रयोगबाट गर्न सकिन्छ। त्यसपछि अनुभूतिमूलक प्रमाणहरू (empirical evidences) र उत्तम अभ्यासहरूको समयमै उपलब्धताले प्रत्येक प्राथमिकताप्राप्त परियोजनाबाट परेको प्रभाव (impact) का साथै यिनीहरूको समष्टिगत प्रभावहरू (synergy) लाई देखाउनेछ। यसले अहिलेसम्म नेपालको सरकारी क्षेत्रका निकायहरूले अपनाइआएको परियोजना प्राथमिकता, विकास लगानी प्रक्रिया र विधिहरूको दक्षता तथा प्रभावकारितालाई ठूलो मात्रामा बढावा पनि दिन सक्नेछ। परियोजनाको प्राथमिकीकरण आवधिक रूपमा गरिन्छ र यो एक संसाधन-विशेष प्रक्रिया हो भन्ने कुरा पनि उक्तकै महत्वपूर्ण छ। दिगो विकास लक्ष्यका एजेण्डा र यसका विभिन्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरूलाई समयसीमाभित्र प्राप्त गर्ने कार्यमा रहेका चुनौतीहरूको सामना गर्नको लागि परियोजनाको प्राथमिकीकरण पर्याप्त मात्रामा प्रभावकारी बनाइनेछ।

अनुसूची

तालिका १: दिगो विकास लक्ष्यका लागि तथ्याङ्कको आवश्यकता* र अनुगमनका लागि उपलब्धता

दिगो विकास लक्ष्य १ : सबै क्षेत्रमा रहेको सबै स्वरूपका गरिबीको अन्त्य गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कका श्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर ^{२६}	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १.१ : सन् २०३० सम्ममा जहाँसुकै रहेका भएपनि सबै जनताको विषम गरिबी उन्मूलन गर्ने (हाल प्रतिदिन १.२५ डलरभन्दा कम आम्दानीमा जीवन निर्वाह गरिरहेका जनताको रूपमा मापन गरिएको)					
१.१.१ प्रतिदिन १.२५ अमेरिकी डलर (पीपीपी मूल्य) मुनिरहेको जनसङ्ख्या (%)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि., विश्व बैंक	१	२०१०-११
१.१.२ अमेरिकी डलर १.२५ प्रतिदिनमा गरिबीको अन्तराल अनुपात (%)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि., विश्व बैंक	१	२०१०-११
१.१.३ गरिबी प्रतिदिन १.९ अमेरिकी डलर (पीपीपी मूल्य)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि., विश्व बैंक	१	२०१०-११
१.१.४ प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (अमेरिकी डलर)	रा.ले.त. आ.स.	वार्षिक	के.त.वि., अ.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १.२ : सन् २०३० सम्ममा राष्ट्रिय परिभाषाहरूबमोजिम गरिबीका सबै आयामहरू (In all its dimensions) मा बाँचिरहेका (Living) सबै उमेरका पुरुषहरू, महिलाहरू र बालबालिकाहरूको अनुपात कम्तीमा आधा घटाउने ।					
१.२.१ राष्ट्रिय गरिबी रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्याको प्रतिशत	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१.२.२ राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेका सबै उमेरका महिलाहरूको (प्रतिशत)	ने.जी.स., घ.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	४	आवश्यकता पहिचान
१.२.३ राष्ट्रिय गरिबी रेखामुनिका सबै उमेरका बालबालिका (%)	सर्वेक्षण	५ वर्ष	के.त.वि., म.बा.ज्ये. ना.म.	४	आवश्यकता पहिचान
परिमाणात्मक लक्ष्य १.३ : राष्ट्रिय रूपमा उपयुक्त आधारभूत सामाजिक सुरक्षा प्रणालीहरू (Social Protection Floors) लगायतका उपायहरू सबैका लागि कार्यान्वयन गर्ने र सन् २०३० सम्ममा गरिब र अरक्षित/कमजोर अवस्थामा (Vulnerable) रहेका व्यक्तिहरूलाई उल्लेख्य रूपमा समावेश गरिसक्ने ।					
१.३.१ कुल बजेटमा सामाजिक सुरक्षा खर्च (प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१.३.२ सामाजिक सुरक्षाले समेटिएका जनसङ्ख्या	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१.३.३ कुल रोजगारीमा प्रतिदिन १.२५ अमेरिकी डलरभन्दा कम प्राप्त गर्ने रोजगारी प्राप्त व्यक्तिहरू (प्रतिशत)	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	पछि गरिने
परिमाणात्मक लक्ष्य १.४ : सबै महिला तथा पुरुषहरू विशेषगरेर गरिब र आरक्षित अवस्थामा रहेका महिला र पुरुषहरूको आर्थिक स्रोतसाधनहरूमा समान अधिकार सुनिश्चित गर्ने, यसको साथै आधारभूत सेवासुविधाहरूमा पहुँच, भूमिमाथिको स्वामित्व र नियन्त्रण एवम् अन्य स्वरूपका सम्पत्ति, उत्तराधिकार (Inheritance) पैतृक सम्पत्ति, प्राकृतिक स्रोतसाधनहरू, उपयुक्त नयाँ प्रविधि तथा लघुवित्तलगायतका वित्तीय सेवाहरूमा यिनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
१.४.१ बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क	ने.ज.स्वा. स., जनगणना	५, १० वर्ष	अ.ग.मा.प. सं.रा.वि.का.	१	

^{२६} प्रत्येक दिगो विकास लक्ष्यको परिमाणात्मक लक्ष्यभित्रको मापन गर्न सकिने र मूल सूचकहरूमात्र अनुसूचीमा सूचीकृत गरिएको छ। विस्तृत सूचकहरू र तथ्याङ्क दिगो विकास लक्ष्यको स्थिति र मार्गचित्र प्रतिवेदन (२०१७) मा दिइएको छ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कका श्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर ^{२६}	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१.४.२ राष्ट्रिय उपभोगमा तल्लो पञ्चमक (Bottom quintile) को अंश (%)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१.४.३ ३० मिनेटको हिंडाइमा बजारको केन्द्रसम्म पहुँच भएका घरपरिवारहरू (कुल घरपरिवारको प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१.४.४ औपचारिक वित्तीय सेवाहरूबाट समेटिएका घरपरिवार (कुल घरपरिवारको प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१.४.५ महिलाहरूको नाममा रहेको सम्पत्ति/ठोस देखिने धनसम्पत्ति (कुल सम्पत्तिको प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	२	२०१०-११
परिमाणात्मक लक्ष्य १.५ : गरिब र आरक्षित अवस्थाहरूमा रहेका मानिसहरूको समानुकूलन (Resilience) निर्माण गर्ने र यस्ता मानिसहरूको वातावरणसँग सम्बन्धित विषम घटनाहरूका साथै अन्य आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय नकारात्मक धक्काहरू (Shocks) र विपद्हरूका जोखिमहरू तथा कमजोरपनालाई कम गर्ने ।					
१.५.१ विपद्का घटनाहरूबाट मृत्यु (सङ्ख्या)	अभिभलेख	वार्षिक	गृ.म.	२	
१.५.२ हराइरहेका र विपद्को कारण प्रभावित भएका व्यक्तिहरू प्रति १,००,००० (सङ्ख्या)	अभिभलेख	वार्षिक	गृ.म.	२	
१.५.३ आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क (EVI)	LDC category: Nepal	तदर्थ रूपमा	स.रा.आ.सा. मा.वि.,ज.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १ क : सबै आयामहरूका गरिबी अन्त्य गर्नको निम्ति कार्यान्वयन गरिने नीति तथा कार्यक्रमहरूका लागि विकासशील राष्ट्रहरूको निम्ति खासगरी अति कम विकसित देशहरूका निम्ति पर्याप्त एवम् अनुमानयोग्य साधनहरू उपलब्ध गराउनका लागि विस्तारित विकास सहयोगलागायत विभिन्न माध्यमहरूबाट स्रोतसाधनहरूको उल्लेखनीय परिचालनको सुनिश्चितता गर्ने ।					
१ क.१ नेपाल सरकारबाट प्रत्यक्ष रूपमा गरिबी घटाउने कार्यक्रमका लागि विनियोजित स्रोतको अनुपात	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
१ क.२ अत्यावश्यक सेवाहरू (शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक संरक्षण) मा कुल सरकारी खर्चको अनुपात	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	

दिगो विकास लक्ष्य २ : भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा र उन्नत पोषण प्राप्त गर्ने र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गर्ने

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य २.१ : सन् २०३० सम्ममा भोकमरी अन्त्य गर्ने र खासगरी शिशुलगायत गरिब र आरक्षित अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूसहित सबै जनताको सुरक्षित, पोषणयुक्त र पर्याप्त खानामा वर्षैभरि पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
२.१.१ न्यून पोषितको उपस्थिति (प्रतिशत)	ने.ज.स्वा. स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.१.२ कुल उपभोगको दुई-तिहाइभन्दा बढी खानामा खर्च गर्ने सङ्ख्या (प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
२.१.३ प्रतिव्यक्ति खाद्यान्न उत्पादन (के.जी.)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनसङ्ख्या प्रक्षेपण	वार्षिक, १० वर्ष	कृ.प.वि.म., के.त.वि.	२	
२.१.४ विश्वव्यापी खाद्य सुरक्षा सूचकाङ्क (अङ्क)	विश्वव्यापी खाद्य सुरक्षा सूचकाङ्क प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	अ.व्या.स.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य २.२ : सबै प्रकारका कुपोषण अन्त्य गर्ने, सन् २०३० सम्ममा ५ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूको वृद्धि रोक्ने र उचाइअनुसार कम तौल हुने (wasting) सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै सहमति भएका लक्ष्यहरू सन् २०२५ सम्ममा हासिल गर्ने लगायतका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू र किशोरी, गर्भवती र दूध खाइरहेकी महिला तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूको पोषणसम्बन्धी आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्ने ।					
२.२.१ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा कम तौल (-2SD) (%)	ने.ज.स्वा. स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.२ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा देखिने पुङ्कोपना (Stunting) (उमेर अनुसार कम उचाइ) (-2SD) (%)	ने.ज.स्वा. स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.३ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा ख्याउटेपन (Wasting) (उचाइअनुसार कम तौल) (-2SD) (%)	ने.ज.स्वा. स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.४ न्यूनतमस्तरको पौष्टिक शक्तिको उपभोग गर्ने जनसङ्ख्या (%)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.५ प्रजनन उमेरका महिलामा रक्तअल्पता (किशोरीहरू) (%)	ने.ज.स्वा. स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.६ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा ख्याउटेपन रक्तअल्पता (Anemia)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.७ ६ देखि २३ महिनाका बालबालिकाले न्यूनतम स्वीकार्य भोजनको उपभोग (MAD) को प्रतिशत	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.८ कम BMI(<१८) को किशोरकिशोरीहरूको जनसङ्ख्याको प्रतिशत	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
२.२.९ पूर्ण स्तनपानको उपस्थिति प्रतिशत	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य २.३: सन् २०३० सम्ममा विशेषत महिला, आदिवासी जनजातिहरू, पारिवारिक कृषकहरू, वस्तुभाउ पाल्ने व्यक्तिहरू र मछुवारहरूको कृषि उत्पादकत्व, जमिन, अन्य उत्पादनशील साधनहरू तथा लगानी, ज्ञान, वित्तीय सेवाहरू, बजारका साथै मूल्य अभिवृद्धि (Value added) र गैहकृषि/फार्म जस्ता सुविधा/अवसरहरूमा सुरक्षित र समान पहुँचको माध्यमबाट सानास्तरका खाद्यान्न उत्पादकहरूको कृषि उत्पादकत्व तथा आम्दानी दोब्बर पार्ने ।					
२.३.१ जमिनको उत्पादकत्व (AGPA/ha), (मे.टन प्रति हे.)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	२	
२.३.२ मलको प्रयोग (के.जी. प्रतिहेक्टर)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	२	
२.३.३ कृषिको लागि वित्तको पहुँच (कुल बैंक ऋणमा कृषि ऋणको प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
२.३.४ बीऊ प्रतिस्थापना दर (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	२	
२.३.५ कुल खेतीयोग्य भूमिमा वर्षभरि सिँचाइ हुने भूमि (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	२	
२.३.६ कृषि विमाको दायरा (कृषक घरपरिवारको प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	२	
२.३.७ भूमिहीन कृषकको अनुपात (प्रतिशत)				३	
परिमाणात्मक लक्ष्य २.४: सन् २०३० सम्ममा दिगो खाद्यान्न उत्पादन प्रणाली/पद्धतिहरू सुनिश्चित गर्ने साथै समानुकूलित/उत्थानशील (Resilient) कृषि अभ्यासहरू (Practices) जसले उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धि गर्दछन्, जलवायु परिवर्तन (विषम मौसम, सुख्खा, बाढी र अरू विपद्हरू) सँग अनुकूलन (Adaptation) को निम्ति क्षमता बढाउँछन् र जमिन र माटोको गुणस्तर अग्रगामी रूपमा अभिवृद्धि गर्दछन् त्यस्ता अभ्यासहरू कार्यान्वयन गर्ने ।					
२.४.१ हाल कायम रहेको कृषिभूमि (हजार हेक्टरमा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	१	
२.४.२ खाद्यान्न (धान) को उत्पादकत्व (मे.ट. प्रति हेक्टरमा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	१	
२.४.३ माटोको क्षयीकरण	प्रशासनिक तथ्याङ्क			३	
२.४.४ कृषि उत्पादनमा रसायनिक मलको प्रयोग	कृ.प.वि.म.			३	
२.४.५ कृषि उत्पादनमा जैविक मल (Bio-fertilizers) को प्रयोग (के.जी. प्रति हेक्टरमा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	कृ.प.वि.म.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्यहरू	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य २.५: सन् २०३० सम्ममा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा राम्रोसँग व्यवस्थापन तथा विविधीकरण गरिएको बीज र वनस्पति बैंकद्वारा बीउबिजनको अनुवांशिक विविधता, खेती गरिएका (Cultivated) वनस्पति र फारममा राखिएका तथा घरपालुवा जनावरहरू र तिनका सम्बन्धित जङ्गली प्रजातिहरूलाई व्यवस्थित तुल्याउने साथै अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सहमति भएअनुसार अनुवांशिक स्रोतहरू तथा सम्बद्ध परम्परागत ज्ञानबाट निसृत भएका लाभहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्दै यिनीहरूको उचित तथा समतामूलक हिस्सेदारी गर्ने ।					
२.५.१ विभिन्न प्रकारका बीजबिजनहरूको निम्ति डीएनए बैंकको स्थापना (सङ्ख्या)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक		३	
२.५.२ विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरूको निम्ति डीएनए बैंकको स्थापना (सङ्ख्या)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक		३	
२.५.३ सङ्कटापन्न प्राणी/जीव प्रजातिहरूको निम्ति स्थापित डीएनए बैंकको स्थापना (सङ्ख्या)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक		३	
२.५.४ सामुदायिक बीजबैंकहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक		३	
परिमाणात्मक लक्ष्य २ क : गरिवीका सबै आयामहरूको अन्त्य गर्नका निम्ति विकासशील देशहरू विशेषगरी अति कमविकासित देशहरूमा कृषिको उत्पादकत्व क्षमता अभिवृद्धि, ग्रामीण पूर्वाधार, कृषि अनुसन्धान तथा प्रसारण (Extention) सेवाहरू, प्रविधि विकास र वनस्पति तथा प्राणी/जीव बैंकहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायतासमेतको माध्यमबाट लगानी वृद्धि गर्ने ।					
२. क १ कृषिमा सरकारी खर्च (कुल बजेटको प्रतिशत)	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य २ ख: दोहा विकास राउण्डबमोजिम कृषि उपजहरूको निर्यातका लागि सबै प्रकारका सहायता/अनुदानहरू र यस्तै समान प्रकारका निर्यातका व्यवस्थाहरू हटाई व्यापार प्रतिबन्धहरू र विकृतिहरू वा व्यवधानहरूलाई सच्याउने ।					
२. ख १ कृषि उपजहरूको निर्यातका लागि दिइएको अनुदान/सहायताहरू	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य २ ग : खाद्यसामग्रीहरूको मूल्यमा हुने उच्च उतारचढावलाई सीमित गर्नका लागि खाद्य सामग्रीका बजारहरू र तिनीहरूद्वारा व्युत्पादित संयन्त्रहरू (Derivatives) को उपयुक्त तवरले सञ्चालनको सुनिश्चितता गर्न उपायहरू अपनाउने र खाद्य सञ्चयलगायत बजारका सूचनाहरूमा सामयिक पहुँचका लागि सहजीकरण गर्ने ।					
२ ग १ खाद्य उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क	प्रतिवेदन/व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ने.रा.वै.	१	
२ ग २ खाद्य सञ्चय डिपोहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	कृ.प.वि.म., आ.म.		

दिगो विकास लक्ष्य ३ : सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता गर्दै समृद्ध जीवनस्तर प्रवर्धन गर्ने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.१ : सन् २०३० सम्ममा, विश्वव्यापी मातृमृत्यु दर (प्रत्येक १ लाख जीवित जन्ममा) लाई ७० भन्दा कम गर्ने ।					
३.१.१ मातृ मृत्युदर (प्रति १,००,००० जीवित जन्ममा)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१६
३.१.२ दक्ष प्रसूतीकर्मीहरूको सहयोगमा गराइएको जन्महरूको अनुपात	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.२ : सन् २०३० सम्ममा नवजात शिशुहरू र ५ वर्षमुनिका बालबालिकाको रोक्न सकिने (Preventable) मृत्युको अन्त्य गर्ने ।					
३.२.१ पाँच वर्षमुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
३.२.२ नवजात शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३ : सन् २०३० सम्ममा एचआईभी एड्स, क्षयरोग, औलोज्वरो र उष्णप्रदेशीय उपेक्षित रोगहरूको महामारी (Epidemics) अन्त्य गर्ने र हेपाटाइटिस, पानीजन्य रोगहरू एवं अन्य सरुवा रोगहरू नियन्त्रण (Combat) गर्ने ।					
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.१ : सन् २०३० सम्ममा एड्सको महामारी अन्त्य गर्ने ।					
३.३.१.१ एचआईभी सङ्क्रमण भएका १५ देखि ४९ वर्ष उमेरका सबै जनसङ्ख्या (%)	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	NCASC, स्वा.ज.म.	१	
३.३.१.२ एचआईभी सङ्क्रमण भएका १५ देखि २४ वर्ष उमेरका पुरुष तथा महिला (%)	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	NCASC, स्वा.ज.म.	१	
३.३.१.३ अग्रिम अवस्थाको एचआईभी सङ्क्रमण भएका Antiretroviral combination therapy गरिरहेका जनसङ्ख्या (%)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.२: सन् २०३० सम्ममा क्षयरोगको महामारी अन्त्य गर्ने ।					
३.३.२ क्षयरोग लागेका प्रति १ लाख जनसङ्ख्यामा	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.३ : सन् २०३० सम्ममा औलोज्वरोको महामारी अन्त्य गर्ने ।					
३.३.३.१ औलोज्वरोको निश्चित भएकाको कुल सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.३.२ प्रति १००० जनसङ्ख्यामा नयाँ औलोज्वरो भएकाको दर	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.४ : सन् २०३० सम्ममा हेपाटाइटिस नियन्त्रण गर्ने ।					
३.३.४.१ हेपाटाइटिस बी भएका (Prevalence) बिरामीहरू (प्रति १ लाख जनसङ्ख्यामा)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.४.२ हेपाटाइटिस निश्चित भएकाको सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.४.३ प्रयोगशालाले हेपाटाइटिस ए निश्चित गरेकाको सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.४.४ निश्चित नभएका भाइरल (viral) हेपाटाइटिसको सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.५ : सन् २०३० सम्ममा उष्णप्रदेशीय उपेक्षित रोगहरूको महामारी (Epidemics) अन्त्य गर्ने ।					
३.३.५.१ कुष्ठरोगका विरामीहरूको अभिलेख गरिएको (Registered) उपस्थिति दर (प्रति १०,००० जनसङ्ख्यामा)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.३.५.२ हात्तीपाइले (Lymphatic Filariasis) का विरामीको औषत उपस्थिति (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.५.३ डेङ्गुका विरामी (सङ्ख्या)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.५.४ रेबीजका कारणले वर्षेनी मर्नेहरूको सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.५.५ सक्रिय ट्रकोमाका विरामी सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.५.६ विद्यालय जाने बालबालिकाहरूमा माटोबाट सर्ने Helminthes को औषत उपस्थिति दर (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.६ : सन् २०३० सम्ममा पानीजन्य रोगहरू नियन्त्रण (Combat) गर्ने ।					
३.३.६.१ भाडापखाला उपस्थिति (प्रति १,०००मा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.६.२ पछिल्लो २ हप्तामा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा भाडापखाला भएका -प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.६.३ टाइफाइड विरामीको सङ्ख्या	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.३.६.४ हैजाको विरामी (सङ्ख्या)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.३.७ : सन् २०३० सम्ममा अन्य सरुवा रोगहरू नियन्त्रण (Combat) गर्ने ।					
३.३.७.१ प्रयोगशालाबाट निश्चित भएका जापानी इन्सेफलाइटिसका (JE) विरामी (सङ्ख्या)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.३.७.२ प्रयोगशालाबाट निश्चित भएका रुघाखोकीका विरामी (H1N1) (सङ्ख्या)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.४.१ : सन् २०३० सम्ममा नसर्ने रोगहरूबाट हुने अकाल मृत्युलाई रोकथामको माध्यमले एक-तिहाई कम गर्ने ।					
३.४.१.१ Cardiovascular रोग (CVDs), क्यान्सर, दीर्घ स्वासप्रश्वास रोग, डायबिटिजबाट ३० देखि ७० वर्ष उमेरका मानिस मर्ने सम्भावना (प्रतिशत)	अध्ययन		वि.स्वा.स.	१	
३.४.१.२ सबै प्रकारका मृत्युमा नसर्ने रोगहरूबाट मर्नेहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.४.१.३ सबै प्रकारका मृत्युमा CVDs रोगहरूबाट मर्नेहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.४.१.४ सबै प्रकारका मृत्युमा क्यान्सर रोगबाट मर्नेहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.४.१.५ सबै प्रकारका मृत्युमा Chronic Obstructive Pulmonary (COPD) रोगबाट मर्नेहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
३.४.१.६ सबै प्रकारका मृत्युमा मधुमेय रोगबाट मर्नेहरू (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.७ १५ देखि ६९ उमेरका मानिसमा कुल कोलेस्ट्रल (≥ 190 mg/dl) बढेको (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.८ १५ देखि ६९ उमेरका मानिसमा रक्तचाप स्तर (SBP ≥ 140 and/or DBP ≥ 90 mm Hg वा रक्तचाप बढ्दा पनि उपचार नगर्ने) (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.९ १५ देखि ६९ उमेरका मानिसमध्ये ताकत चाहिने क्रियाकलापमा संलग्नता नभएका (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.१० १५ देखि ६९ उमेरका मानिसमा अधिक वजन (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.११ १५ देखि ६९ उमेरका मानिसले अहिले रक्सी पिउने गरेको वा पछिल्लो ३० दिनमा रक्सी सेवन गरेको (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	
३.४.१.१२ १५ देखि ६९ उमेरका मानिसले अहिले दैनिक सुर्ती सेवन गर्ने गरेको (प्रतिशत)	अनुसन्धान	तदर्थ रूपमा	ने.स्वा.अ.प.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य ३.४.२ : सन् २०३० सम्ममा मानसिक स्वास्थ्य र उपयुक्त जीवनयापन प्रवर्धन गर्ने ।

३.४.२.१ मानसिक रोगका समस्याहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.४.२.२ आत्महत्या दर (प्रति १,००,००० जनसङ्ख्यामा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क		नेपाल प्रहरी	३	
३.४.२.३ १५ देखि २४ उमेरका महिला जो आफ्नो जीवनदेखि निकै सन्तुष्ट वा केही सन्तुष्ट रहेका छन (प्रतिशत)	ने.ब.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य ३.५.२ : लागू औषधको दुरुपयोग वा रक्सीको हानिकारक उपयोगसहित बस्तुहरूको दुरुपयोग रोकथाम र उपचारको सुदृढीकरण गर्ने ।

३.५.२.१ लागू औषधको उपयोगबाट अस्वस्थ भएकामध्ये औषधी उपचार प्राप्त गर्ने व्यक्ति (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.५.२.२ लागू औषधको उपयोगबाट अस्वस्थ भएकामध्ये मानसिक उपचार प्राप्त गर्ने व्यक्ति (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.५.२.३ रक्सीको उपयोगबाट अस्वस्थ भएका र रक्सीमा निर्भर (१५ वर्षमाथिका जनसङ्ख्याको प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.५.२.४ प्रतिव्यक्ति रक्सीको उपयोग (१५ वर्षमाथिका) (लिट्रमा)				४	अप्राप्त
३.५.२.५ कडा औषधी प्रयोग गर्नेहरूको अनुमानित सङ्ख्या	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	गृ.म./के.त.वि.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य ३.६: सन् २०२० सम्ममा सडक दुर्घटना (RTAs) बाट विश्वव्यापी रूपमा मर्ने र चोटपटक लाग्नेको सङ्ख्या आधा पर्ने । नसर्ने रोगहरूबाट अकाल मर्ने रोकथामको माध्यमले एक तिहाइ कम गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.६.१ : सन् २०२० सम्ममा सडक दुर्घटना (RTAs) बाट मर्नेको सङ्ख्या आधा पार्ने ।					
३.६.१.१ सडक दुर्घटना (RTAs) बाट मर्ने (प्रति १,००,०००) जनसङ्ख्यामा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	नेपाल प्रहरी	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.६.२ : सन् २०२० सम्ममा सडक दुर्घटना (RTAs) बाट चोटपटक लाग्नेको सङ्ख्या आधा पार्ने ।					
३.६.२.१ गहिरो चोटपटक (प्रति १,००,०००) जनसङ्ख्यामा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	नेपाल प्रहरी	२	
३.६.२.२ केही चोटपटक (प्रति १,००,०००) जनसङ्ख्यामा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	नेपाल प्रहरी	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.७ : सन् २०३० सम्ममा परिवार नियोजन, सूचना र शिक्षासहित यौन र प्रजनन स्वास्थ्य हेरचाह सेवामा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने र राष्ट्रिय रणनीति र कार्यक्रमहरूमा प्रजनन स्वास्थ्यलाई एकीकृत गर्ने ।					
३.७.१ परिवार नियोजनको साधन प्रयोग दर (आधुनिक विधि/तरिका) (प्रतिशत)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१६
३.७.२ दक्ष प्रसूतिकर्मीको उपस्थितिमा जन्मको अनुपात (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.७.३ किशोरीहरूको प्रजनन दर (प्रति १,००० जन्ममा १५ देखि १९ वर्षका महिला)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१६
३.७.४ संस्थागत प्रसूति (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.७.५ आमाहरूको प्रसूतिपछिको हेरचाह (PNC) (बच्चा जन्मेको २ दिनभित्र हेरचाह पाउने आमा) (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.७.६ परिवार नियोजन आवश्यकता पूरा नभएका (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.७.७ कुल प्रजनन दर (१५ देखि ४९ वर्षका प्रति महिलाले जन्म दिएका बच्चाको औषत सङ्ख्या)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	
३.७.८ ३० मिनेटको हिडाइको दूरीमा स्वास्थ्य सेवा भएका घरपरिवार (प्रतिशत)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१६
३.७.९ प्रजनन उमेरका १५ देखि ४९ उमेरका महिलामा आड खस्ने समस्या (प्रतिशत)	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१६
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.८ : स्वास्थ्य सेवामा सर्वव्यापी पहुँच हासिल गर्नका निम्ति वित्तीय जोखिम सुरक्षा कायम गर्दै सुरक्षित, प्रभावकारी र गुणस्तरीय अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवाहरूका साथै सबैका लागि क्षमताअनुसार धान्न सकिने मूल्यमा अत्यावश्यक औषधी तथा खोपहरूको उपलब्धता बढाउने ।					
३.८.१ प्रोटोकलअनुसार चारपटक पूर्वप्रसूती सेवा प्राप्त गर्ने महिलाहरूको प्रतिशत (जीवित जन्ममा)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.८.२ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा सरकारको स्वास्थ्य खर्च प्रतिशत	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.८.३ ART मा भर्ना भएका HIV भएका जनताको प्रतिशत	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
३.८.४ १८ वर्ष र सो भन्दा माथिका जनसङ्ख्यामा उच्च रक्त चाप भई हाल उपचारतको प्रतिशत				४	अप्राप्त
३.८.५ १२ देखि २३ महिनाका बालबालिकाले उनीहरूको प्रथम जन्म दिनमा राष्ट्रिय खोप तालिकाले सुझाव दिएअनुसार सबै प्रकारका खोपहरू (दादुरा, BCG, OVP3, DPT3, HepB3, Hib3, etc.) लिइरहेकाको प्रतिशत	ने.व.सू.प्र.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
३.८.६ क्षयरोग उपचार सफलता दर	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३.८.२.१ स्वास्थ्य विमा वा सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणालीबाट समेटिएका जनता (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.८.२.२ स्वास्थ्यसम्बन्धी कुल खर्चमध्ये आफ्नो खल्तीबाट बेहोर्नुपर्ने खर्च (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.८.२.३ ART को दायरा (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३.९ : सन् २०३० सम्ममा हानीकारक रसायनिक पदार्थ, हावा, पानी एवम् माटोको प्रदूषण र फोहोर दुर्गन्धबाट मृत्यु हुनेहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा घटाउने ।					
३.९.१ घरपरिवार र परिवेशीय वायुमण्डलको कारणबाट हुने मृत्युदर (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.९.२ असुरक्षित पानी, असुरक्षित सररफाइ र स्वच्छताको अभावको कारणबाट हुने मृत्युदर (सबै WASH सेवाहरू असुरक्षित पानी, असुरक्षित सरसफाई र स्वच्छतामा रहने) (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
३.९.३ हानीकारक रासायनिक पदार्थ (विषाक्त पदार्थ, रासायनिक विष आदि) बाट मृत्यु हुनेहरूको सङ्ख्या				४	अप्राप्त
३.९.४ हानीकारक रसायनिक पदार्थ (विषाक्त पदार्थ, रसायनिक विष आदि) बाट बيمारी हुनेहरूको सङ्ख्या				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ३ क : सबै देशहरूमा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको सूर्तीजन्य पदार्थ नियन्त्रणसम्बन्धी अधिवेशनले तयार पारेको मापडण्ड कार्यान्वयनलाई आवश्यकताअनुसार सुदृढ गर्ने ।					
३ क १ १५ वर्ष र माथिका व्यक्तिहरूको उमेर मानकीकरण गरिएको (Age-standardized) सूर्ती सेवन गरिरहेका व्यक्तिहरूको दर (Prevalence)				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ३ ख : विकासोन्मुख देशहरूमा नकारात्मक असर पुऱ्याइरहेका सन्त तथा नसन्त रोगहरूविरुद्धका खोप तथा औषधीहरूको अनुसन्धान र विकासको लागि सहयोग पुऱ्याउने, ट्रिप्स सम्भौता र जनस्वास्थ्यसम्बन्धी दोहा घोषणाको मर्मअनुसार विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको अधिकार पुष्टिका लागि बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको व्यापारसम्बन्धी सम्भौतामा रहेका सबै प्रावधानहरूको प्रयोगलाई सुनिश्चित गर्दै आवश्यकताअनुसार जनस्वास्थ्यको संरक्षण गर्न विशेषगरी औषधी र खोपहरूमा सबैको पहुँच बढाउने ।					
३.ख १ स्वास्थ्य क्षेत्रको बजेटमा आधिकारिक विकास सहायताको प्रतिशत				४	अप्राप्त
३.ख २ स्वास्थ्य प्रणालीको अनुसन्धान र विकासमा आधिकारिक विकास सहायता खर्चको प्रतिशत				४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ३. ग : विकासशील देशहरू खास गरेर अति कम विकसित देशहरू र विकासोन्मुख साना टापु राष्ट्रहरूमा स्वास्थ्यकर्मीको भर्ना, विकास, तालिम र थमौतीसमेतका लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा उल्लेख्य मात्रामा बजेटको वृद्धि गर्ने ।					
३.ग १ जनसङ्ख्याको अनुपातमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारी (प्रति १००० जनसङ्ख्या)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	१	
३.ग २ कुल बजेट खर्चमा स्वास्थ्य क्षेत्रको बजेट खर्चको अनुपात (प्रतिशत)	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ३. ग : राष्ट्रिय र विश्वव्यापी स्वास्थ्य जोखिमको पूर्वखबरदारी, जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि सबै देशहरू खासगरी विकासशील देशहरूको क्षमता सुदृढीकरण गर्ने ।					
३. ग १ स्वास्थ्य जोखिम न्यूनीकरणका लागि २४ घण्टाभित्र पूर्वखबरदारी प्रणाली (महामारी, बाढी इत्यादि) वारेमा स्वास्थ्य सेवाहरूले गर्ने रिपोर्टको प्रतिशत	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	
३. ग २ रोग फैलिएको २४ घण्टाभित्र सूचना/जानकारी दिने स्वास्थ्य सेवाहरूको प्रतिशत	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	२	

दिगो विकास लक्ष्य ४: समावेशी तथा गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि आजीवन सिकाइका अवसरहरू प्रवर्धन गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.१ : सन् २०३० सम्ममा सबै छात्राहरूलाई सान्दर्भिक साथै सिकाइका सकारात्मक असरहरू प्राप्त हुनसक्नु भन्ने उद्देश्यले उनीहरूका निम्ति निशुल्क, समतामूलक तथा गुणात्मक प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने ।					
४.१.१ प्राथमिक तहमा खुद भर्नादर (प्रतिशत)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.२ प्राथमिक तह पूरा गर्ने दर (प्रतिशत)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.३ कक्षा १ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूमध्ये कक्षा ८ सम्म पुग्ने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.४ कक्षा १ मा भर्ना भएका छात्राहरूको (छात्रहरूको तुलनामा) कक्षा ८ सम्म पुग्ने अनुपात	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.५ कक्षा १ मा भर्ना भएका छात्राहरूको (छात्रहरूको तुलनामा) कक्षा १२ सम्म पुग्ने अनुपात	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.६ आधारभूत शिक्षामा विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक (८ कक्षासम्म)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.७ माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक (१२ कक्षासम्म)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.८ प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको अनुपात (कुल शिक्षकको प्रतिशत)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.१.९ कक्षा ५ को निम्ति सिकाइ उपलब्धिर अङ्क (गणित, नेपाली, अङ्ग्रेजी)			शि.वि.प्र.म.	३	
४.१.१० माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ देखि १२ सम्म) को कुल भर्नादर (प्रतिशत)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.२ : सन् २०३० सम्ममा सबै बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक शिक्षाको लागि तयार गर्न गुणस्तरीय प्रारम्भिक बालविकास, हेरचाह र पूर्वप्राथमिक शिक्षामा यिनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
४.२.१ पूर्व प्राथमिक शिक्षाको लागि बाल अनुदान पाएका (सङ्ख्या, हजारमा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.२.२ दिवा खाजा कार्यक्रमको दायरा (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.२.३ पूर्व बाल्यकाल शिक्षामा उपस्थिति/हाजिरी (कुल भर्ना) (प्रतिशत)	फ्ल्यास प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.३ : सन् २०३० सम्ममा क्षमताले धान्न सकिने तथा गुणस्तरीय प्राविधिक, व्यावसायिक र विश्वविद्यालयसम्मको शिक्षामा सबै महिला र पुरुषहरूको समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने ।					
४.३.१ प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षामा छात्राहरूको भर्ना अनुपात	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	प्रा.व्य.शि.प.	२	
४.३.२ उच्च शिक्षा (स्नातक तह) मा छात्राहरूको भर्ना अनुपात	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	विश्व-विद्यालयहरू	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
४.३.३ छात्रवृत्तिमा समेटिको दायरा (कुल विद्यार्थीहरूमा छात्रवृत्ति पाउने विद्यार्थीहरूको प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.४ : सन् २०३० सम्ममा रोजगारी, मर्यादित जागिर र उच्चमशीलताको निम्ति प्राविधिक एवम् व्यावसायिक दक्षतालगायतका सान्दर्भिक सीप/दक्षता भएका युवा र वयस्कहरू (Adults) को सङ्ख्या वृद्धि गर्ने ।					
४.४.१ प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिमप्राप्त युवा तथा वयस्कहरू (सङ्ख्या हजारमा, वार्षिक)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	२	
४.४.२ काम गर्ने उमेर समूहका प्राविधिक र व्यावसायिक क्षेत्रमा तालिम प्राप्त जनसङ्ख्या (%)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	प्रा.व्य.शि. प.	२	
४.४.३ इन्टरनेट प्रयोगकर्ताहरू (वयस्क जनसङ्ख्याको प्रतिशत)	जनगणना, प्रशासनिक तथ्याङ्क	१० वर्ष, वार्षिक	के.त.वि., ने.दू.स.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.५ : सन् २०३० सम्ममा शिक्षामा लैङ्गिक असमानताहरूको अन्त्य गर्ने र समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने ।					
४.५.१ लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (प्राथमिक विद्यालय)	ने.व.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
४.५.२ लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (माध्यमिक विद्यालय)	ने.व.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
४.५.३ साक्षरतामा आधारित लैङ्गिक समता सूचकाङ्क (१५ वर्षमाथिका)	ने.व.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.६ : सन् २०३० सम्ममा सबै युवा र कम्तीमा ९५ प्रतिशत वयस्कहरू (दुवै पुरुषहरू र महिलाहरू) लाई साक्षरता र साङ्ख्यिक (सामान्य गणित) ज्ञान हासिल गर्न सक्षम तुल्याउने ।					
४.६.१ १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
४.६.२ १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको महिला साक्षरता दर (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
४.६.३ साङ्ख्यिक ज्ञान (सङ्ख्यामा व्यक्त गरिएका कुराहरू पढ्न र लेख्न सक्ने) भएका १५ वर्ष र माथिका जनसङ्ख्या (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
४.६.४ साङ्ख्यिक ज्ञान भएका (जसले अङ्क पढ्न र लेख्न सक्छन्) १५ वर्ष र सोभन्दा माथिका महिलाहरू (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
४.६.५ प्रति विद्यार्थी सार्वजनिक खर्च (आधारभूत शिक्षा, रकम हजारमा)	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.७ : सन् २०३० सम्ममा सबै सिकारुहरूले दिगो विकास प्रवर्धन गर्न आवश्यक ज्ञान र सीपहरू हासिल गरिसक्ने कुराको सुनिश्चितता गर्ने । यस किसिमको ज्ञान र सीपहरू अन्य कुराहरूको अलावा दिगो विकास र दिगो जीवनपद्धति, मानव अधिकारहरू, लैङ्गिक समानता, शान्तिकामी संस्कृति र अहिंसाको प्रवर्धन, विश्वबन्धुत्व (Global citizenship) र सांस्कृतिक विविधताको आत्मसात्का साथै दिगो विकासमा संस्कृतिको योगदानसम्बन्धी शिक्षाको माध्यमद्वारा प्रदान गर्ने ।					
४.७.१ मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क	जनगणना, ने.जी.स., ने.ज.स्वा.स.	१० वर्ष, ६-८ वर्ष, ५ वर्ष	के.त.वि., स्वा.म.	१	UNDESA

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
४.७.२ लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क	ने.मा.वि.प्र.	२-४ वर्ष,	सं.रा.वि.का./ रा.यो.आ.	२	
४.७.३ (१) विश्व नागरिकता शिक्षा र (२) लैङ्गिक समानता र मानव अधिकारहरूलगायतका दिगो विकासका निम्ति शिक्षालाई सबै तहहरूमा गरिएको मूलप्रवाहीकरणको अवस्था/हद (Extent)	राष्ट्रिय नीति	आवधिक	रा.यो.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ४ क : बालबालिका, अपाङ्गता र लैङ्गिक संवेदनशील शिक्षाका संरचना/सुविधाहरू निर्माण र स्तरोन्नति गर्ने र सबैको निम्ति सुरक्षित, अहिंसात्मक, समावेशी र प्रभावकारी सिकाइ वातावरण प्रदान गर्ने ।					
४ क.१ विद्युत्मा पहुँच भएका विद्यालयहरू (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
४ क.२ इन्टरनेटमा पहुँच भएका विद्यालयहरू (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	२	
४ क.३ खानेपानी, ढलनिकास र सरसफाई (WASH) सुविधाहरू भएका आधारभूत विद्यालयहरू (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	२	
४ क.४ अपाङ्गमैत्री विद्यालयहरू (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.ख : सन् २०२० सम्ममा विकसित मुलुकहरू र अरू विकासशील देशहरूमा व्यावसायिक तालिम, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, प्राविधिक र इन्जिनियरिङ, वैज्ञानिक कार्यक्रम आदि विषयहरूमा उच्च शिक्षाको निम्ति भर्नाका लागि विकासशील देशहरू विशेषगरी अति कम विकसित देशहरू, विकासशील साना टापु राष्ट्रहरू र अफ्रिकी देशहरूलाई उपलब्ध भएका छात्रवृत्तिहरूको सङ्ख्या विश्वव्यापी रूपमा विस्तार गर्ने ।					
४.ख.१ क्षेत्रगत र अध्ययनको किसिम/प्रकारअनुसार छात्रवृत्तिको निम्ति प्रवाह भएको आधिकारिक विकास सहायताको आकार/मात्रा					
परिमाणात्मक लक्ष्य ४.ग : सन् २०३० सम्ममा विकासशील देशहरू विशेषगरी कम विकसित देशहरू र विकासोन्मुख साना टापु राष्ट्रहरूमा शिक्षक तालिमका निम्ति प्राप्त हुने अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगसमेत उपयोग गरी दक्ष/योग्य शिक्षकहरूको आपूर्ति बढाउने ।					
४.ग.१ न्यूनतम रूपमा सङ्गठित/व्यवस्थित शिक्षक तालिम प्राप्त गरेका प्राथमिक शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षकहरूको अनुपात (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
४.ग.२ न्यूनतम रूपमा सङ्गठित/व्यवस्थित (Organised) शिक्षक तालिम प्राप्त गरेका आधारभूत शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षकहरूको अनुपात (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	

दिगो विकास लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने तथा सबै महिला तथा किशोरीहरूलाई सशक्त बनाउने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ५.१ : सबै महिला र किशोरीहरूविरुद्ध जुनसुकै क्षेत्र र स्थानमा हुने सबै प्रकारका विभेदहरूलाई अन्त्य गर्ने ।					
५.१.१ समान कामका लागि ज्याला/पारिश्रमिकमा समानता (महिला र पुरुषबीच ज्यालाको अनुपात)	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	
५.१.२ लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क	ने.मा.वि.प्र.	२-३ वर्ष,	सं.रा.वि.का./रा.यो.आ.	१	
५.१.३ लैङ्गिक सशक्तीकरण मापन (सूचकाङ्क)	ने.मा.वि.प्र.	२-३ वर्ष,	सं.रा.वि.का./रा.यो.आ.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ५.२ : महिला तथा किशोरीहरूको बेचबिखन, यौन तथा अन्य प्रकारका शोषणलगायत सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा महिला र किशोरीहरूविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसालाई अन्त्य गर्ने ।					
५.२.१ जन्मदाको लैङ्गिक अनुपात (महिलाको पुरुष)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
५.२.२ स्वस्थ औषत आयुमा महिलाको पुरुषसँगको अनुपात	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	अनुमान
५.२.३ शारीरिक/यौनहिंसा अनुभव गरेका १५ देखि ४९ वर्षसम्मका महिलाहरूको (प्रतिशत)	ने.व.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
५.२.४ महिला तथा किशोरीहरूको बेचबिखन (सङ्ख्या)	अभिलेखहरू	वार्षिक	ने.स्वा.अ.प.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ५.३ : बालविवाह, कम उमेर र जबर्जस्ती विवाह र महिला जनेन्दीय अङ्गभङ्ग गर्नेजस्ता सबै घातक/हानीकारक व्यवहारहरू (Practices) को अन्त्य गर्ने ।					
५.३.१ विवाहित वा वैवाहिक मिलनमा रहेका १५ देखि १९ वर्ष उमेरका महिलाहरू (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
५.३.२ जीवन अवधिमा शारीरिक/यौनहिंसाबाट पीडित महिलाको प्रतिशत	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१४
५.३.३ छाउपडी र महिनावारीको लागि विभेद	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१४
५.३.४ गत १ महिनामा मनोवैज्ञानिक आक्रमण र शारीरिक दण्ड अनुभव गरेका १ देखि १४ वर्षसम्मका बालबालिकाहरूको प्रतिशत	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म.	१	२०१४
परिमाणात्मक लक्ष्य ५.४ : सार्वजनिक सेवाहरूको प्रावधान, पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षण नीतिहरूबाट पारिश्रमिक बेगरको हेरचाह र घरायसी कामलाई कदर गर्ने र राष्ट्रिय दृष्टिकोणले उपयुक्त देखिएका उपायहरू अपनाई परिवारभित्र सहजिम्मेवारीको प्रवर्धन गर्ने ।					
५.४.१ श्रमशक्तिमा महिला र पुरुषको सहभागिताको अनुपात	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	२००८-०९
५.४.२ महिलाले घरायसी काममा खर्चेको औषत समय/घण्टा	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	२००८-०९
५.४.३ अनौपचारिक बजारमा महिलालाई सामाजिक संरक्षणमा समेटिएको दायरा				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ५.५ : राजनीतिक, आर्थिक र सार्वजनिक जीवनको निर्णय-निर्माणको सबै तहहरूको नेतृत्वमा महिलाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता र समान अवसरहरूको सुनिश्चितता गर्ने ।					

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
५.५.१ महिलाहरूले राष्ट्रिय संसदमा ओगटेका पदहरूको (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	वार्षिक	सं.स./नि. आ.	१	
५.५.२ महिलाहरूले स्थानीय सरकारहरूमा ओगटेका पदहरूको (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	५ वर्ष	जि.स.स./नि.आ.	१	
५.५.३ महिलाहरूले प्रादेशिक संसदमा ओगटेका पदहरूको (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	५ वर्ष	प्र.का./नि.आ.	१	
५.५.४ निजी क्षेत्रको नीतिनिर्माण तहमा महिलाहरूको सहभागिता (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	वार्षिक	ने.उ.वा.म.	१	
५.५.५ सहकारी क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	वार्षिक	भू.व्य.स.ग.म.	१	
५.५.६ सार्वजनिक सेवाका नीतिनिर्माणका पदहरूमा रहेका महिला (कुल कर्मचारीहरूमध्ये महिलाको प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	स.मा.सा.प्र.म./लो.से.आ.	१	
५.५.७ व्यावसायिक र प्राविधिक कामदारहरूमा महिला-पुरुषको अनुपात (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	स.मा.सा.प्र.म./लो.से.आ.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य ५.६ : जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रोग्राम अफ एक्सन र बेइजिङ प्लेटफर्म फर एक्सन तथा तिनीहरूको समीक्षासम्बन्धी सम्मेलनहरूको दस्तावेजहरूमा सम्झौता भएअनुसार महिलाहरूको यौन, प्रजनन स्वास्थ्य र प्रजनन अधिकारहरूमा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

५.६.१ किशोरीहरू र महिलाहरूमा प्रजनन अधिकारहरूको बारेमा सजगता (प्रतिशत)	ने.व.सू.स., ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	के.त.वि., स्वा.ज.म.	४	अप्राप्त
५.६.२ गरिब, विभेद गरिएका र सामाजिक समूहहरूले यौनस्वास्थ्य हेरचाहमा पाएका विशेष सहयोग र सेवाका प्रावधानहरू (प्रतिशत)	स्वा.व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स्वा.ज.म.	४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य ५.क : राष्ट्रिय कानूनहरूबमोजिम महिलाहरूलाई आर्थिक साधनहरूमा समान अधिकार प्रदान गर्नुका साथै जमिन र अरु प्रकारका सम्पत्तिहरू, वित्तीय सेवाहरू, पैतृक र प्राकृतिक स्रोतसाधनहरूमा पहुँच प्रदान गर्न सुधारहरू गर्ने ।

५.क.१ लैङ्गिकउन्मुख बजेटको अनुपात (महिलाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा फाइदा पुग्ने) (प्रतिशत)	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
५.क.२ महिलाहरूको स्वामित्व भएका उद्यमहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	उ.वा.आ.म.	२	
५.क.३ महिलाहरूको सम्पत्तिमाथिको स्वामित्व (जमिन र घर)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य ५ ख: महिलाहरूलाई सशक्तीकरण गर्न समर्थ बनाउने सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिने ।

५ ख.१ १५ देखि ४९ वर्ष उमेर समूहका महिलामा आम सञ्चार माध्यमको जानकारी (प्रतिशत)	Stat. Year Book	२ वर्ष	के.त.वि.	१	
५ ख.२ १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका कम्प्युटर प्रयोग गर्ने महिलाको प्रतिशत	Stat. Year Book	२ वर्ष	के.त.वि.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
५ ख.३ १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका इन्टरनेट प्रयोग गर्ने महिलाको प्रतिशत	Stat. Year Book	२ वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ५ ग : सबै तहका महिला र किशोरीहरूको लैङ्गिक समानतालाई प्रवर्धन तथा सशक्त बनाउन सही एवं विवेकसम्मत नीतिहरू र कार्यान्वयनयोग्य कानून बनाउने तथा सुदृढ गर्ने ।					
५ ग.१ लैङ्गिक समानता र महिलाहरूको सशक्तीकरणको निम्ति सार्वजनिक बजेट विनियोजन गर्ने तथा सोको अनुगमन गर्ने प्रणालीहरू भएका देशहरूको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म.		

दिगो विकास लक्ष्य ६ : सबैको निम्ति खानेपानी तथा सरसफाईको उपलब्धताका साथै यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.१ : सन् २०३० सम्ममा सबैको निम्ति सुरक्षित र किफायती वा बेहोर्न सकिने खानेपानीको सर्वव्यापी र समानतामूलक पहुँच हासिल गर्ने ।					
६.१.१ पाइपबाट वितरण गरिएको पानीमा पहुँच भएका परिवार (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनगणना	वार्षिक, १० वर्ष	खा.म., के.त.वि.	१	
६.१.२ आधारभूत खानेपानी सेवामा पहुँच (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	खा.म.	१	
६.१.३ घरपरिवारले प्रयोग गर्ने खानेपानीमा ई-कोली जोखिमस्तर (प्रति १०० मिलिलिटरमा १ सी.एफ.यू.भन्दा बढी वा बराबर भएका परिवार (>_ 1 cfu/100ml) (प्रतिशत)	अध्ययन	तदर्थ रूपमा	खा.म.	१	
६.१.४ मुहान/स्रोतको पानीमा ई-कोली जोखिमस्तर प्रति १०० मिलिलिटरमा १ सी.एफ.यू.भन्दा बढी वा बराबर भएका परिवार (प्रतिशत)	अध्ययन	तदर्थ रूपमा	खा.म.	१	
६.१.५ सुरक्षित खानेपानी प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	अध्ययन	तदर्थ रूपमा	खा.म.	१	
६.१.६ Turbidity (Nephelometric turbidity unit - NTU) (%)	अध्ययन	तदर्थ रूपमा	खा.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.२ : सन् २०३० सम्ममा सरसफाई र स्वस्थ/आरोग्यपूर्ण अवस्था कायम गर्ने कुरामा सबैको निम्ति पर्याप्त र समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने साथै महिला एवम् किशोरीहरू र कमजोर/अरक्षित स्थितिहरूमा रहेका व्यक्तिहरूको आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिई खुला रूपमा दिसापिसाब गर्ने चलन वा बानीको अन्त्य गर्ने ।					
६.२.१ उन्नत/सुधारिएका सरसफाईसम्बन्धी सुविधाहरू प्रयोग गर्ने घरपरिवार जसले यस्ता सुविधाहरू अरूसँग साभेदारी गर्नुपर्दैन (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनगणना	वार्षिक, १० वर्ष	खा.म., के.त.वि.	२	
६.२.२ शौचालय प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनगणना	वार्षिक, १० वर्ष	खा.म., के.त.वि.	१	
६.२.३ खुला दिशामुक्त क्षेत्र घोषणा गरेका स्थानीय निकायहरू (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	खा.म.	१	
६.२.४ सरसफाई सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या (Coverage) (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	खा.म.	२	
६.२.५ ढल निकास प्रणाली/ उपयुक्त FSM मा शौचालय जोडिएका शहरी घरपरिवार (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनगणना	वार्षिक, १० वर्ष	खा.म./ के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.३ : सन् २०३० सम्ममा प्रदूषण घटाएर, पानीमा फोहोर फाल्ने कार्यको अन्त्य गरेर, हानीकारक फोहोरहरू तथा रसायनहरू र बस्तुहरूको विशर्जन कार्यलाई न्यूनीकरण गरेर, प्रशोधन नगरिएका फोहोरपानीको हिस्सा आधा घटाएर र खेर गएका बस्तुहरूको पुनर्प्रयोगको लागि प्रशोधन गरेर साथै सुरक्षित प्रयोग बढाएर खानेपानीको गुणस्तर सुधार गर्ने ।					
६.३.१ प्रशोधन नगरिएको घरेलु फोहोरपानीको अनुपात (प्रतिशत)	सर्वेक्षण	५ वर्ष	के.त.वि.	४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
६.३.२ प्रशोधन नगरिएको औद्योगिक फोहोरपानीको अनुपात (प्रतिशत)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
६.३.३ राम्रो परिवेशी (Ambient) गुणस्तरीय पानी भएका तालतलैया, सीमसार (Water bodies) आदिको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	खा.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.४: सन् २०३० सम्ममा पानी-प्रयोगको दक्षता/प्रभावकारितालाई सबै क्षेत्रहरूमा सारभूत रूपमा सुधार गर्ने, खानेपानीको अभावलाई सम्बोधन गर्नको लागि ताजा/स्वच्छ पानीको दिगो रूपमा दोहन गर्ने कार्यको सुनिश्चितता गर्ने र पानीको अभावबाट पीडितहरूको सङ्ख्या सारभूत रूपमा घटाउने ।					
६.४.१ पानी उपयोग गर्दा खेर फालिएको (प्रति व्यक्ति प्रतिदिन लिटरमा)	सर्वेक्षण	५ वर्ष	के.त.वि.	४	अप्राप्त
६.४.२ सिँचाई गर्दा खेर फालिएको पानी (जमिनमा नास भएको प्रतिशत)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ऊ.ज.सि.म.	४	अप्राप्त
६.४.३ स्वच्छ/ताजा पानीको उपलब्धता (प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन, लिटरमा)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ऊ.ज.सि.म.	४	अप्राप्त
६.४.४ खानेपानीको आपूर्तिभन्दा माग बढी भएको अवस्था: उपलब्ध ताजा/स्वच्छ पानीका स्रोतहरू (Resources) को अनुपातमा दोहोर्न गरिएको ताजापानी	सर्वेक्षण/ व्य.सू.प्र.	५ वर्ष, वार्षिक	के.त.वि.	४	अप्राप्त
६.४.५ राजश्व प्राप्त नहुने खानेपानी सेवाहरू	व्य.सू.प्र./ अध्ययन	वार्षिक	के.त.वि.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.५: सन् २०३० सम्ममा उपयुक्तताअनुसार सीमापार सहयोगलगायत सबै तहमा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने ।					
६.५.१ एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको कार्यान्वयनको सापेक्षिक मात्रा (Degree)(० - १००)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ऊ.ज.सि.म., खा.म.	४	अप्राप्त
६.५.२ जलस्रोतको सहयोगका निम्ति सञ्चालन गर्ने प्रवन्ध/व्यवस्था भएका सीमापार बेसीक्षेत्र (Basin area) को अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ऊ.ज.सि.म., खा.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.६: सन् २०२० सम्ममा पर्वतीय क्षेत्र, वन, सीमसार, नदी, भूमिगत जलभण्डार र तालहरूलगायत पानीसँग सम्बन्धित पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण र पुनर्स्थापन गर्ने ।					
६.६.१ समयसँगै खानेपानीसँग सम्बन्धित पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूमा भएको परिवर्तन	सर्वेक्षण		खा.म.	४	अप्राप्त
६.६.२ जमिनमुनिको पानीको उपयोग				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.क : सन् २०३० सम्ममा वर्षाको पानी सङ्कलन (Harvesting), खानेपानीबाट नून अलग गर्ने विलवीकरण, पानीको प्रयोगको दक्षता, फोहोरपानी प्रशोधन, पुनःप्रयोगका लागि प्रशोधन, पुनःप्रयोग प्रविधिहरूलगायत खानेपानी र सरसफाईसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू र कार्यक्रमहरूका लागि साथै विकासशील देशहरूको क्षमता विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहायता बिस्तार गर्ने ।					
परिमाणात्मक लक्ष्य ६.ख : पानी र सरसफाईसम्बन्धी व्यवस्थापनमा आवश्यक सुधार गर्न स्थानीय समुदायहरूको सहभागितालाई बढवा दिने साथै यसलाई सुदृढ गर्ने ।					

दिगो विकास लक्ष्य ७ : किकायती /बेहोर्न सकिने, ढरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ७.१ : सन् २०३० सम्ममा घान्न/किन्न सकिने, ढरपर्दो र आधुनिक ऊर्जा सुविधाहरूमा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
७.१.१ प्रतिव्यक्ति ऊर्जा (अन्तिम) उपभोग (गिगाजुल्स-Gigajoules)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनसङ्ख्या प्रक्षेपण	वार्षिक, १० वर्ष	ने.वि.प्रा., के.त.वि.	१	
७.१.२ विद्युत्मा पहुँच भएका जनसङ्ख्याको अनुपात	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
७.१.३ खाना पकाउनका निम्ति ऊर्जाको प्राथमिक स्रोतको रूपमा कोइला, दाउरा, गिट्ठालगायतका ठोस इन्धन प्रयोग गर्ने घरपरिवार (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
७.१.४ खाना पकाउन र तताउन एलपी ग्याँस प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	२०११
७.१.५ विद्युत् खपत/उपभोग (प्रतिव्यक्ति किलोवाट घण्टा)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, जनसङ्ख्या प्रक्षेपण	वार्षिक	ने.वि.प्रा., के.त.वि.	१	
७.२.१ कुल ऊर्जा खपतमा नवीकरणीय ऊर्जाको उपभोग (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	ने.वि.प्रा., वै.ऊ.प्र.के.	१	
७.२.२ जलविद्युत्को जडित क्षमता (मेगावाट)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	ने.वि.प्रा., वै.ऊ.प्र.के.	१	
७.२.१ सौर्य PVC मा ग्रीडको जोडाइ (मेगावाट)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	वै.ऊ.प्र.के.	१	
७.३.१ व्यापारिक ऊर्जा प्रयोग (प्रतियुनिट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (ToE!) लाख रुपियाँ)	प्रशासनिक तथ्याङ्क, राष्ट्रिय लेखा	वार्षिक	ने.वि.प्रा., के.त.वि.	१	
७.३.२ उद्योगहरूमा ऊर्जा दक्षता (प्रति १००० रुपियाँको उत्पादनमा मेगाजुल्स -MJ)				४	अप्राप्त
७.३.३ बत्ती बाल्ने दक्षता प्रणाली CFL (आवाशीय र व्यापारिक प्रयोजनमा), (%)				४	अप्राप्त
७.३.४ बत्ती बाल्ने दक्षता प्रणाली (light-emitting diodes) (आवाशीय र व्यापारिक प्रयोजनमा), (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
७.३.५ उच्च ऊर्जा दक्षता भएका उपकरणहरू (घरायसी र व्यापारिक प्रयोजनमा) (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
७.३.६ सार्वजनिक यातायात प्रणालीहरूमा विद्युत्बाट चल्ने सवारीसाधनहरू (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	या.व्य.वि.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ७ क : सन् २०३० सम्ममा नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा दक्षता, विकसित तथा बढी स्वच्छ जीवाश्म-इन्धन (Fossil-fuel) प्रविधिलगायतका स्वच्छ ऊर्जा अनुसन्धान र प्रविधिको पहुँचलाई सहजीकरण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।					
७ क १ हाइब्रिड प्रणालीहरूलगायत स्वच्छ ऊर्जा अनुसन्धान तथा विकास र नवीकरणीय ऊर्जाको उत्पादनमा सहयोग गर्न विकासशील देशहरूमा प्रवाह भएको अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय सहयोग	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., स्वा.ज.म., व.वा.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य ७ ख : सन् २०३० सम्ममा विकासशील देशहरू विशेषत अति कम विकसित देशहरू र विकासोन्मुख साना टापु राष्ट्रहरूका सबै बासिन्दाहरूलाई आधुनिक र दिगो ऊर्जा सेवाहरू उपलब्ध गराउनको निम्ति पूर्वाधारहरूको विस्तार गर्नुका साथै प्रविधिको स्तरोन्नति गर्ने ।					
७ ख १ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा ऊर्जा दक्षता वृद्धि गर्न गरिएको लगानी र दिगो विकास सेवाहरूसँग सम्बन्धित पूर्वाधार एवम् प्रविधिको लागि गरिएको वित्तीय हस्तान्तरणमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको मात्रा	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., स्वा.ज.म., व.वा.म.		

दिगो विकास लक्ष्य C: सबैका लागि, समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्धन गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.१ : राष्ट्रिय परिस्थितिहरूअनुरूप प्रतिव्यक्ति आर्थिक वृद्धिलाई कायम राख्ने र विशेषगरेर अति कम विकसित मुलुकहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिलाई कम्तीमा प्रतिवर्ष ७ प्रतिशत कायम राख्ने ।					
८.१.१ प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि (प्रतिशत)	राष्ट्रिय लेखा	वार्षिक	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.२ : उच्च मूल्य अभिवृद्धि (High value added) र श्रममूलक क्षेत्रहरूमा केन्द्रित गर्दै विविधीकरण, प्रविधिको स्तरोन्नति र नवप्रवर्तनको माध्यमबाट माथिल्लो स्तरको आर्थिक उत्पादकत्व हासिल गर्ने ।					
८.२.१ कृषि क्षेत्रको वृद्धि (%)	राष्ट्रिय लेखा	वार्षिक	के.त.वि.	१	
८.२.२ निर्माण क्षेत्रको वृद्धि (%)	राष्ट्रिय लेखा	वार्षिक	के.त.वि.	१	
८.२.३ प्रति रोजगार व्यक्तिको प्रतिशतमा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धि (प्रतिशत)	राष्ट्रिय लेखा, ने.श्र.श.स.	वार्षिक, ६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.३ : उत्पादनशील गतिविधिहरू, मर्यादित रोजगारी सिर्जना, उच्चमशीलता, सिर्जनशीलता र नवप्रवर्तनलाई सहयोग गर्ने खालका विकासमुखी नीतिहरू प्रवर्धन गर्ने र वित्तीय सेवाहरूमा पहुँचलागायत लघु, साना र मझौला उद्योगहरूको स्थापना (formalization) र वृद्धिलाई प्रोत्साहन गर्ने ।					
८.३.१ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा लघु, साना र मझौला उद्योगहरूको योगदान (प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	
८.३.२ गैह्रकृषि रोजगारीमा अनौपचारिक रोजगारीको अनुपात	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	
८.३.३ सहकारी/समुदायमा पहुँच (घरबाट ३० मिनेटभित्रको पैदलयात्रामा सहकारीमा पहुँच भएका परिवारको प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.४: विकसित देशहरूले नेतृत्व लिएको दिगो उपभोग र उत्पादनसम्बन्धी कार्यक्रमको दशवर्षे ढाँचा/खाकाअनुसार सन् २०३० सम्म उपभोग र उत्पादनमा विश्वव्यापी स्रोतसाधनहरूको दक्षतालाई अग्रगामी रूपमा सुधार गर्ने र आर्थिक वृद्धिलाई वातावरणीय हासबाट अलग/स्वतन्त्र राख्ने ।					
८.४.१ ठूला उद्योगहरूको कुल उत्पादनमा सामग्रीको गहनता (१०० मूल्यको वस्तु/सेवा उत्पादन गर्नका लागि प्रयोग भएको सामग्रीको मूल्य)	औ.ग. (CMEs)	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०११-१२
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.५: सन् २०३० सम्ममा युवा र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलागायत सबै महिला र पुरुषहरूको निम्ति पूर्ण एवम् उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित काम उपलब्ध गराउनुका साथै समान कामका लागि समान तलब प्रदान गर्ने लक्ष्य हासिल गर्ने ।					
८.५.१ पेसा, उमेर र अपाङ्गताअनुसार महिला र पुरुष कर्मचारी/कामदारहरूको घण्टाको औषत आमदानी	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	२००८-०९
८.५.२ बेरोजगारी दर (१५ वर्षदेखि ५९ वर्ष उमेरका) (प्रतिशत)	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	२००८-०९
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.६: सन् २०२० सम्ममा रोजगारी नपाएका, शिक्षा वा तालिम नलिएका युवाहरूको अनुपात सारभूत रूपमा घटाउने ।					

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
८.६.१ युवा अर्धवेरोजगारी दर (प्रतिशत)	ने.श्र.श.स.	८-१० वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.७ : निकृष्ट स्वरूपको बालश्रमको निषेध र अन्त्य गर्न, बाध्य पारेर गराइने श्रमको उन्मूलन गर्न र सन् २०२५ सम्ममा भर्ती र बालसैनिकको प्रयोगलगायतका सबै स्वरूपका बालश्रम अन्त्य गर्न प्रभावकारी उपायहरू तत्काल अपनाउने ।					
८.७.१ हानीकारक अवस्थाहरू भएको काम/स्थानहरूमा कार्यरत बालबालिका (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.८ : बसाइँ सरी रोजगारीमा लागेका श्रमिकहरू (Migrant workers) विशेष गरेर महिला श्रमिकहरू र खतरापूर्ण रोजगारीमा रहेका प्रवासी कामदारहरूलगायत सबै कामदारहरूको श्रमिक अधिकारहरूको रक्षा गर्ने साथै उनीहरूको लागि सुरक्षित एवम् भरपर्दो कार्यवातावरण प्रवर्धन गर्ने ।					
८.८.१ लिङ्ग र बसाइँ सरेको अवस्थाअनुसार घातक र गैह्रघातक पेशागत चोटपटक हुनेको सङ्ख्या	आर्थिक गणना	१० वर्ष	के.त.वि.	४	अप्राप्त
८.८.२ कुल रोजगारीमा गैह्रकानुनी रूपमा बसाइँ सरी रोजगारीमा लागेका श्रमिकहरूको प्रतिशत	व्य.सू.प्र.		श्र.रो.सा.सु.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.९: सन् २०३० सम्ममा दिगो पर्यटन जस्तै रोजगारी सिर्जना गर्दछ र स्थानीय संस्कृति र उत्पादनलाई प्रवर्धन गर्छ, त्यसलाई प्रवर्धन गर्न योजना/नीतिहरू निर्माण (Devise) गरी कार्यान्वयन गर्ने ।					
८.९.१ पर्यटक आगमन (सङ्ख्या १० लाखमा)	रेकर्डहरू	वार्षिक	स.प.ना.उ. म.	२	
८.९.२ पर्यटन क्षेत्रबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र वृद्धिदरमा पुगेको योगदान	सर्वेक्षण, Satellite A/c	तदर्थ रूपमा	के.त.वि.	२	
८.९.३ पर्यटन उद्योगहरूमा औषत वार्षिक रोजगारी सङ्ख्या (हजारमा)	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	के.त.वि., स.प.ना.उ. म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ८.१०: स्वदेशी वित्तीय संस्थाहरूको क्षमता सुदृढ गरी बैङ्किङ, बिमा र वित्तीय सेवाहरूमा सबैको पहुँच विस्तार गर्ने ।					
८.१०.१ जीवन बिमाले समेटेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	वार्षिक	वि.स.	१	
८.१०.२ प्रति १ लाख वयस्कहरूमा वाणिज्य बैंकहरूको शाखाहरूको सङ्ख्या	रेकर्डहरू	वार्षिक	ने.रा.बैं.	१	
८.१०.३ प्रति १ लाख वयस्कहरूमा एटीएम (सङ्ख्या)	रेकर्डहरू	वार्षिक	ने.रा.बैं.	१	
८.१०.४ बैंक वा अरु वित्तीय संस्थामा बैंकखाता भएका वा घुम्ती मुद्रा-सेवा प्राप्त गर्ने वयस्कहरूको अनुपात (१५ वर्ष र सोभन्दा माथि)	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	के.त.वि.	२	

दिगो विकास लक्ष्य ९ : समानुकूलित/बलियो पूर्वाधार निर्माण, समावेशी तथा दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्धन र नवप्रवर्तनलाई प्रेरित गर्ने ।

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ९.१: धान्न एवम् बेहोर्न सकिने र सबैका लागि समतामूलक पहुँच हुन सकोस् भन्ने कुरामा केन्द्रित रहेर आर्थिक विकास र मानवको सुख समृद्धिलाई सहयोग गर्ने क्षेत्रीय र सीमापार संरचनाहरूलगायत गुणस्तरीय, भरपदो, दिगो र समानुकूलित (Resilient) पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने ।					
९.१.१। सडक घनत्व (की.मी./वर्ग की.मी.)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	भौ.पू.या.म.	१	
९.१.२ पक्की/कालोपत्रे सडकको घनत्व (की.मी./वर्ग की.मी.)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	भौ.पू.या.म.	१	
९.१.३ यातायात (सडक) को प्रकारअनुसार यात्रुहरू (प्रतिशत)				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ९.२: समावेशी र दिगो रूपको औद्योगिक प्रवर्धन गर्ने र सन् २०३० सम्ममा राष्ट्रिय परिस्थितिअनुरूप रोजगारी र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको हिस्सा उल्लेखनीय रूपमा बढाउने साथै अति कम विकसित मुलुकहरूमा यसको हिस्सा दोब्बर पार्ने ।					
९.२.१ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको हिस्सा (प्रतिशत)	रा.ले.	वार्षिक	के.त.वि.	१	
९.२.२ औद्योगिक वस्तुहरूमा भएको मूल्य अभिवृद्धि (Value added) (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात र प्रतिव्यक्तिको रूपमा)	रा.ले.	वार्षिक	के.त.वि.	१	
९.२.३ कुल रोजगारीमा ठूला उद्योगहरूको रोजगारीको अनुपात	औ.ग., ने.श्र.शा.स.	५ वष, ६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ९.३ : आफ्नो क्षमताअनुसार लिन सकिने/बेहोर्न सकिने ऋण (Credit) र मूल्य-शृङ्खला एवम् बजारमा तिनीहरूको एकीकरणलगायत वित्तीय सेवाहरूमा विशेषगरेर विकासशील देशहरूका सानास्तरका उच्चमहरू र अन्य उच्चमहरूमा पहुँच बढाउने ।					
९.३.१ कुल औद्योगिक मूल्य अभिवृद्धिमा सानास्तरका उद्योगहरूको हिस्सा/अनुपात	आ.ग.	१० वर्ष	के.त.वि.	४	अप्राप्त
९.३.२ ऋण वा लाइन अफ क्रेडिट भएका सानास्तरका उद्योगहरूको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	ने.रा.बैं.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ९.४: सबै देशहरूको आ-आफ्नो क्षमताअनुसार सन् २०३० सम्ममा पूर्वाधारको स्तरोन्नति गर्ने र साधनहरूको प्रयोगमा बढेको दक्षता र स्वच्छ तथा वातावरणीय दृष्टिकोणले प्रभावकारी प्रविधिहरू र औद्योगिक प्रक्रियाहरूको अवलम्बन गर्दै उद्योगहरूलाई दिगो बनाउन रेट्रोफिट गर्ने ।					
९.४.१ औद्योगिक र निर्माण क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धिमा प्रतिव्यक्ति कार्बनडाइ अक्साइड(CO2)	सर्वेक्षण	५ वर्ष	के.त.वि.	४	आवश्यकता पहिचान
परिमाणात्मक लक्ष्य ९.५: सन् २०३० सम्ममा नव प्रवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्ने, प्रति १० लाख जनसङ्ख्यामा अनुसन्धान र विकास कामदारहरूको सङ्ख्या ७५ प्रतिशत वृद्धि गर्ने र सार्वजनिक-निजी अनुसन्धान र विकास खर्च बढाउनेलगायतका वैज्ञानिक अनुसन्धानलाई बढवा दिने, सबै देशहरू खासगरी विकासशील देशहरूको औद्योगिक क्षेत्रमा प्रविधिको स्तरोन्नति गर्ने ।					
९.५.१ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा अनुसन्धान र विकास खर्च	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
९.५.२ प्रति १० लाख बासिन्दाहरूमा अनुसन्धानकर्ताहरू (पूर्णकालीन)				४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
९.५.३ कुल भर्नामा विज्ञान र प्रविधि विषयको भर्नाको अनुपात (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.		
९.५.४ दर्ता गरिएका पेटेन्टहरू (Patents) को सङ्ख्या	रेकर्डहरू	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	१	
९.५.५ मोबाइल नेटवर्कद्वारा समेटिएका जनसङ्ख्याको हिस्सा/अनुपात (प्रविधिअनुसार)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	
९.५.६ दूरसञ्चार घनत्व (जनसङ्ख्याको प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	

दिगो विकास लक्ष्य १० : देशभित्रै तथा देशहरूबीचको असमानता हटाउने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.१ : सन् २०३० सम्ममा आयको दृष्टिकोणले तल रहेको ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको आयको वृद्धि राष्ट्रिय औसतभन्दा बढीले अग्रगामी रूपमा हासिल गरी त्यसलाई कायम गरिराख्ने ।					
१०.१.१ उपभोग/खपतमा असमानता (जिनी कोफिसियन्टद्वारा मापन गरिएको)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१०.१.२ आयमा असमानता (जिनी कोफिसियन्टद्वारा मापन गरिएको)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१०.१.३ कुल उपभोगमा तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको हिस्सा(प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१०.१.४ कुल आयमा तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको हिस्सा (प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१०-११
१०.१.५ PALMA सूचकाङ्क अनुपात				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.२ : उमेर, लिङ्ग, अपाङ्गता, जात, जाति, उद्गम, धर्म वा आर्थिक वा अन्य अवस्था/हैसियत जे भए पनि सबै जनताको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समावेशितालाई सशक्त बनाउने र प्रवर्धन गर्ने ।					
१०.२.१ सामाजिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क	ने.मा.वि.प्र.	२-३ वर्ष,	रा.यो.आ., सं.रा.वि.का.	२	२००४
१०.२.२ आर्थिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क	ने.मा.वि.प्र.	२-३ वर्ष,	रा.यो.आ., सं.रा.वि.का.	२	२००४
१०.२.३ राजनीतिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क	ने.मा.वि.प्र.	२-३ वर्ष,	रा.यो.आ., सं.रा.वि.का.	२	२००४
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.३ : समान अवसरको सुनिश्चितता गर्ने र विभेदकारी कानूनहरू, नीतिहरू र व्यवहारहरू हटाई यीसँग सम्बन्धित उपयुक्त कानूनहरू, नीतिहरू र कार्यहरूको प्रवर्धन गरी प्रतिफल/असर (Outcome) का असमानताहरूलाई घटाउने ।					
१०.३.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानूनहरूले निषेध गरेका विभेदहरूलाई आधार मानी विगत १२ महिनाहरूमा विभेदमा परेको वा सताइएको महसुस गरी सोबारेमा जानकारी दिने जनसङ्ख्याको अनुपात	ने.ज.स्वा.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	
१०.३.२ प्राथमिक विद्यालय समयमै पूरा गरेका (सबैभन्दा धनी र सबैभन्दा गरिव पञ्चमकवीचको अनुपात)	ने.ज.स्वा.स., ने.जी.स.	५ वर्ष	शि.वि.प्र.म., के.त.वि.	१	
१०.३.३ पुइकोपना नभएका बालबालिकाहरू (सबैभन्दा धनी र सबैभन्दा गरिव पञ्चमकको अनुपात)	ने.ज.स्वा.स., ने.जी.स.	५ वर्ष	स्वा.ज.म., के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.४ : नीतिहरू विशेषगरेर वित्तीय, ज्याला र सामाजिक सुरक्षा नीतिहरू अङ्गीकार/ग्रहण गर्ने ।					
१०.४.१ उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क र ज्याला सूचकाङ्कको अनुपात (Ratio)	घ.व.स.	५-७ वर्ष	ने.रा.वै.	१	२०१४/१५
१०.४.२ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा श्रमिकको हिस्सा (ज्याला/पारिश्रमिक र सामाजिक सुरक्षा अनुदान)	रा.ले., ने.श्र.श.स. र बजेट	वार्षिक, ५-७ वर्ष	के.त.वि., अ.म.	२	छुट्टै विश्लेषण आवश्यक
१०.४.३ सामाजिक सुरक्षा अनुदान प्राप्त गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.५: विश्व वित्तीय बजारहरू र संस्थाहरूको नियम र अनुगमनलाई सुधार गर्ने र यस्ता नियमहरूको कार्यान्वयनलाई सुदृढ तुल्याउने ।					
१०.५.१ लघुवित्तद्वारा समेटिएका खेती गर्ने परिवारहरूको अनुपात (प्रतिशत)	सर्वेक्षण प्रतिवेदनहरू	तदर्थ रूपमा	ने.रा.बैं.	२	
१०.५.२ वित्तीय जोखिम सूचकाङ्क	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	ने.रा.बैं.	१	
१०.५.३ विश्वस्तर प्रतिस्पर्धी सूचकाङ्क (अङ्क)	The Global Competitiveness Report	तदर्थ रूपमा	World Economic Forum	१	२०१६-१७
१०.५.४ व्यवसाय गर्ने (Doing business) सूचकाङ्क (देशको स्तरमापन)	विश्व बैंकका प्रतिवेदनहरू	तदर्थ रूपमा	विश्व बैंक समूह	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.६: बढी प्रभावकारी, विश्वसनीय, उत्तरदायी र वैधानिक संस्थाहरू बनाउन (Deliver) को लागि विश्वव्यापी अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक र वित्तीय संस्थाहरूको नीतिनिर्माणमा विकासशील देशहरूको सुदृढ प्रतिनिधित्व र आवाज सुनिश्चित गर्ने ।					
१०.६.१ अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ सङ्गठनहरूमा विकासशील देशहरूको सदस्यहरूको अनुपात र मतदानको अधिकार	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., प.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.७ : योजनाबद्ध र उपयुक्त ढङ्गले व्यवस्था गरिएका बसाइँसराइसम्बन्धी नीतिहरूसमेतको कार्यान्वयनद्वारा मानिसहरूको व्यवस्थित, सुरक्षित, नियमित र जिम्मेवारपूर्ण बसाइँसराइ र आगमनलाई सहज तुल्याउने ।					
१०.७.१ आप्रवासीले बसाइँसराइपूर्व पूर्ण अभिमुखीकरण प्राप्त गरेको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	श्र.रो.सा.सु.म.		
१०.७.२ आप्रवासी श्रमिकले नियुक्तिको लागत बेहोरेको (मलेशिया, द. कोरिया र मध्यपूर्व (अमेरिकी डलरमा)	व्य.सू.प्र.	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १०.क : विश्व व्यापार सङ्गठनसँग भएका सम्झौताहरूअनुसार विकासशील देशहरू विशेषतः अति कम विकसित राष्ट्रहरूको निम्ति विशेष र फरकफरक ढङ्गले (Differential) भिन्नतामा आधारित व्यवहार गर्ने सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्ने ।					
१०.क.१ अति कम विकसित देशहरू र विकासशील देशहरूबाट शून्य भन्सारदरमा आयात गर्न लागू गरिएका (Tarriff lines) वस्तुहरूको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	उ.वा.आ.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य १० ख : सहयोगको बढी आवश्यकता पर्ने देशहरू खासगरी अति कम विकसित देशहरू, अफ्रिकी मुलुकहरू, सामुन्द्रिक साना टापु राज्यहरू र भूपरिवेष्टित विकासशील देशहरूमा राष्ट्रिय योजनाहरू तथा कार्यक्रमहरूअनुसार प्रवाह हुने आधिकारिक विकास सहायता र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलगायतका वित्तीय सहयोगलाई प्रोत्साहित गर्ने ।					
१० ख.१ विकासको निम्ति कुल स्रोतहरूको प्रवाहहरू प्राप्त गर्ने देशहरू, दाता देशहरू र प्रवाहको प्रकारअनुसार (उदाहरणको लागि- आधिकारिक विकास सहायता, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र अरु प्रकारका प्रवाहहरू)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., उ.वा.आ.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य १० ग: सन् २०३० सम्ममा विदेशी कामदारको विप्रेषणसम्बन्धी कारोबार लागतहरू ३ प्रतिशतभन्दा तल घटाउने र ५ प्रतिशतभन्दा बढी लागतहरू भएका विप्रेषण करिडोरहरू (Corridors) लाई हटाउने ।					
१० ग.१ पठाइएको विप्रेषण रकमको अनुपातमा विप्रेषण लागतहरू (प्रतिशत)	रेकर्डहरू	वार्षिक	ने.रा.बैं.	१	

दिगो विकास लक्ष्य ११ : शहर एवम् मानवबस्तीहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, सबल/समानुकूलित र दिगो बनाउने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.१ : सन् २०३० सम्ममा सुरक्षित र क्षमताले धान्न सक्ने घर र आधारभूत सेवाहरूमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र गरिब-बस्तीहरू/भुपडपट्टीहरू (Slums) लाई स्तरोन्नति गर्ने ।					
११.१.१ गरिब-बस्तीहरू/भुपडपट्टीहरू र अवैध जमिनमा बसोबास गर्ने (Squatters) जनसङ्ख्या (सङ्ख्या हजारमा)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
११.१.२ खर/परा/पातले छाएको परिवार एकाइ (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	
११.१.३ सुरक्षित घरहरूमा बसोबास गर्ने परिवार (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.२ : सन् २०३० सम्ममा जोखिमपूर्ण (Vulnerable) अवस्थाहरूमा रहेका व्यक्तिहरू, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र प्रौढहरूको आवश्यकताहरूलाई विशेष ध्यान दिँदै सडक सुरक्षामा सुधार र त्यसमा पनि विशेषगरी सार्वजनिक यातायातको विस्तारद्वारा सबैका लागि सुरक्षित, क्षमताले धान्न सक्ने, पहुँचयोग्य र दिगो यातायात प्रणालीहरूमा यस्ता व्यक्तिहरूलाई पहुँच दिने ।					
११.२.१ सुरक्षित सडकको उपलब्धता (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
११.२.२ सुरक्षित सार्वजनिक यातायातको उपलब्धता (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
११.२.३ घरबाट ३० मिनेटको पैदलयात्रामा पक्की सडकको पहुँच भएका जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.३: सन् २०३० सम्ममा सबै देशहरूमा समावेशी तथा दिगो शहरीकरणलाई साथै सहभागितामूलक, एकीकृत र दिगो मानवबस्ती योजना तथा व्यवस्थापनलाई बढवा दिने ।					
११.३.१ योजनाबद्ध नयाँ शहरहरू (सङ्ख्या)	योजना दस्तावेज	३-५ वर्ष	रा.यो.आ.	१	
११.३.२ पाँच जना र सोभन्दाबढी व्यक्तिहरू बसोबास गर्ने परिवारहरू (प्रतिशत)	जनगणना	१० वर्ष	के.त.वि.	१	
११.३.३ नियमित तवरले र प्रजातान्त्रिक ढङ्गले सञ्चालन हुने शहरी योजनामा नागरिक समाजको प्रत्यक्ष सहभागितासम्बन्धी संरचनाहरू (Structure) भएका शहरहरू	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स.वि.म.	४	अप्राप्त
११.३.४ भूमि उपयोग दर र जनसङ्ख्या वृद्धिको अनुपात	प्रशासनिक तथ्याङ्क	तदर्थ रूपमा	नेपाल सरकार	३	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.४: विश्वका सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाहरूलाई संरक्षण तथा सुरक्षण दिने प्रयास/प्रयत्नहरूलाई सुदृढ/प्रभावकारी बनाउने ।					
११.४.१ प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका निमित्त विनियोजित बजेट (प्रतिशत)	नेपाल सरकारको बजेट	वार्षिक	अ.म.	१	
११.४.२ भूकम्पबाट प्रभावित प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको कुल सङ्ख्या	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.५: सन् २०३० सम्ममा मृत्यु हुने र प्रभावित हुने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या उल्लेखनीय रूपमा घटाउने साथै गरिब र अरक्षित अवस्थाहरूमा रहेका मानिसहरूको संरक्षणमा केन्द्रित भएर पानीजन्यलगायतका विपद्हरूको कारण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हुने आर्थिक हानीनोक्सानीहरूलाई कम गर्ने ।					
११.५.१ भूकम्पबाट क्षति भएको घरहरू (हजारमा)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.२ भूकम्पबाट आंशिक रूपमा क्षति भएको घरहरू (हजारमा)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.३ भूकम्पबाट क्षति भएका स्वास्थ्य सुविधाहरू (हजारमा)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.४ भूकम्पबाट आंशिक रूपमा क्षति भएको स्वास्थ्य सुविधाहरू (हजारमा)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.५ भूकम्पबाट केन्द्रीय, जिल्ला, नगरपालिका, गाउँका संरचना पूर्ण वा आंशिक क्षति भएका (सङ्ख्या)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.६ भूकम्पसम्बन्धी विपद्का कारण मृत्यु (सङ्ख्या)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.७ अन्य प्राकृतिक विपद्का कारण मृत्यु (सङ्ख्या)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.८ भूकम्प विपद्का कारण चोटपटक (सङ्ख्या)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
११.५.९ अन्य विपद्का कारण चोटपटक (सङ्ख्या)	वि.प.आ.मू. प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.६: सन् २०३० सम्ममा वायुको गुणस्तर र नगरस्तरीय तथा अन्य फोहोरमैला व्यवस्थापनलाई विशेष ध्यान दिई शहरहरूको प्रतिकूल प्रतिव्यक्ति वातावरणीय प्रभावलाई घटाउने ।					
११.६.१ अलगअलग कणको रूपमा रहेका द्रव्य/ठोस पदार्थहरूको मात्रा दर्शाउने सस्पेन्सन पार्टिकुलेट (Suspension particulates) को गाढापन (Concentration) ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, २४ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
११.६.२ वायुमण्डलमा धूलोका कणहरूको गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, २४ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
११.६.३ पीएम २.५ को गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, २४ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	रा.यो.आ.	२	
११.६.४ सल्फर डाइअक्साइडको गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, २४ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
११.६.५ नाइट्रोजन डाइअक्साइडको गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, २४ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
११.६.६ कार्बन मोनोअक्साइडको गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, ८ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
११.६.७ जस्ता (Lead) को गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, १२ महिनाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
११.६.८ ओजोन (Ozone) को गाढापन ($\mu\text{g}/\text{m}^3$, ८ घण्टाको औषत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
११.६.९ नगरपालिकाबाट ढल निकास सुविधा प्रदान (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
११.६.१० निजी अस्पतालबाट फोहरमैला छुट्याउने गरेको (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.७ : सन् २०३० सम्ममा विशेषगरेर महिला र बालबालिका, प्रौढ व्यक्तिहरू र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सुरक्षित, समावेशी, पहुँचयोग्य र हरित सार्वजनिक स्थलहरूमा सर्वव्यापी पहुँच प्रदान गर्ने ।					
११.७.१ शहरी घरपरिवारमा खुला ठाउँको अनुपात	सर्वेक्षण, व्य.सू.प्र.	वार्षिक, ५ वर्ष	स.वि.म.	४	अप्राप्त
११.७.२ शहरमा खुला ठाउँको अनुपात	सर्वेक्षण, व्य.सू.प्र.	वार्षिक, ५ वर्ष	स.वि.म.	४	अप्राप्त
११.७.३ विगत १२ महिनामा शारीरिक वा यौन दुर्व्यवहार गरिएका/भएका महिलाहरूको अनुपात (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	नेपाल प्रहरी	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.क: शहरी, शहरोन्मुख र ग्रामीण क्षेत्रहरूबीचको सकारात्मक आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय सम्पर्कहरूलाई राष्ट्रिय र क्षेत्रीय/प्रादेशिक विकास योजनाको सुदृढीकरणद्वारा सहयोग गर्ने ।					
११.क.१ जनसङ्ख्याको प्रक्षेपणहरू र स्रोतसाधनहरूको आवश्यकताहरूलाई एकीकरण गरेर शहरी र प्रादेशिक विकास योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने शहरहरूमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको शहरको आकारअनुसारको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स.वि.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.ख: सन् २०२० सम्ममा समावेशी, साधनको दक्षता, वातावरण परिवर्तनलाई न्यूनीकरणका साथै अनुकूलन गर्ने, विपद्हरूप्रति समानुकूलन भएका तथा यससम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने शहरहरू एवम् मानव बस्तीहरूको सङ्ख्या वृद्धि गर्ने र हुनगइरहेको ह्युगो फ्रेमवर्कअनुरूप सबै तहहरूमा सम्बन्धित सबै पक्षहरूलाई समेट्ने (Holistic) विपद् जोखिम व्यवस्थापन विकास गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने र नीतिहरू तथा योजनाहरू बनाउने ।					
११.ख.१ विपद् जोखिम घटाउने सेन्डल फ्रेमवर्क (सन् २०१५-२०३०) अनुरूप राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरू तयार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	गृ.म.		
११.ख.२ राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूअनुरूप स्थानीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरू बनाई कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय सरकारको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	स.मा.सा.प्र.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य ११.ग : स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गरी दिगो र समानुकूलित/उत्थानशील (Resilient) भवनहरू निर्माण गर्नका लागि अति कम विकसित देशहरूलाई वित्तीय र प्राविधिकलगायतको सहयोग गर्ने ।					
११.ग.१ अति कम विकसित मुलुकहरूलाई स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गरी दिगो, समानुकूलित र स्रोतको उपयोगमा दक्षता भएका भवनहरूको निर्माण र रेट्रोफिटिङ गर्न प्रदान गरिएको वित्तीय सहायताको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., गृ.म.		

दिगो विकास लक्ष्य १२: दिगो उपभोग तथा उत्पादन ढाँचाहरू सुनिश्चित गर्ने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.१: विकासोन्मुख देशहरूको विकासलाई दृष्टिगत गर्दै सबै देशहरूले दिगो उपभोग र उत्पादन कार्यक्रमहरूको १० वर्षे संरचना/खाका (Framework) कार्यान्वयन गर्ने साथै यस कार्यमा विकसित देशहरूले नेतृत्व लिने ।					
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.२ : प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्दै यिनीहरूको प्रयोग प्रभावकारी रूपमा गर्ने ।					
१२.२.१ प्रयोग गरिएको जलस्रोतसँग कुल जलस्रोतहरूको अनुपात (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	ऊ.ज.सि.म. / रा.यो.आ.	२	
१२.२.२ जीवाश्म इन्धन (Fossil fuel) ऊर्जाको खपत (कुल ऊर्जाको प्रतिशत)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
१२.२.३ वन क्षेत्रले वायुमण्डलबाट शोषण गरेर लिएको कुल कार्बन (Carbon sink)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म. / रा.यो.आ.	२	
१२.२.४ कृषि उत्पादनको निम्ति जमिनको प्रयोग (खेती गरिएको जमिनको प्रतिशतको रूपमा खाद्यान्न)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	कृ.प.वि.म. / रा.यो.आ.	२	
१२.२.५ माटोको जैविक (Organic) पदार्थ (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	कृ.प.वि.म. / रा.यो.आ.	२	
१२.२.६ प्रतिव्यक्ति काठको प्रयोग (क्युबिक मिटर)	ने.जी.स.	६-८ वर्ष	के.त.वि.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.३: खुद्रा र उपभोक्ताहरूको तहमा हुने प्रतिव्यक्ति विश्व खाद्यवस्तुको दुरुपयोग/व्यर्थ प्रयोगलाई सन् २०३० सम्ममा आधा घटाउने र बाली भित्र्याइसकेपछि हुने क्षतिलगायत उत्पादन र आपूर्ति शृङ्खलामा हुने खाद्यान्नको क्षतिलाई घटाउने ।					
१२.३.१ उपभोक्ता तहमा खाद्य अपव्यय/व्यर्थप्रयोग दर (प्रतिव्यक्ति अपव्यय)	-	-	-	४	अप्राप्त
१२.३.२ बाली भित्र्याइसकेपछि हुने क्षति (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	तदर्थ रूपमा	ने.कृ.अ.प.	१	
१२.३.३ खाद्य क्षति/नोक्सानी सूचकाङ्क (आपूर्तिको प्रतिशत, खाद्यान्न)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	तदर्थ रूपमा	ने.कृ.अ.प.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.४: सम्झौता गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय फ्रेमवर्कहरूअनुरूप रसायनिक पदार्थहरू र सबै फोहोरमैलाहरूको जीवनचक्रभरि वातावरणीय दृष्टिकोणले प्रभावकारी ढङ्गले व्यवस्थापन गर्ने साथै मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा पर्ने यिनीहरूको प्रतिकूल प्रभावलाई न्यून पार्नका लागि वायु, जल र माटोमा गरिने यस्ता वस्तुहरूको विसर्जनलाई उल्लेख्य रूपमा घटाउने ।					
१२.४.१ प्लाष्टिकको प्रयोग (प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन, ग्राममा)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म.	४	अप्राप्त
१२.४.२ औद्योगिक तरल फोहोरमैलाको विसर्जन	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
१२.४.३ औद्योगिक ठोस फोहोरमैलाको विसर्जन	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.५: सन् २०३० सम्ममा फोहोरमैलाको उत्पादनलाई निषेध/रोकथाम तथा न्यूनीकरण गरेर साथै खेर गएका वस्तुहरूलाई पुनः प्रशोधनका साथै पुनः प्रयोग गरेर सारभूत रूपमा घटाउने ।					
१२.५ क. कच्चा पदार्थहरूको प्रशोधन गरी तयारी वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरूमा प्लाष्टिकको पुनः प्रशोधन (उद्योगहरूको प्रतिशत)	औ.ग.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१९-१२

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१२.५ ख. उत्पादनमूलका उद्योगहरूमा सिसा र धातुजन्य वस्तुहरू (Products) को पुनः प्रयोग (उद्योगहरूको प्रतिशत)	औ.ग.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०११-१२
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.६ : कम्पनीहरू विशेषगरी ठूला र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूलाई दिगो अभ्यासहरू/पद्धतिहरू (Practices) अवलम्बन गर्न र आफ्ना रिपोर्टिङ प्रतिवेदनहरूमा दिगोपनासम्बन्धी सूचनाहरू समावेश गर्न प्रेरित गर्ने ।					
१२.६.१ ठूला र अन्तरदेशीय कम्पनीहरूले दिगोपना अभ्यास अपनाउने (सङ्ख्या)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.७: दिगो प्रकृतिका सार्वजनिक खरिद प्रणाली/पद्धतिहरूलाई राष्ट्रिय नीतिहरू र प्राथमिकताहरूअनुरूप प्रवर्धन गर्ने ।					
१२.७.क दिगो प्रकृतिका सार्वजनिक खरिद नीतिहरू र कार्ययोजनाहरू लागू गर्ने देशहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	प्र.म.प.का., अ.म.	-	
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.८: सन् २०३० सम्ममा जुनसुकै स्थानमा रहेका व्यक्तिहरूसँग दिगो विकास र प्रकृतिसँग तालमेल/सङ्गति भएको जीवनपद्धतिका सान्दर्भिक सूचनाहरू रहेको साथै सचेतना भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने ।					
१२.८.१ (क) राष्ट्रिय शिक्षा नीतिहरू (ख) पाठ्यक्रम, (ग) शिक्षक शिक्षा र (घ) विद्यार्थीको मूल्याङ्कनमा (अ) विश्व नागरिकता शिक्षा र (आ) दिगो विकासको निमित्त शिक्षा (वातावरण परिवर्तनलगायत) विषयहरूको मूलप्रवाहीकरणको अवस्था/हद	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	शि.वि.प्र.म., व.वा.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १२ क : विकासशील देशहरूलाई खपत र उत्पादनका बढी दिगो ढाँचाहरू (Patterns) तर्फ अग्रसर हुनका लागि आवश्यक पर्ने वैज्ञानिक क्षमता अभिवृद्धिका निमित्त सहयोग गर्ने ।					
१२ क.१ दिगो उपभोग तथा उत्पादन र वातावरणीय दृष्टिकोणले प्रभावकारी प्रविधिहरूको अनुसन्धान र विकास गर्न विकासोन्मुख देशहरूलाई प्रदान गरिएको सहयोगको रकम/मात्रा	-	-	-	-	
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.ख : रोजगारीहरू सिर्जना गर्ने र स्थानीय संस्कृति र उत्पादनहरूलाई प्रवर्धन गर्ने खालको दिगो पर्यटनको निमित्त सहयोग पुऱ्याउने दिगो विकासका सकारात्मक असरहरूलाई अनुगमन गर्नको लागि औजारहरू (Tools) को विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने ।					
१२.ख.१ दिगो पर्यटन रणनीतिहरू वा नीतिहरू र स्वीकार गरिएका अनुगमन र मूल्याङ्कनका औजारहरूसहित कार्यान्वयन गरिएका कार्ययोजनाहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	सं.प.ना.उ.म.	-	
परिमाणात्मक लक्ष्य १२.ग: जीवाश्म-इन्धनमा दिइँदै आएको अनुदान/आर्थिक सहायता (Subsidies) लाई बिस्तारै हटाउँदै लैजाने साथै यससँग सम्बन्धित करहरूको पुनर्संरचना गर्दै राष्ट्रिय परिस्थितिअनुरूप बजारका विचलनहरू (Distortions) हटाई विकासशील देशहरूको खास आवश्यकताहरू र अवस्थाहरूलाई ध्यानमा राख्दै यस्ता इन्धनबाट वातावरणमा पर्ने असरहरूलाई साथै गरिब एवम् प्रभावित समुदायहरूको विकासमा पर्ने सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई घटाउन फजुल खर्चसमेत बढाउने जीवाश्म-इन्धनको खपतलाई कम गर्दै लाने ।					
१२.ग १ LPG अनुदान अन्त्य गर्ने (लागत मूल्यको प्रतिशतमा)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म., उ.वा.आ.म.	-	अप्राप्त

दिगो विकास लक्ष्य १३: जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभावहरूसँग जुध्न (Combat) तत्काल कार्य अघि बढाउने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १३.१ : सबै देशहरूमा जलवायुसँग सम्बन्धित घातक/हानीकारक कुराहरूको साथै प्राकृतिक विपद्हरूको सामना गर्न समानुकूलित/उत्थानशील (Resilient) र अनुकूलन क्षमतालाई सुदृढ गर्ने ।					
१३.१.१ वार्षिक कार्बन डाइअक्साईड CO2 उत्सर्जन (मे. टन प्रतिव्यक्ति)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.२ ओजोन (Ozone) क्षयीकरण पदार्थ (t) उपभोग	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.३ यातायात क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (प्रतिशत)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.४ औद्योगिक क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (प्रतिशत)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.५ वाणिज्य क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (प्रतिशत)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.६ कृषि क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (CH4)(Gg)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.७ कृषि क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (N2O)(Gg)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.८ कृषि क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (CO2)(Gg)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.९ औद्योगिक क्षेत्र (सिमेन्ट र चुनबाट) हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (CO2)(Gg)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१३.१.१० ऊर्जा (उद्योग, यातायात र अन्य) क्षेत्रबाट हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन (CO2)(Gg)	रा.अ.का.यो.प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १३.२: जलवायु परिवर्तनका उपायहरूलाई राष्ट्रिय नीतिहरू, रणनीतिहरू र योजनामा एकीकृत गर्ने ।					
१३.२.१ स्थानीय अनुकूलन (Adaptation) योजना तर्जुमा (गाउँ परिषद्हरूको सङ्ख्या)	गाउँपालिकाको प्रोफाइल	वार्षिक	गाउँ परिषद्	४	प्रस्तावित
१३.२.२ समुदाय तहमा अनुकूलन योजना	गाउँपालिकाको प्रोफाइल	वार्षिक	गाउँ परिषद्	४	प्रस्तावित
१३.२.३ अनुकूलन योजनाको कार्यान्वयन	गाउँपालिकाको प्रोफाइल	वार्षिक	गाउँ परिषद्	४	प्रस्तावित
१३.२.४ जलवायुको दृष्टिकोणले व्यवस्थित गाउँहरू (Smart villages)	गाउँपालिकाको प्रोफाइल	वार्षिक	गाउँ परिषद्	४	प्रस्तावित
१३.२.५ जलवायुको दृष्टिकोणले व्यवस्थित खेतीप्रणाल (Farming)	गाउँपालिकाको प्रोफाइल	वार्षिक	गाउँ परिषद्	४	प्रस्तावित
परिमाणात्मक लक्ष्य १३.३ : जलवायु परिवर्तनलाई कम गर्न, अनुकूलन गर्न, असर घटाउन र पूर्वसावधानी गराउन शिक्षा, सचेतना र मानवीय तथा संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने ।					

परिमाण्णात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१३.३.१ जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी शिक्षालाई समावेश गरेका विद्यालयहरूको अनुपात (प्रतिशत)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	शि.वि.प्र.म.	४	प्रस्तावित
१३.३.२ जलवायु परिवर्तनका असरलाई कम गर्ने कार्यमा तालिम प्राप्त व्यक्तिहरूको सङ्ख्या (पूर्वचेतावनी, इत्यादि)	-	-	-	४	प्रस्तावित
१३.३.३ जलवायु परिवर्तन अनुकूलनमा तालिम प्राप्त व्यक्तिहरू (स्थानीय योजनाकारहरू) को सङ्ख्या	प्रतिवेदन	वार्षिक	जि.स.स.का.	४	प्रस्तावित
परिमाण्णात्मक लक्ष्य १३.क : जलवायु परिवर्तनका असर कम गर्न तथा कार्यान्वयनमा पारदर्शिता ल्याउनको लागि विकासशील देशहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सन् २०२० सम्ममा संयुक्त रूपमा वार्षिक १ खर्ब डलर परिचालन गर्ने र हरित जलवायु कोष (ग्रीन क्लाइमेट फण्ड) लाई पुँजीकरणको माध्यमबाट जति सक्दो चाँडो पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउनेसम्बन्धमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घ फ्रेमवर्क सम्मेलनमा विकसित देशहरूद्वारा गरिएको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्ने ।					
१३.क.१ एक खर्ब डलरको प्रतिबद्धताप्रति उत्तरदायी हुँदै सन् २०२० र २०२५ बीचमा प्रतिवर्ष परिचालन गरिएको अमेरिकी डलरको मात्रा	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म.		
परिमाण्णात्मक लक्ष्य १३.ख : अति कम विकसित देशहरूमा महिला, युवा र स्थानीय एवम् सीमान्तकृत समुदायहरूमा केन्द्रित हुने लगायतका जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित प्रभावकारी योजनाहरू र व्यवस्थापनको लागि क्षमता बढाउने संयन्त्रहरू प्रवर्धन गर्ने ।					
१३.ख.१ महिला, युवा, स्थानीय एवम् सीमान्तकृत समुदायहरूमा केन्द्रित हुने जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी प्रभावकारी योजना र सोको व्यवस्थापकीय क्षमता बढाउनको निम्ति आवश्यक पर्ने संयन्त्रहरूको लागि विशिष्टीकृत सहयोगका साथै वित्तीय, प्रविधि र क्षमता अभिवृद्धिलगायतका सहयोगहरू प्राप्त गर्ने अति कम विकसित देशहरू र विकासोन्मुख सान टापु राष्ट्रहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म.		

दिगो विकास लक्ष्य १५ : भूसतही/भूपरिधिस्तरीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको दिगो उपयोग, रक्षा र पुनर्स्थापन गर्ने, वनको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमिकरणविरुद्ध लड्ने र जमिनको क्षयीकरण रोक्नुका साथै यसलाई उल्ट्याउने तथा जैविक विविधताको क्षतिलाई रोक्ने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.१ : सन् २०३० सम्ममा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूअन्तर्गतका दायित्वहरूअनुरूप भूपरिधि र जमिनको स्वच्छ पानी पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू र तिनीहरूको सेवाहरू विशेषगरी वनजङ्गल, सीमसार क्षेत्र र सुख्खा क्षेत्रहरूको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो प्रयोग सुनिश्चित गर्ने ।					
१५.१.१ समुदायमा आधारित व्यवस्थापनअन्तर्गत रहेको वन (कुल घनावन क्षेत्रको प्रतिशतको रूपमा)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
१५.१.२ संरक्षित क्षेत्र (वनसहित, कुल भूभागको प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
१५.१.३ संरक्षित ताल, सीमसार / तलाउ/पोखरीहरू (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.२ : सन् २०२० सम्ममा सबै प्रकारका वनको दिगो व्यवस्थापनको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने, वन फडानी रोक्ने, हास भएको वनको पुनःस्थापना गर्ने साथै वृक्षारोपण र विनास भएको वनमा पुनः रूखबिरुवा लगाउने ।					
१५.२.१.१ कवुलियती (Leasehold) वन समूहलाई वन हस्तान्तरण गर्ने (हजार हेक्टर)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
१५.२.१.२ थप वृक्षारोपण (Plantation) (हे. प्रति वर्ष)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
१५.२.१.३ थप वृक्षारोपण गरिएको क्षेत्र (प्रतिवर्ष केर्ना/विरुवा, १० लाखमा)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.३ : सन् २०२० सम्ममा मरुभूमिकरण, सुख्खा र खाद्य वस्तुहरूद्वारा नकारात्मक रूपमा प्रभावित जमिनलगायतका क्षय भएको (Degraded) जमिन र माटोको पुनर्स्थापन गर्ने र एउटा भूक्षय निरपेक्ष विश्व (जमिनका स्रोतसाधनहरूको मात्रा र गुणस्तर स्थिर वा वृद्धि हुने अवस्था) प्राप्त गर्नेतर्फ प्रयासरत (Strive) रहने					
१५.३.१ वन विनाश र क्षयीकरणको दर (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१५.३.२ जलाधारको संरक्षण (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१५.३.३ वनजङ्गल घनत्व (प्रतिहेक्टर रूखहरूको औषत सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	वार्षिक	व.वा.म.	२	
१५.३.४ बायो इन्जिनियरिङद्वारा संरक्षण गरिएका खोलानाला र नदी तटहरू (कि.मि.)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.४ : सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका निम्ति आवश्यक लाभहरू प्रदान गर्ने क्षमता वृद्धि गर्नको निम्ति जैविक विविधतालगायतका पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संवर्धन/संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्ने ।					
१५.४.१ सङ्कटयुक्त (Potentially dangerous) तालहरू (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा		१	
१५.४.२ संरक्षित क्षेत्रहरूद्वारा समेटिएको पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली (प्रतिशत)	अध्ययन प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा		१	
१५.४.३ पर्वतीय भूभागमा हरित वनस्पतिमा हुने परिवर्तन मापन गर्ने सूचकाङ्क	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.५ : प्राकृतिक वासस्थानहरूको क्षयीकरणलाई घटाउन आवश्यक महत्वपूर्ण कार्य तत्काल सुरु गर्ने, जैविक विविधताको हासलाई रोक्ने र सन् २०२० सम्ममा सङ्कटापन्न प्रजातिहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै लोप हुनबाट बचाउने ।					
१५.५.१ सङ्कटापन्न(Threatened) अवस्थामा रहेका वनस्पतिहरू (Flora)(औषधीको रूपमा प्रयोग हुने र सुगन्धित वनस्पतिहरू) (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	
१५.५.२ सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेका प्राणीहरू (Fauna) (स्तनपायी जीवहरू, स्तनधारी जीव, स्थलचर/उभयचर, माछा, कीटपतङ्ग, च्याप्टो शरीर भएका जुका, च्याप्टे किरा (Platyhelminthes), शङ्खे जातका कीराजस्ता हाड नभएका (Mollusks) आदि) (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१५.५.३ जङ्गली बाघहरू (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	
१५.५.४ गैंडा (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	
१५.५.५ समुदायको नेतृत्व/अगुवाइमा परिचालित चोरीसिकारी नियन्त्रण एकाइहरू (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.६ : अनुवांशिक स्रोतहरूको उपयोगबाट प्राप्त लाभहरूको निष्पक्ष र समतामूलक बाँडफाँट (Sharing) को सुनिश्चितता गर्ने र यस्ता स्रोतहरूमा उपयुक्त पहुँच बढाउने ।					
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.७ : वनस्पति र प्राणीका संरक्षित प्रजातिहरूको चोरीसिकारी र बेचबिखन तथा गैहकानुनी ओसारपसार (Trafficking) अन्त्य गर्न तत्काल कार्य गर्ने ।					
१५.७.१ चोरीसिकारी वा गैहकानुनी रूपमा ओसारपसार गरिएका वन्यजन्तुहरूको व्यापारको अनुपात	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.८ : सन् २०२० सम्ममा भू तथा जल पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूमा कुनै खास स्थानका लागि नौला/बिराना बिरुवा, भ्रूयाउ/च्याउ वा प्राणीका प्रजातिहरू (जसको बढी फैलावटले वातावरणका साथै मानव स्वास्थ्यलाई नै नकारात्मक असर पार्छ) लगाउने/विस्तार गर्ने कार्यलाई रोक्न एवम् यिनीहरूको नकारात्मक प्रभावलाई उल्लेख्य रूपमा घटाउन र अति आवश्यक भएका प्रजातिहरू (Priority species) को नियन्त्रण वा उन्मूलन गर्ने कार्यलाई रोक्न आवश्यक उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने ।					
१५.८.१ इन्भ्यासिभ अलाइन (Invasive alien) प्रजातिहरू सम्बन्धमा देशव्यापी सर्भे र अनुसन्धान	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
१५.८.२ इन्भ्यासिभ अलाइन (Invasive alien) प्रजातिहरूलाई रोक्न वा नियन्त्रण गर्नका लागि उपयुक्त राष्ट्रिय कानूनहरू निर्माण गर्ने र पर्याप्तमात्रामा स्रोतसाधनहरूको व्यवस्था गर्ने देशहरूको अनुपात	-	-	-	४	आवश्यकता पहिचान
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.९ : पारिस्थिकीय प्रणालीहरू र जैविक विविधताका मूल्य मान्यताहरूलाई सन् २०२० सम्ममा राष्ट्रिय र स्थानीय योजना, विकास प्रक्रियाहरू, गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिहरू र लेखाहरूमा एकीकृत गरिसक्ने ।					
१५.९.१ संरक्षण योजनाअन्तर्गतका वनस्पति (Floral) प्रजातिहरू (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
१५.९.२ संरक्षण योजनाअन्तर्गतका प्राणी/जीव (Faunal) प्रजातिहरू (सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	तदर्थ रूपमा	व.वा.म./ रा.यो.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.क : जैविक विविधता र पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण र दिगो प्रयोगको लागि सबै स्रोतहरूबाट वित्तीय स्रोतसाधनहरू परिचालन गर्नुका साथै यिनीहरूलाई उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गर्ने ।					
१५.क.१ जैविक विविधता र पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षण र दिगो प्रयोगको लागि आधिकारिक विकास सहायता (ODA) र सरकारी खर्चको प्रतिशत	-	-	-	-	-
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.ख : दिगो वन व्यवस्थापनको लागि आर्थिक स्रोतसाधनहरू उपलब्ध गराउन र विनास भएको साथै रूखबिरुवाहरू कम भएको वनमा पुनः रूखबिरुवा लगाउने लगायतका वन व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई अगाडि बढाउन विकासोन्मुख देशहरूलाई पर्याप्त रकम तथा सुविधाहरू प्रदान गर्ने ।					
१५.ख.१ जैविक विविधता र पारिस्थितिक प्रणालीहरूको संरक्षण गर्न र दिगो प्रयोगको निम्ति उपलब्ध आधिकारिक विकास सहयोग र सरकारी खर्चको प्रतिशत	-	-	-	-	-
परिमाणात्मक लक्ष्य १५.ग : संरक्षित प्रजातिहरूको चोरीसिकारी र गैहकानुनी ओसारपसारविरुद्ध जुध्नको साथै दिगो जीविकोपार्जनका अवसरहरू खोजी गर्नका लागि सक्षम तुल्याउन स्थानीय समुदायहरूको क्षमता अभिवृद्धि, दोहा विकास एजेण्डा र हङ्कङ मन्त्रीस्तरीय कार्यदिश (Mandate) लगायतका प्रयासहरूको निम्ति विश्वव्यापी सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।					
१५.ग.१ चोरी शिकारी वा गैहकानुनी ओसारपसारको माध्यमबाट व्यापार गरिएका जङ्गली जीवजन्तुहरूको अनुपात	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	व.वा.म.	-	-

दिगो विकास लक्ष्य १६ : दिगो विकासको निमित्त शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच प्रदान गर्ने र सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाहरू निर्माण गर्ने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.१ : सबै स्वरूपका हिंसाहरू र सो सँग सम्बन्धित जुनसुकै क्षेत्रहरूमा हुने मृत्युहरू उल्लेखनीय रूपमा घटाउने ।					
१६.१.१ सशस्त्र र हिंसात्मक द्वन्द्वबाट भएको प्रत्यक्ष मृत्यु (सङ्ख्या)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	गृ.म.	१	
१६.१.२ सशस्त्र र हिंसात्मक द्वन्द्वबाट विस्थापित भएको जनसङ्ख्या (सङ्ख्या)	प्रशासनिक तथ्याङ्क	वार्षिक	गृ.म.	१	
१६.१.३ आफू बसेको क्षेत्र वरिपरि एकलै हिंडडुल गर्न आफूलाई सुरक्षित ठान्ने जनसङ्ख्याको अनुपात	सर्वेक्षण, ने.ब.सू.स.	५ वर्ष	स.मा.सा.प्र.म., के.त.वि.	४	अप्राप्त
१६.१.४ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू र कानुनी लिखत/दस्तावेजहरू (Instruments) अनुसार अभिलेख गरिएका र केही हदसम्म पत्ता लगाई (Traced) जफत गरिएका साना हातहतियारहरू र हल्का शस्त्रअशस्त्रहरूको अनुपात	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.२ : बालबालिकाहरूमाथिको दुर्व्यवहार, शोषण, बेचबिखन र यिनीहरूविरुद्धका सबै प्रकारका हिंसा र शारीरिक/मानसिक यातनाको अन्त्य गर्ने ।					
१६.२.१ विगत १ महिनाको अवधिमा मनोवैज्ञानिक त्रास/आक्रमण वा शारीरिक दण्डको अनुभव गरेका १ देखि १४ वर्ष उमेरका बालबालिकाहरू (प्रतिशत)	ने.ब.सू.स.	५ वर्ष	के.त.वि.	१	२०१४
१६.२.२ १८ वर्षको उमेरभन्दा अगाडि पहिलो पल्ट विवाह गर्ने २०-२९ वर्ष समूहका महिला (प्रतिशत)	ने.ज.स्वा.स., ने.ब.सू.स., जनगणना	५ वर्ष	स्वा.ज.म., के.त.वि.	१	
१६.२.३ विदेशी मुलुकहरू (भारतलगायत) मा प्रतिवर्ष हुने बालबालिकाहरूको बेचबिखन (सूचनाको सङ्ख्या)	प्रतिवेदन	वार्षिक	ने.मा.आ.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.३ : राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरहरूमै कानुनको शासन प्रवर्धन गर्ने र न्यायमा सबैको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
१६.३.१ जनमानसमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचारप्रतिको धारणा (६ अङ्कमा प्राप्त अङ्क)	प्रतिवेदन	वार्षिक	Trans. Intel.	१	
१६.३.२ सक्षम अधिकार प्राप्त निकायहरूसमक्ष वा आधिकारीक मान्यताप्राप्त द्वन्द्व समाधान संयन्त्रहरूसमक्ष विगत १२ महिनामा आफूलाई सिकार/पीडित बनाइएको कुराको जानकारी दिने हिंसापीडितहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र., सर्वेक्षण	वार्षिक, ५ वर्ष	गृ.म., स.मा.सा.प्र.म.	४	अप्राप्त
१६.३.३ कारागारमा रहेका कुल कैदीहरूको अनुपातको रूपमा फैसला भइनसकेका थुनामा राखिएका कैदीहरू	व्य.सू.प्र., सर्वेक्षण	वार्षिक	गृ.म.	४	अप्राप्त
१६.३.४ अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू र कानुनी लिखत/दस्तावेजहरू(Instruments) अनुसार अभिलेख गरिएका र केही हदसम्म पत्ता लगाई (Traced) जफत गरिएका साना हातहतियारहरू र हल्का शस्त्रअशस्त्रहरूको अनुपात	व्य.सू.प्र., सर्वेक्षण	वार्षिक	गृ.म.	४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१६.३.५ भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि सुशासन (-२.५ देखि २.५ को स्केलमा रिपोर्ट गरिएको, माथिल्ला अङ्कहरूले सुशासन जनाउँदछन्)	व्य.सू.प्र. प्रतिवेदन	वार्षिक	प्र.म.प. का., Trans. Intel.	२	
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.४: सन् २०३० सम्ममा गैह्रकानुनी वित्तीय र हातहतियारहरूको ओसारपसार/प्रवाह (Flows) लाई उल्लेख्य रूपमा घटाउने, चोरिएका सम्पत्तिहरू पुनः प्राप्त र वापसी गर्ने कार्यहरूलाई सुदृढ तुल्याउने र सबै प्रकारका सङ्गठित अपराधहरूविरुद्ध कारबाही गर्ने ।					
१६.४.१ मुलुकभित्र र बाहिर भएको गैह्रकानुनी वित्तीय प्रवाहहरूको मात्रा	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	गृ.म.	४	अप्राप्त
१६.४.२ चोरिएका सम्पत्तिहरू फिर्ताको पहल	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	गृ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.५ : सबै प्रकार/स्वरूपहरूका भ्रष्टाचार र घूसखोरीलाई सारभूत रूपमा घटाउने ।					
१६.५.१ जनताको भ्रष्टाचारप्रतिको धारणा (विगत १२ महिनाको अवधिमा कम्तीमा एक पटक घूस/उपहार दिएका व्यक्तिहरूको अनुपात (भ्रष्टाचार सूचकाङ्क अङ्क)	प्रतिवेदन	वार्षिक	Trans. Intel.	१	
१६.५.२ विगत १२ महिनाको अवधिमा सरकारी कर्मचारीसँग कम्तीमा एकपटक सम्पर्क भएका र उनीहरूलाई घूस दिएका वा सरकारी अधिकारीहरूद्वारा घूस माग गरिएका व्यवसायहरूको अनुपात	सर्वेक्षण	५ वर्ष	के.त.वि.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.६ : सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जवाफदेही र पारदर्शी संस्थाहरू विकास गर्ने ।					
१६.६.१ सार्वजनिक प्रशासनको गुणस्तर (६ अङ्कमा प्राप्त अङ्क)	CPIA	तदर्थ रूपमा		२	
१६.६.२ बजेट अनुमानको प्रतिशतमा वास्तविक बजेट खर्च	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१६.६.३ सार्वजनिक सेवाहरूका सम्बन्धमा आफ्नो पछिल्लो अनुभव राम्रो भएका जनसङ्ख्याको अनुपात				४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.७ : सबै तहहरूमा जवाफदेही, सहभागितामूलक र प्रतिनिधिमूलक निर्णय-निर्माणको सुनिश्चितता गर्ने ।					
१६.७.१ मतदाता उपस्थिति (प्रतिशत)	प्रतिवेदन	५ वर्ष	निर्वाचन आयोग	१	
१६.७.२ सार्वजनिक संस्थाहरूका नीतिनिर्माण पदहरूमा रहेका महिलाहरूको अनुपात	प्रतिवेदन	वार्षिक	लो.से.आ./स.मा.सा.प्र.म.	१	
१६.७.३ निर्णय-निर्माण समावेशी र जवाफदेही भएको विश्वास गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात (लिङ्ग, उमेर, अपाङ्गता र जनसाङ्ख्यिक समूहअनुसार)	सर्वेक्षण	वार्षिक, ५ वर्ष	के.त.वि., सा.प्र.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.८ : विश्वव्यापी कार्यक्षेत्र (Global governance) भएका संस्थाहरूमा विकासशील देशहरूको सहभागितालाई बिस्तार र सुदृढ तुल्याउने ।					
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.९ : सन् २०३० सम्ममा जन्मदतालगायतमा कानुनी पहिचान सबैलाई प्रदान गर्ने ।					
१६.९.१ जन्मदता (५ वर्षमुनिका बालबालिकाहरू जसको जन्मदता भएको छ) को प्रतिशत	CRVS प्रतिवेदन	वार्षिक	स.मा.सा.प्र.म./जि.स.स.का.	२	
१६.९.२ लैङ्गिक र सामाजिक समूहहरूअनुसार जन्मदता	-	-	-	४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
१६.९.३ लैङ्गिक र सामाजिक समूहहरूअनुसार नागरिकता	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.१० : राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूअनुरूप सूचनामा सर्वसाधारणको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको रक्षा गर्ने ।					
१६.१०.१ विगत १२ महिनाको अवधिमा प्रमाणित भएका हत्यासम्बन्धी घटना (cases), अपहरण, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू, जथाभावी बन्दी बनाइएका र यातना दिइएका पत्रकारहरू, सम्बद्ध सञ्चारकर्मीहरू, मजदुरका सदस्यहरू र मानव अधिकारका अभियन्ताहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	गृ.म.	४	अप्राप्त
१६.१०.२ स्वतन्त्रता अङ्क (वाक स्वतन्त्रता, भेला हुने र सङ्गठन गर्ने र मतदाताको आत्मनिर्णय गर्नेसहित)	-	-	-	४	अप्राप्त
१६.१०.३ सूचनामा पहुँच (प्रतिशत)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	प्र.म.सा.प्र.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.क: हिंसा रोक्न साथै आतङ्कवाद र अपराधविरुद्ध लड्न सबै तहहरूमा विशेषगरी विकासोन्मुख देशहरूमा क्षमता विकासका लागि सम्बन्धित राष्ट्रिय संस्था/निकायहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय सहायतासमेतको माध्यमबाट सुदृढ गर्ने ।					
१६.क.१ सम्बन्धित संस्थाहरूले प्राप्त गरेको तालिम सङ्ख्या (प्रहरी र सेनाका कर्मचारी, गै.स.स., नागरिक समाजहरू र सरकारी कर्मचारीहरू)	सर्वेक्षण	तदर्थ रूपमा	स.मा.सा.प्र.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १६.ख : दिगो विकासको निम्ति गैह्रविभेदकारी कानूनहरू र नीतिहरू प्रवर्धन गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने ।					
१६.ख.१ विभेदकारी कानून र नीतिहरूको सङ्ख्या	-	-	-	४	अप्राप्त
१६.ख.२ संशोधन गरिएका कानून र नीतिहरूको सङ्ख्या	-	-	-	४	अप्राप्त
१६.ख.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गत निषेध गरिएका विभेदहरूको आधारमा विगत १२ महिनामा कुनै कुरामा आफूलाई विभेद गरिएको वा सताइएको कुरा व्यक्तिगत रूपमै महसूस गरी सोसम्बन्धी उजूरी/जानकारी दिने जनसङ्ख्याको अनुपात	सर्वेक्षण	५ वर्ष	स.मा.सा.प्र.म.	४	अप्राप्त

दिगो विकास लक्ष्य १७ : दिगो विकासका लागि कार्यान्वयनका उपायहरू/साधनहरूलाई सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीलाई पुनर्जीवन दिने

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.१: करका साथै अरू प्रकारका राजश्व सङ्कलनका लागि आन्तरिक क्षमतामा सुधार गर्नको लागि विकासशील देशहरूलाई दिइने अन्तर्राष्ट्रिय सहायतासमेतको माध्यमबाट आन्तरिक स्रोतको परिचालनलाई सुदृढ तुल्याउने ।					
१७.१.२ आन्तरिक राजस्वबाट आन्तरिक खर्च बेहोरिएको (प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१७.१.३ सूचनामा पहुँच (प्रतिशत)	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.२ : आफ्नो कुल राष्ट्रिय आम्दानीको ०.७ प्रतिशत विकासशील देशहरूलाई र ०.१५ देखि ०.२० प्रतिशत अति कम विकसित देशहरूलाई प्रदान गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न धेरै विकसित देशहरूद्वारा गरिएको प्रतिबद्धतालगायत विकसित देशहरूले गरेका अफिसियल सहायता प्रतिबद्धताहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।					
१७.२.१ आर्थिक सहायता र विकास सङ्गठन (OECD) र विकास सहायता समिति (DAC) कुल राष्ट्रिय आय (GNI) को अनुपातमा खूद आधिकारिक विकास सहायता	-	-	-	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.३ : राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्ने र सबैका लागि न्यायमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।					
१७.३.१ कुल आन्तरिक बजेटमा आधिकारिक विकास सहायताको अनुपात (प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१७.३.२ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी (स्टक आप्रवाह) प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
१७.३.३ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा विप्रेषणको मात्रा (अमेरिकी डलरमा प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.४: विकासोन्मुख देशहरूलाई आवश्यकताअनुसार ऋणको लागि आर्थिक सहयोग, ऋणबाट मुक्ति तथा यसको पुनर्संरचनालाई प्रेरित गर्ने उद्देश्य भएका समन्वित/संयोजित नीतिहरूसमेतको माध्यबाट दीर्घकालीन ऋण व्यवस्थानको दिगोपनाका लागि सहयोग गर्ने र उच्च ऋणभारले थिचिएका गरिब मुलुकहरूको ऋणसम्बन्धी पीडा/तनाव (Distress) लाई घटाउन तिनीहरूको बाह्य ऋणलाई सम्बोधन गर्ने ।					
१७.४.१ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कुल तिन बाँकी ऋण (प्रतिशत)		-	-	१	
१७.४.२ बस्तु तथा सेवाहरूको निर्यातको अनुपातमा ऋण भूक्तानी) सावाँ तथा व्याज),(प्रतिशत)	आर्थिक सर्वेक्षण	वार्षिक	अ.म.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.५ : अति कम विकसित मुलुकहरूको निम्ति लगानी प्रवर्द्धन गर्ने वातावरणहरू (Regimes) सिर्जना गरी कार्यान्वयन गर्ने ।					
१७.५.१ अल्प विकसित देशहरूका लागि लगानी प्रवर्द्धन प्रणाली अपनाउने र कार्यान्वयन गर्ने देशहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.६: विज्ञान, प्रविधि र नव प्रवर्तनमा उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण र त्रिकोणीय क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र पहुँचलाई बढाउने र विद्यमान संयन्त्रहरू विशेषगरी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको तहमा राम्रो सम्बन्ध कायम गरेर साथै विश्वस्तरीय प्रविधि सहजीकरण संयन्त्रसमेतको माध्यमबाट आपसमा सहमति भएका सर्तहरूको अधीनमा रही ज्ञान आदानप्रदान गर्न कार्य अगाडि बढाउने ।					
१७.६.१ सहायताको किसिमअनुसार देशहरूबीच भएको विज्ञान र/ प्रविधि सहयोग सम्भौता र कार्यक्रमहरूको सङ्ख्या	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., शि.वि.प्र.म.	४	अप्राप्त

परिमाणात्मक लक्ष्य	तथ्याङ्कको स्रोत	मापन समय	जिम्मेवार निकाय	तथ्याङ्कको गुणस्तर	सबभन्दा पछिल्लो वर्षको तथ्याङ्क उपलब्धता
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.७: विकासोन्मुख देशहरूमा वातावरणीय दृष्टिकोणले प्रभावकारी प्रविधिहरूको विकास, स्थानान्तरण र प्रचारप्रसार एवम् विस्तारसम्बन्धी कार्यलाई आपसमा सहमति भएअनुसारका सहूलियतपूर्ण र प्राथमिकताको क्रमसहित समावेश गरिएका अनुकूल सर्तहरूको आधारमा प्रवर्धन गर्ने ।					
१७.७.१ वातावरणीय रूपमा राम्रो प्रविधिको विकास, हस्तान्तरण, वितरण र प्रसारलाई प्रवर्द्धन गर्न विकाशील देशहरूलाई कुल स्वीकृत वित्तव्यवस्था	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., व.वा.म.	४	अप्राप्त
१७.७.२ इन्टरनेट घनत्व (प्रति १०० जना)	प्रतिवेदन	वार्षिक	ने.दू.प्रा.	१	
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.८ : सन् २०१७ सम्ममा अति कम विकसित राष्ट्रहरूको निम्ति प्रविधि बैंक र विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तन क्षमता अभिवृद्धि संयन्त्रलाई पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउने र विभिन्न क्षेत्रमा सघाउ पुऱ्याउने सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई बढवा दिने ।					
१७.८.१ इन्टरनेट प्रयोग गर्ने व्यक्तिको अनुपात	व्य.सू.प्र., सर्वेक्षण	वार्षिक, ५ वर्ष	के.त.वि., स.सू.प्र.म.		
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.९: विकासोन्मुख देशहरूमा प्रभावकारी एवम् लक्षित क्षमता अभिवृद्धि गर्दै दिगो विकासका सबै लक्ष्यहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण र त्रिकोणीय सहायतालगायत राष्ट्रिय योजनाहरूलाई सहयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहायता बढाउने ।					
१७.९.१ विकासशील देशहरूलाई प्रतिवद्धता जनाइएको वित्तीय र प्राविधिक सहायताको डलर मूल्य (उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण, त्रिकोणीय सहायतालगायत)	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., प.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.१०: दोहा विकास कार्यसूचीअन्तर्गत गरिएका सम्झौताका निष्कर्षसमेतको आधारमा विश्व व्यापार सङ्गठनअन्तर्गत सर्वव्यापी, कानुनमा आधारित, खुला, भेदभावरहित र समातामूलक बहुपक्षीय व्यापार प्रणालीलाई प्रवर्धन गर्ने ।					
१७.१०.१ विश्वव्यापी भारत भन्सार-औषत	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.११: सन् २०२० सम्ममा विश्वको कुल निर्यातहरूमा विशेषगरेर अति कम विकसित देशहरूको हिस्सा दोब्बर पार्ने दृष्टिकोणले विकासशील देशहरूको निर्यातलाई उल्लेख्य मात्रामा बढाउने ।					
१७.११.१ विश्वको निर्यातमा विकासशील देशहरू र अल्प विकसित देशहरूको अंश	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
परिमाणात्मक लक्ष्य १७.१२: अति कम विकसित देशहरूबाट वस्तुहरू आयात गर्दा लागू हुने प्राथमिकतायुक्त (Preferential) उत्पतिको नियमहरू पारदर्शी र सहज हुनाका साथै बजारको पहुँचलाई सहजीकरण गर्न यिनीहरूले योगदान गर्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्दै विश्व व्यापार सङ्गठनका निर्णयहरूअनुरूप सबै अति कम विकसित देशहरूको निम्ति लामो समयसम्म रहिरहने आधारमा भन्सार तथा कोटारिहत बजारको लागि गर्नुपर्ने कुराहरू यथासमयमै अनुभूत गर्ने ।					
१७.१२.१ विकासशील देशहरू र अल्प विकसित देशहरू र साना टापु विकासशील राज्यहरूले सामना गरेको औषत भन्सार	व्य.सू.प्र.	वार्षिक	अ.म., उ.वा.आ.म.	४	अप्राप्त
तथ्याङ्कको गुणस्तरका आधारमा सूचकाङ्कहरूको सङ्ख्या: राम्रो = २१४, मध्यम = १०५, कमजोर = ९ र तथ्याङ्क उपलब्ध नभएको = १००					

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

- Asian Development Bank. (2017). *Meeting Asia's Infrastructure Needs*. Asian Development Bank, Manila, Philippines.
- Asian Development Bank. (2012). "Economics of Reducing Greenhouse Gas Emissions in South Asia: Options and Costs." Retrieved from <https://www.adb.org/publications/economics-reducing-greenhouse-gas-emissions-south-asia-options-and-costs>.
- Bhattarai, R. C. (2011). *Economic Impact of Community Forestry in Nepal: A Case Study of Mid-hills Districts of Nepal*. Economic Journal of Development Issues, Vol. 13 & 14 (1-2). p.75-96
- Central Bureau of Statistics. (2011). *National Population and Housing Census*. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (n.d). *Nepal Living Standards Survey 2010-2011, NLSS Third. Survey Report*. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Department of Education. (2016). *School Sector Development Plan*. Ministry of Education ((DoE), Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Department of Forest and Soil Conservation. (2017). *Forest Sector Progress Report*. Ministry of Forests and Environment. Government of Nepal, Kathmandu, Nepal. Retrieved from http://dof.gov.np/progress_report.
- Department of Roads. (2007). *Sector Wide Road Programme and Priority Investment Plan*. Ministry of Physical Planning and Works, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal. Retrieved from <http://dor.gov.np/home/publication/report/force/sector-wide-road-programme-and-priority-investment-plan>
- Dixit, A. (2017). *Infrastructure Financing Strategies for Sustainable Development*. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Bangkok, Thailand. Retrieved from <https://www.unescap.org/sites/default/files/National%20Study%20-%20Final%20-%2020170303.pdf>
- International Monetary Fund. (2007). *Development Committee Communique'*. Retrieved from <https://www.imf.org/external/am/2007/pdf/102107.pdf>. IMF, Washington DC, USA (Oct. 2007)
- Ministry of Agriculture Development. (2015). "Agriculture Development Strategy." Ministry of Agriculture Development. Government of Nepal, Kathmandu, Nepal. Retrieved from <http://www.dls.gov.np/uploads/files/ADS%20Final.pdf>.
- Ministry of Education. (2016). *School Sector Development Plan*. Ministry of Education, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Health. (2017). *Nepal Health Sector Strategy Implementation Plan 2016-2030*. Ministry of Health, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal
- Ministry of Physical Planning and Works. (2013). *Nepal Road Sector Assessment Study*. Government of Nepal. Kathmandu. Available at http://rap-nepal.com/sites/default/files/report-publication/road_sector_assessment_study_-_main_report_final_30may2013.pdf
- Ministry of Population and Environment. (2016). *Access to Climate Finance in Nepal*. Ministry of Population and Environment, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Urban Development. (2017). *National Urban Development Strategy (NUDS)*. Ministry of Urban Development, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Urban Development. (2016). *Municipal Finance Framework for the National Urban Development Strategy (NUDS) of Nepal*. Ministry of Urban Development, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Water Resources. (2011). *Task Force Study for 10 Years Hydropower Development Plan*. Ministry of Water Resources, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- Ministry of Water Supply and Sanitation. (2016). *Nepal Water Supply, Sanitation and Hygiene Sector Development Plan*. Ministry of Water Supply and Sanitation, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.

- National Planning Commission. (2017). *Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016-2030*. The National Planning Commission. Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- National Planning Commission. (2015). *Post Disaster Needs Assessment*. National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- National Planning Commission. (2014). *"LDC Graduation Strategy"* (unpublished report) National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu, Nepal.
- National Planning Commission. (2013). *Sustainable Energy for all*. Kathmandu. The National Planning Commission. Government of Nepal, Kathmandu, Nepal
- NGO Federation of Nepal. (2017). *Civil Society Report on Implementation of SDGs in Nepal, Kathmandu*. Retrieved from <https://gcap.global/wp-content/uploads/2018/11/2.-NEPAL-CSO-report-on-SDGs-Implementation-Nepal.pdf>
- Rao, M. G., Seth, A., and Rinzin, C. (2009). *Financing Strategy for Achievement of the MDGs and Implementation of the Tenth Five-Year Plan*. Working Paper No. 2009-59. National Institute of Public Finance and Policy. New Delhi, India. Retrieved from https://www.nipfp.org.in/media/medialibrary/2013/04/wp_2009_59.pdf.
- Roy, R, and Heuty, A. (eds). (2009). *Fiscal Space Policy Options for Financing Human Development*. Routledge Publisher, USA
- Schmidt-Traub, G. (2015). *"Investment Needs to Achieve the Sustainable Development Goals"*. Sustainable Development Solutions network (SDSN). Retrieved from <http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2015/09/151112-SDG-Financing-Needs.pdf>
- Sustainable Development Goals Fund. (2016). *"Universality and the SDGs: A Business Perspective"* SDG Fund Secretariat, USA. Retrieved from <https://www.sdgfund.org/sites/default/files/Report-Universality-and-the-SDGs.pdf>
- Sustainable Development Solution Network. (2015). *"Data for Development: A Needs Assessment for SDG Monitoring and Statistical Capacity Development"*. Sustainable Development Solutions Network (SDSN). Retrieved from <http://unsdsn.org/wp-content/uploads/2014/11/A-Needs-Assessment-For-SDG-Monitoring-and-Statistical-Capacity-Development.pdf>
- Tanzi, V. (1998). *Fundamental Determinants of Inequality and the Role of Government*. IMF Working Paper (WP/98/178). International Monetary Fund, Washington DC, USA. Retrieved from file:///C:/Users/Giridhari/Downloads/SS-RN-id883930.pdf
- United Nations Conference on Trade and Development. (2014). *"Investing in SDGs: An Action Plan for Promoting Private Sector Contributions"*. Chapter 4. UNCTAD, Geneva, Switzerland. Retrieved from http://unctad.org/en/PublicationChapters/wir2014ch4_en.pdf
- United Nation Centre for Regional Development. (2015). *"National Sustainable Transport Strategy (NSTS) for Nepal 2015-2040"*. Based on a Working Paper (background paper) prepared by Acharya S.R., Pande, K, Bathan, G and Earley R., for the Ninth Regional EST Forum in Asia, 17-20 November, 2015, Kathmandu, Nepal.
- United Nations Conference on Trade and Development. (2014). *The Least Developed Countries Report 2014 - Growth with Structural Transformation: A Post-2015 Development Agenda (UNCTAD/LDC/2014)*. The Least Developed Countries' Report." UNCTAD, Geneva, Switzerland. Retrieved from <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1067>
- Water and Energy Commission Secretariat. 2017. *Electricity Demand Forecast Report (2015-2040)*. Water and Energy Commission Secretariat, Government of Nepal. Kathmandu, Nepal.
- Water and Energy Commission Secretariat. (2013). *"Nepal's Energy Sector Vision 2050"* A Consulting Report Prepared by Consolidated Management Services Nepal (CMS Nepal) in Nov. 2013 for Water and Energy Commission Secretariat, Government of Nepal, Kathmandu. Retrieved from <https://www.weecs.gov.np/uploaded/vision-2050.pdf>

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

काठमाडौं